ISSN 2227-6505 (Print)
ISSN 2524-2288 (Online)

Міністерство освіти і науки України

ВІСНИК
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

**Серія «Історія України.
Українознавство: історичні та філософські науки»**

Випуск 39

V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin

**Series History of Ukraine.
Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences**

Issue 39

Серія започаткована 1996 року

Харків 2024

Засновник і видавець
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
Міністерства освіти і науки України

Наукове фахове видання України Категорії «Б» в галузі історичних наук. Наказ МОН України № 409 від 17.03.2020. Видання є фаховим у галузі історичних наук.
Засновано у 1996 році
Періодичність виходу – 2 рази на рік

УДК 930.1+94(477)] (062.552)

Вісник включає статті, присвячені актуальним проблемам історії України XIX-XXI ст., питанням історіографії та інтелектуальної історії. Головну увагу приділено повсякденним практикам життя населення, подіям та постатям, що визначали перебіг історичного розвитку в загальноукраїнському та регіональному контекстах.

Для викладачів, наукових працівників, студентів.

Вісник включений до Переліку наукових фахових видань (категорія Б).

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол №24 від 25 листопада 2024 р.)

Редакційна колегія:
д. іст. н., проф. Грінченко Г. Г. (відп. ред.), Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
к. іст. н., доц. Потоцький В. П. (відп. секр.), Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
к.і.н., доцент Куліков В. О., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. іст. н., проф. Чорний Д. М., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. іст. н., проф. Танцюра В. І., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. іст. н., проф. Калініченко В. В., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. іст. н., проф. Наумов С. О., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
к. іст. н., проф. Семененко В. І., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
к. іст. н., доц. Домановський А. М., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. іст. н., проф. Греченко В. А., Харківський національний університет внутрішніх справ
д. іст. н., проф. Верстюк В. Ф., Інститут історії України НАН України (Київ)
д. іст. н., проф. Турченко Ф. Г., Запорізький національний університет (Запоріжжя)
к. іст. н., Радченко Ю. Ю., Центр досліджень міжетнічних відносин Східної Європи (Харків)
д. іст.н., доц. Венгерська В. О., Житомирський державний університет імені Івана Франка (Житомир)
доцент Ягер М., Університет Адама Міцкевиа, Інститут Європейської культури (Польща)
д. габілітований, проф. Скруква Г., Університет Адама Міцкевича (Польща)
д. філос., ад'юнкт-професор, Нарвселіус Е. (Narvselius Eleonora), Лундський університет (Швеція)
д. габілітований Петкевич К., Університет Адама Міцкевича (Польща)
д. іст. н., проф. Кравченко В. В., Канадський інститут українських студій (Канада)

Адреса редакційної колегії: 61022, м. Харків, майдан Свободи, 6,
ХНУ імені В. Н. Каразіна,
кафедра українознавства, кім. 485
Тел. (057) 707-51-92
Електронна адреса: ukrstudies@karazin.ua; http://periodicals.karazin.ua/uahistory

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за достовірність наведених фактів, власних імен тощо.
Статті пройшли подвійне «сліпе» рецензування

Ідентифікатор медіа у Реєстрі суб'єктів у сфері медіа: R30-04454 (Рішення № 1538 від 09.05.2024 р. Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення. Протокол №15)

© Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, оформлення, 2024

Founder and publisher
V.N. Karazin Kharkiv National University
of the Ministry of Education and Science of Ukraine
The Journal is a professional publication in the field of historical science:
MES Ukraine Order № 409 of 17/03/2020
Established in 1996
Published 2 times a year
Approved for printing by the decision of the Academic Council of V.N. Karazin Kharkiv National University
(Minutes Nr 24, dated November 25, 2024)

UDK 930.1+94(477)] (062.552)
The bulletin includes articles on topical issues of the history of Ukraine in the 19th-21st centuries, historiography and intellectual history. The main attention is paid to everyday life of the population, events and personalities that determined the course of historical development in the national and regional contexts.
For teachers, researchers, students.

***The Editorial Board*:**
Grinchenko H. H. (Editor-in-chief). Doctor of Historical Sciences, Professor of V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine
Pototsky V. P. (Executive Editor). Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine
Kulikov V. O. Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine
Chornyi D. M. Doctor of Historical Sciences, Professor of V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine
Tantsiura V. I. Doctor of Historical Sciences, Professor of V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine
Kalinichenko V. V. Doctor of Historical Sciences, Professor of V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine
Naumov S.O. Doctor of Historical Sciences, Professor of V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine
Semenenko V. I. Candidate of Historical Sciences, Professor of V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine
Domanovsky A. M. Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine
Hrechenko V. A. Doctor of Historical Sciences, Professor of Kharkiv National University of Internal Affairs, Ukraine
Verstiuk V. F. Doctor of Historical Sciences, Professor of Institute of Ukrainian History of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine
Turchenko F. H. Doctor of Historical Sciences, Professor of Zaporizhzhia National University, Ukraine
Radchenko Yu.Yu. Candidate of Historical Sciences, Director of the Center for Interethnic Relations Research in Eastern Europe, Ukraine
Vengerska V. O. Doctor of Historical Sciences, Professor of Zhytomyr Ivan Franko State University, Ukraine
Jaeger M. Associate Professor of Institute of European Culture of Adam Mickiewicz University in Poznań, Poland
Skrukwa G. Professor of Eastern Institute of Adam Mickiewicz University in Poznań, Poland
Narvselius E. Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor of Lund University, Sweden
Petkevych K. Habilitated Doctor of Adam Mickiewicz University, Poland
Kravchenko V. V. Doctor of Historical Sciences, Professor of Canadian Institute of Ukrainian Studies, Canada

Editorial Board Address: 6 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, V.N. Karazin Kharkiv National University,
The Karazin Institute of Environmental Sciences, office 485
tel. (057) 707-51-92
ukrstudies@karazin.ua; http://periodicals.karazin.ua/uahistory

The authors of the published materials are solely responsible for the selection, accuracy of the facts, proper names, etc.
Media identifier in the Register of the field of Media Entities: R30-04454
(Decision № 1538 dated May 9, 2024 of the National Council of Television and Radio Broadcasting of Ukraine, Minutes № 15*)*

© V.N. Karazin Kharkiv National University, design, 2024

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Ченцов Я.М.
До питання етнічної виразності матеріальної культури кочовиків Улусу Джучі.....8
Потоцький В.П.
Протестантські секти Харківської губернії в умовах свободи сумління (1905 – 1908 рр.)…..15
Воронянський О.В.
Політична криза після прийняття ІІІ Універсалу в контексті протиріч земельного питання в Україні……...26
Миколенко Д.В.
Болгарський та український досвід імплементації європейських нормативно-правових актів щодо декомунізації……...38
Телуха Є.В.
Історіографія волонтерської діяльності в Україні часів екстремальних випробувань: методологічні проблеми полідисциплінарності……48
Дмитренко А.А.
Звичаї, народні знання та виробничий досвід, пов'язані з роїнням бджіл на Сарненщині (за експедиційними матеріалами із Сарненського району Рівненської області)…….57

БІОГРАФІЧНІ СТУДІЇ

Демченко Н.Д., Чала А.Г., Яіцька Д.А.
Творчість українських і польських письменників в контексті літературного процесу XIX ст. (на прикладі творчості Ольги Кобилянської і Елізи Ожешко)……68
Баторій А.В., Доброєр Н.В., Сіренко Л.В.
Одеські парижани: феномен української діаспори……...78
Зубко О.Є.
Українські адреси в Стамбулі в контексті діяльності «Стамбульської платформи» в міжвоєнний період. (20-30 рр. ХХ ст.)……...86
Білас Ю.В.
«Це був невтомний Пилипенко – письменник, шевченкознавець…». Збиральницькі експедиції українського письменника та громадського діяча С.В. Пилипенка як внесок у розвиток шевченкознавства……91
Сердега Р.Л.
Микола Сумцов і мова фольклору……....100
Каруник К.Д.
Стратегічні завдання державотворення в історіософській концепції Юрія Шевельова…….105

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Єремєєв П.В.
Рецензія на книгу: Ададуров Вадим, Бабинський Анатолій, Зайцев Олександр. Образи митрополита Андрея Шептицького в публіцистиці й історіографії української діаспори, 1944–1989 рр. / Колективна монографія за ред. Вадима Ададурова. Львів: Видавництво УКУ, 2023. 260 с……...115
Чорний Д.М.
«…Побачити живих людей…»: доба, міста, події очима історика. Рецензія на книгу: Турченко Ф. Г. Перед викликами епохи. Спогади історика. Запоріжжя : Видавничий дім «Гельветика», 2023. 400 с……..121

Красіков М.М.
Голоси Маріуполя-2022: культурно-антропологічний зріз усноісторичних свідоцтв. Рецензія на книгу: Голоси війни. Маріуполь / упоряд. Денис Волоха; ГО «Харківська правозахисна група» . Харків: ТОВ «Видавництво „Права людини“», 2023. 276 с……126

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Аксьонова Н.В., Вовк О.І.
IX Всеукраїнська наукова конференція «Теоретичні та прикладні аспекти біографістики: до 170-річчя від дня народження Миколи Федоровича Сумцова»…….130

CONTENT
HISTORY OF UKRAINE

Chentsov Y.M.
On the question of ethnic expressiveness of the material culture of the nomads of the Ulug Ulus….8
Pototsky V.P.
Protestant sects of Kharkiv province under the conditions of freedom of conscience (1905–1908)……...15
Voronyanskyi O.V.
Political Crisis Following the Adoption of the Third Universal in the Context of Land Issues in Ukraine……...26
Mykolenko D.V.
Bulgarian and Ukrainian experience of implementing European legal acts on decommunization…38
Teluha Ye.V.
Historiography of volunteer activities in Ukraine in times of extreme trials: methodological problems of polydisciplinaryness……...48
Dmytrenko A.A.
Customs, folk knowledge and production experience related to bee swarming in the Sarny region (according to expedition materials from the Sarny district of the Rivne region).....57

BIOGRAPHY STUDIES

Demchenko N.D., Chala A.H., Yaitska D.A.
The work of Ukrainian and Polish writers in the context of the literary process of the 19th century (using the example of the work of Olga Kobylianska and Eliza Ożeszko)……68
Batorii A.V., Dobroier N.V., Sirenko L.V.
Odesan Parisians: The Phenomenon of the Ukrainian Diaspora……78
Zubko O.Y.
Ukrainian addresses in Istanbul in the context of the activities of the «Istanbul Platform» in the interwar period. (20-30s of the XX century)……..86
Bilas Yu. V.
"It was the untired Pylepenko – writer, Shevchenko expert...". Collecting expeditions of the Ukrainian writer and public activist S.V. Pylypenka as a contribution to the development of Shevchenkonology.....91
Serdeha R.L.
Mykola Sumtsov and the language of folklore.....100
Karunyk K.D.
Strategic state-building points in George Y. Shevelov's historiosophical stance……105

REVIEWS

Yeremieiev P.D.
Book review: Adadurov Vadim, Babinskyi Anatoliy, Zaitsev Oleksandr. Images of Metropolitan Andrey Sheptytskyi in journalism and historiography of the Ukrainian diaspora, 1944–1989. / Collective monograph edited by Vadim Adadurov. Lviv: UKU Publishing Hous……..115
Chornyi D.M.
"... See live people...": times, cities, events eyes of the historian. Book review: Turchenko F. G. Before the challenges of the era. Memoirs of a historian. Zaporozhye: Helvetica Publishing House, 2023. 400 p……...121

Krasikov M.M.
Voices of Mariupol-2022: cultural-anthropological profile of oral historical statements. Book review: Voices of war. Mariupol / edit. Denis Volokha; NGO "Kharkiv Human Rights Protection Group". Kharkiv: Human Rights Publishing House LLC, 2023. 276 p……...126

CHRONICLES OF LIFE

Aksyonova N. V., Vovk O. I.
IX All-Ukrainian Scientific Conference “Theoretical and Applied Aspects of Biography Studies: to the 170th anniversary of the birth of Mykola Fedorovych Sumtsov”.....130

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

DOI: https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-39-01
УДК 903.2:39](4/5=512)*653”(045)

Я. М. ЧЕНЦОВ, аспірант 4 року навчання,
e-mail: yarik.chentsov1@gmail.com; ORCID ID: https://orcid.org/0009-0007-7532-3786
Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова
вул. Всеволода Змієнка, 2, м. Одеса, 65082, Україна

ДО ПИТАННЯ ЕТНІЧНОЇ ВИРАЗНОСТІ МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ КОЧОВИКІВ УЛУСУ ДЖУЧІ

Мета. Визначити, наскільки обґрунтованою є традиція інтерпретації окремих видів матеріальної культури як показників етнічної ідентичності кочовиків Улусу Джучі середини XIII – XIV ст. на прикладі вудил без перегину для печенігів та двоколісної повозки або арби для половців з двох курганних поховань на сучасній території Українського Степу, а саме поховання 1 кургану 8 біля с. Плавні Одеської області та поховання 3 кургану біля с. Благодатне Дніпропетровської області.

Методологія дослідження. У досліджені використані загальнонаукові та спеціальні історичні методи, зокрема, історико-порівняльний, історико-генетичний, методи аналізу, синтезу та класифікації.

Наукова новизна. Питання визначення етнічної ідентичності за даними археології досить складне та мало вивчене в українській історіографії, особливо, коли йде мова про період або етнічну групу, стосовно котрих майже відсутні письмові джерела. Відтак дослідження цього питання стосовно кочовиків Улусу Джучі, котрі самі по собі доволі нечасто привертали увагу сучасних вітчизняних дослідників допоможе заповнити «білі плями» в українській археологічній науці та привернути увагу до цієї складної та цікавої проблеми.

Висновки. В результаті аналізу двох обраних курганних поховань періоду середини XIII – XIV ст. – часу панування в степу України Улусу Джучі були описані два типи матеріальної культури – вудила без перегину та двоколісна повозка або арба, котрі можуть маркувати дві великі етнічні групи кочовиків – печенігів та половців відповідно. На підставі аналізу соціально-історичного контексту цих типів матеріальної культури можна засвідчити, що ці два артефакти насправді можуть бути використані як маркери етнічної ідентичності згаданих етнічних груп кочовиків. Водночас, питання про те, наскільки сталим у часі було відношення кочовиків до цих типів, та у яких ще контекстах, окрім етнічного, вони можуть слугувати маркерами ідентичності, залишаються поки відкритими та потребують розширення джерельної бази для подальшого осмислення.

Ключові слова. *Улус Джучі, ідентичність, етнічна група, середина XIII – XIV ст., вудила без перегину, арба.*

Як цитувати: Ченцов Я. М. До питання етнічної виразності матеріальної культури кочовиків Улусу Джучі. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. 2024. Вип. 39. С. 8-14.* DOI: https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-39-01

In cites: Chentsov Y. M. On the question of ethnic expressiveness of the material culture of the nomads of the Ulug Ulus. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences, Issue 39, (8-14),* DOI: https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-39-01 (in Ukrainian)

©Ченцов Я. М., 2024
This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Етнічна ідентичність – специфічний аспект самовизначення особистості або групи людей, який є результатом співвіднесення себе з ширшою групою в опозиції до інших на основі передбачуваної культурної диференціації та/або спільного походження [16, p. 1]. Отже, визначення етнічності відбувається за свідомим рішенням особистості. Але, як у цьому випадку бути археологам, які в умовах браку письмових джерел мають справу лише з матеріальними об'єктами? Чи маємо підстави стверджувати, що свідоме рішення особистості співвіднести себе з певною групою належним чином віддзеркалюється у створених нею матеріальних об'єктах?

В радянській археологічній історіографії на це питання відповідали досить однозначно та певною мірою прямолінійно – певний набір визначених типів матеріальної культури = археологічна культура = етнічна група. Сучасні ж дослідження користуються дещо іншою методикою: спосіб у який певні елементи матеріальної культури суттєво залучаються до артикуляції етнічності, може бути довільним у різних культурах але він не є випадковим у конкретних соціально-історичних контекстах [16, p. 125].

Спробі дослідити саме ці контексти для кочовиків степу України середини XIII – XIV ст. і присвячена ця робота. Тим актуальніше вона є, чим цьому періоду в сучасній українській історіографії присвячені роботи с політичним та економічним акцентом [13]. Для цього було проаналізовано два курганних поховання здійснених на території степу сучасної України – майже єдина форма археологічної виразності кочовиків цього періоду, в яких були присутні два типи матеріальної культури – вудила без перегину та арба, котрі асоціюються з печенігами та половцями відповідно.

Поховання 1 кургану 8 біля с. Плавні Ізмаїльського району Одеської області [4, с. 131-135]. Поховання було відкрито у 1979 р. під час робіт Ізмаїльської Новобудівної археологічної експедиції. Ось так його описують автори розкопок: «Виявлено в 2.8 м. до південного заходу від центрального реперу, на глибині 0.97 м. Контури поховальної ями не простежувались. Над кістяками людини та коня спорадично зустрічались вкраплення деревини. Похований знаходився у витягнутому положенні, на спині, головою на північний захід, лицем до верху, дещо вліво. Руки витягнуті вздовж тіла та кистями прижаті до тазу, ноги також витягнуті. Справа від похованого – залишки черепу та кінцівок коня, орієнтованих у тому ж направленні. При ньому знаходились залишки залізних виробів – 2 наконечника дротиків, 5 наконечників стріл, три фрагмента пряжок – 1 повздовжній та 2 округлі; у голови коня – залишки вудил без перегину з залізним кільцем. Під черепом похованого – золота кільцеподібна підвіска з проволоки діаметром 1.7 мм. Діаметр кільця – 1.8 см., має один розрив. Під кістяком – залишки дерева та сліди тростяної підстилки" [3].

А. О. Добролюбський у своїй статті 1981 р. відносить обряд поховання то типу БХ за Г. О. Федоровим-Давидовим, що фіксується в Подністров'ї до кінця XII ст. та маркує печенізько-торческу етнічну групу. Інвентар вчений характеризує так – удила без перегину належать до типу BI та були розповсюджені тільки у XII ст., що, як відзначає сам дослідник, дозволяє уточнити датування поховання. Для більшості наконечників стріл та дротиків, що збереглися фрагментарно, вчений відмічає схожість з типами BI, BII, BIII та BIV, що мають широку хронологію – IX-XIII ст. Виділяється наконечник стріли, який А. О. Добролюбський визначає типом BXI, котрий пов'язується з монгольським впливом та датується другою половиною XIII – XIV ст. Інший матеріал не піддається вузькому датуванню, як наприклад: золота кільцеподібна підвіска з проволоки, як трактується дослідником як кільцеподібна сережка. Тож, посилаючись на визначений ним обряд поховання та вудила, вчений визнає, що поховання могло би бути датовано XII ст., але все ж, за наконечником стріли типу BXI, по молодшій даті, відносить поховання до рубіжу XIII-XIV ст. – періоду панування Улусу Джучі на цих землях [4, с. 131-134]. Слід зазначити, що усі класифікаційні визначення вченого базувались на типології Г. О. Федорова-Давидова [12].

Тож, за думкою автора деякі висновки А. О. Добролюбського потребують уточнення. Тип поховання BX, до якого справедливо було віднесено поховання, в археологічній історіографії маркує таку етнічну групу як печеніги – з деяким відхиленням у вигляді

південного розташування шкури коня відносно кістяка людини [2, с. 94]. Печеніги кочували степами Північно-Західного Причорномор'я широкий проміжок часу – X-XIV ст., до такого висновку прийшов і сам А. О. Добролюбский у своїх більш пізніх роботах [5]. Переходячи до інвентарю, потрібно відзначити, що у літературі вудила, що складаються з однієї ланки з кільчастими закінченнями, в які зазвичай вставлені рухомі трензельні кільця, дістали назву вудил без перегину або односкладних вудил. Ще в одній зі своїх ранніх робіт С. О. Плетньова відзначила тяжіння вудил, "зроблених з одного залізного прута", до поховань "першої групи" в неглибоких ґрунтових прямокутних або овальних могилах, зазвичай впускних, із західним орієнтуванням похованих і опудалом коня, які вона датувала в основному X ст., не виключаючи датування деяких комплексів IX-X або X-XI ст. і співвідносила з печенігами [11, с. 153-165]. Однак Г. О. Федоров-Давидов під час членування матеріалу на хронологічні групи відніс односкладні вудила (тип В-1 за його класифікацією) до групи речей XII ст.. Це помилкове датування односкладних уділ було прийнято деякими дослідниками. Проте гіпотеза про ранню хронологічну позицію удил без перегину не припинила існування [12, с. 115]. О. М. Кирпичников у своїй праці датував вудила без перегину (тип VI за його класифікацією) переважно X-XI ст. і пов'язував їх із печенігами, почасти з торками (огузами) [7, с. 17-18]. В. А. Крігер на базі вивчення середньовічних курганів Заволжя і Приуралля виявив стійку взаємовизначуваність таких уліл з типами речей кінця IX - середини XI ст [8, с. 12].

С. О. Плетньова, повернувшись до питання датування односкладових удил на матеріалах кочівницького могильника біля Саркела-Білої Вежі, залишеного, на її думку, змішаним огузо-печенізьким населенням, зафіксувала їхні знахідки в комплексах X-XI ст. [10, с. 48-49] Г. М. Гарустович і В. А. Іванов у зведеній праці з огузо-печенізьких старожитностей євразійських степів зазначили, що вудила без перегину зустрінуті тільки в печенізьких похованнях і найбільше поширення мали в X-XI ст. [2, с. 85-86].

Отже, вудила дають друге підтвердження віднесення похованого до печенізької етнічної групи, а також більш уточнену дату – X-XI ст.

Але залишається наконечник стріли, типологізований А. О. Добролюбським як BXI – це пласкі зрізні у вигляді витягнутої лопаточки з короткими верхніми ударними гранями, що сходяться під тупим кутом. До монгольського вторгнення, такі наконечники у Східній Європі були невідомі. Вони з'явились з походом хана Бату в першій половині XIII століття та досить швидко розповсюдились по території завоювань Монгольської імперії. Велика їх кількість знайдена і у слов'янських містах, зруйнованих монголами — Києві, Плеснеську, Ізяславлю та інших [9, с. 75].

За думкою автора цей наконечник дійсно дуже схожий на тип BXI і може датувати поховання всупереч даті, що дають вудила. Також, слід зупинитись на кільцеподібній сережці – такий тип – I за Р. Р. Карімовою дійсно широко хронологічно та територіально розповсюджений, але у цьому випадку важливий матеріал. Саме золоті сережки такого типу відносяться, за дослідницею, до маркерів дорослого чоловіка – воїна, бо мають чітку кореляцію з елементами озброєння у поховальному інвентарі. Така ситуація фіксується саме у період влади Улусу Джучі [6, с. 28; 81]. У регіоні Північно-Західного Причорномор'я, як говорилось вище, печеніги зберігали обряди поховання з використанням певних типів матеріальної культури довгий час – з X по XIV ст. Можливо, для вудил без перегину, у конкретному регіоні, потрібно передивитись існуюче вузьке датування. Звісно, така інтерпретація дискусійна і потребує незалежних доказів, яким, наприклад, міг би стати радіовуглецевий аналіз кісток з поховання.

Таким чином, розташування поховання в Північно-Західному Причорномор'ї, де спостерігається стабільно асоційований з печенігами поховальний, створює певний соціально-історичний контекст, у якому такий елемент матеріальної культури, як вудила без перегину, що використовуються в цьому поховальному обряді, може асоціюватися з печенізькою етнічною групою та вважатися певним маркером етнічної ідентичності.

Поховання номер 3 кургану біля с. Чапаївка (зараз с. Благодатне Криворізького району Дніпропетровської області). Поховання було відкрито експедицією Дніпропетровського університету у 1990 р. та опубліковано у статті Шалобудова В. М. 1992 р. [14].

Поховання було виявлено в 1.2 м на північний захід від умовного центру кургану. При установці на кургані геодезичного знаку східна частина могили була незначно пошкоджена. На дні була встановлений так звана «ґратчаста» домовина, зверху якої лежали деталі розібраної повозки та частини туші бика або вола. Небіжчиця лежала на спині, орієнтована на південний захід. Поряд з її правим стегном стояла дерев'яна чаша напівсферичної форми з пласким дном. Паралельно з лівим передпліччям була покладена пара дерев'яних піхв, в меншому з яких знаходився залізний ніж, більші ж були пусті. Біля правої скроневої кістки виявлена мідна посріблена сережка та дерев'яні деталі головного убору. На рівні лівого плеча знаходився самшитовий гребінь.

Вивчення В. М. Шалобудовим «ґратчастої» домовини дозволило йому встановити, що вона є кузовом двоколісної повозки або так званої арби від якої також збереглись ступиця колеса та деталі кріплення [14, с. 115]. Судячи з усього, друге колесо було знищено при встановленні геодезичного знаку. Дослідник, аналізуючи породу дерева та способи кріплення деталей приходить до висновку, що повозка використовувалась по призначення якийсь час, а не була створена спеціально для поховального обряду [14, с. 114-118].

Те що, описані домовини, насправді представляють собою повозки – «арби» або їх замінники, вчені виявили досить давно та, визначивши регіон розповсюдження такого типу поховального інвентарю, співвіднесли його з відомими кочівлями половців, дійшовши таким чином до висновку, що цей елемент матеріальної культури маркує половецьку етнічну групу [1, с. 27-28].

Цей висновок підтверджується відомостями письмових джерел про двоколісні повозки – вони зображені на декількох мініатюрах Радзивілівського літопису, на яких зображені половці [15].

При цьому, тип поховання можна визначити як АІ за Г. О. Федоровим-Давидовим, а датує поховання, за В. М. Шалобудовим, дерев'яний двочастний гребінь, аналогії котрому зустрічаються у похованнях XIII-XIV ст. – періоду Улусу Джучі.

Отже, виходячи з соціально-історичного контексту зафіксованого археологічними та письмовими джерелами використання половцями двоколісних повозок, можна стверджувати, що присутність їх у похованні може маркувати носіїв половецької етнічної групи.

Описані тут поховання та згадані вище предмети поховального інвентарю являють собою приклади, коли певний елемент матеріальної культури дійсно застосовувався як маркер етнічної ідентичності. Водночас, встановлення можливих трансформацій цієї ідентичності за допомогою тих самих артефактів не можна вважати настільки ж наочним та доведеним фактом.

Так, зокрема, навряд чи можливо однозначно стверджувати, що певний елемент – наприклад вудила без перегину, використовувався в однаковому етнічному та соціально-історичному контексті в регіоні з дуже непевними етнічними кордонами та мозаїчним етнічним складом протягом сотень років. Це стосується і використання арби в поховальному обряді - такий тип матеріальної культури є далеко не в кожному похованні, котре асоціюється з половцями. Отже, чи було використання арби маркером більш високого, порівняно з іншими, соціального статусу, чи відігравало іншу роль? Якою може бути тут роль хронологічного чинника. Наприклад, чи міг цей атрибут у певний період (наприклад, до монгольського вторгнення) асоціюватися з певними практиками, у в інший час – з іншими? Наразі на всі ці питання залишаються дискусійними, тому звернення уваги до складної та цікавої проблеми етнічної виразності окремих елементів матеріальної культури середньовікових кочовиків є актуальним для сучасної української археології.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автор повністю дотримується етичних норм, у тому числі неприпустимості плагіату, фальсифікації даних і подвійної публікації.

Список використаної літератури

1. Болдин Я. А. О решётчатых гробовищах в погребениях поздних кочевников юга Украины. *Открытия молодых археологов Украины.* 1976. Ч.2. С. 26-28.

2. Гарустович Г. Н., Иванов В. А. Огузы и печенеги в евразийских степях. У., 2001. 212 с.

3. Гудкова А. В., Добролюбский А. О., Тощев Г. Н., Фокеев М. М. Отчет о работе Измаильской Новостроечной экспедиции Института Археологии АН УССР в 1979 году. ОГИМ : Науковий архів ОАМ НАН України.

4. Добролюбский А. О. Погребение кочевника у с. Плавни. Древности Северо-Западного Причерноморья. Киев, 1981. С. 131-135.

5. Добролюбский А. О. Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья: Наукова думка. Киев, 1986. 140 с.

6. Каримова Р. Р. Элементы убранства и аксессуары костюма кочевников Золотой Орды (типология и социокультурная интерпретация). *Археология евразийских степей*. 2013. Выпуск 16. С. 1 – 212.

7. Кирпичников А. Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси в IX-XIII вв. Л., 1973. 111 с.

8. Кригер В. А. Кочевники южного Приуралья и Заволжья в средние века (X-XIV вв.). М, 1985.

9. Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII-XIV вв. *Археология СССР. Свод археологических источников.* 1966. Вып. EI - 36. С. 1-184.

10. Плетнева С. А. Печенеги, торки, половцы. *Археология СССР. Степи Евразии в эпоху средневековья.* М.: Наука, 1981. С. 213-223.

11. Плетнева С. А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях. *Труды Волго-Донской экспедиции.* 1958. Том I. С. 151-226.

12.Фёдоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Москва, 1966. 274 с.

13. Черкас Б. В. Західні володіння Улусу Джучи: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста. (XIII–XIV ст.). Київ, 2014. 387 с.

14. Шалобудов В.Н. Повозка из кочевнического погребения у села Чапаевка. *Проблемы археологии Поднепровья.* 1992. С. 113-119.

15.Радзивіллівський літопис. Факсиміле пам'ятки. URL: http://resource.history.org.ua/item/0014255 (Дата звернення: 24.10.2024).

16. Jones S. The archaeology of ethnicity: constructing identities in the past and present: Simultaneously published in the USA and Canada by Routledge, 1997. 180 p.

Y. M. CHENTSOV, PhD student
e-mail: yarik.chentsov1@gmail.com; ORCID ID: https://orcid.org/0009-0007-7532-3786
Odesa I. I. Mechnikov National University
Vsevoloda Zmiienka St, 2, Odesa, 65082, Ukraine

ON THE QUESTION OF ETHNIC EXPRESSIVENESS OF THE MATERIAL CULTURE OF THE NOMADS OF THE ULUG ULUS

Purpose. To determine how well-founded is the tradition of interpreting certain types of material culture as indicators of the ethnic identity of the nomads of the Ulug Ulus of the mid-thirteenth to fourteenth centuries on the example of a rod without a kink for the Pechenegs and a two-

wheeled cart or harp for the Cumans from two burial mounds in the modern territory of the Ukrainian Steppe, namely burial mound 1 of mound 8 near the village of Plavni, Odesa region, and burial mound 3 near the village of Blahodatne, Dnipro region.

Methods. The study used general scientific and special historical methods, in particular, historical and comparative, historical and genetic, methods of analysis, synthesis and classification.

Scientific novelty. The issue of determining ethnic identity based on archaeological data is quite complex and poorly studied in Ukrainian historiography, especially when it comes to a period or ethnic group for which there are almost no written sources. Therefore, the study of this issue in relation to the nomads of the Ulug Ulus, who themselves have rarely attracted the attention of modern Ukrainian researchers, will help fill in the 'white spots' in Ukrainian archaeological science and draw attention to this complex and interesting problem.

Conclusions. As a result of the analysis of two selected mound burials of the mid-13th - 14th centuries, the time of the Ulug Ulus' domination of the Ukrainian steppe, two types of material culture were described - a rod without a kink and a two-wheeled cart or arba, which can mark two large ethnic groups of nomads - Pechenegs and Cumans, respectively. Based on the analysis of the socio-historical context of these types of material culture, it can be shown that these two artefacts can in fact be used as markers of the ethnic identity of the mentioned nomadic ethnic groups. At the same time, the question of how stable the nomads' attitude to these types was over time and in what other contexts, besides ethnicity, they can serve as identity markers, remains open and requires expanding the source base for further understanding.

Keywords. *Ulug ulus, identity, ethnic group, mid-13th - 14th centuries, non-curb bit, arba.*

References

1. Boldin Y.A. About lattice coffins in the burials of the late nomads of the south of Ukraine. *Discoveries of young archaeologists of Ukraine*. 1976. Ch.2. Pp. 26-28. (in Russian)

2. Garustovich G. N., Ivanov V. A. Oguzes and Pechenegs in the Eurasian steppes. У., 2001. 212 p. (in Russian)

3. Gudkova A. V., Dobrolyubsky A. O., Toschev G. N., Fokeev M. M. Report on the work of the Izmail Novostroichnaya Expedition of the Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR in 1979. OHIM : Scientific archives of the Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of Ukraine. (in Russian)

4. Dobrolyubsky A. O. Burial of a nomad near Plavni village. Antiquities of the North-West Black Sea region. Kiev, 1981. Pp. 131-135. (in Russian)

5. Dobrolyubsky A. O. Nomads of the North-West Black Sea region in the Middle Ages: Naukova Dumka. Kiev, 1986. 140 p. (in Russian)

6. Karimova R. R. Elements of decoration and accessories of the costume of the nomads of the Golden Horde (typology and socio-cultural interpretation). *Archaeology of the Eurasian steppes.* 2013. Issue 16. Pp. 1 - 212. (in Russian)

7. Kirpichnikov A. N. Equip the rider and riding horse in Russia in the IX-XIII centuries. Л., 1973. 111 p. (in Russian)

8. Krieger V.A. Nomads of the Southern Urals and Volga region in the Middle Ages (X-XIV centuries). M, 1985. (in Russian)

9. Medvedev A. F. Manual throwing weapons (bow and arrow, self-shooter) of the VIII-XIV centuries. *Archaeology of the USSR. Vault of archaeological sources.* 1966. Vyp. EI - 36. C. 1-184. (in Russian)

10. Pletneva S. A. Badjanaks, Torks, Polovtsians. *Archaeology of the USSR. Steppes of Eurasia in the Middle Ages*. M.: Nauka, 1981. Pp. 213-223. (in Russian)

11. Pletneva S. A. Pechenegs, Torks and Polovtsians in the South Russian steppes. 1958. Volume I. Pp. 151-226. (in Russian)

12. Fedorov-Davydov G. A. Nomads of Eastern Europe under the rule of the Golden Horde Khans. Moscow, 1966. 274 p. (in Russian)

13. Cherkas B. V. Western possessions of the Dzhuchi Ulus: political history, territorial and administrative structure, economy, cities (XIII-XIV centuries). Kyiv, 2014. 387 p. (in Ukrainian)

14. Shalobudov V. N. A cart from a nomadic burial near the village of Chapaivka. *Problems of archaeology of Podneprovia.* 1992. Pp. 113-119. (in Russian)

15. Radziwill Chronicle. Facsimile of the monument. URL: http://resource.history.org.ua/item/0014255 (Accessed 24.10.2024). (in Ukrainian)

16. Jones S. The archaeology of ethnicity: constructing identities in the past and present: Simultaneously published in the USA and Canada by Routledge, 1997. 180 p.

Текст надійшов до редакції 02.10.2024. / The text was received by the editors 02.10.2024.
Текст затверджено до друку 16.11.2024. / The text is recommended for printing 16.11.2024.

DOI: https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-39-02
УДК 94(477.54) «1905/1908»

В. П. ПОТОЦЬКИЙ, канд. істор. наук, доцент кафедри українознавства
e-mail: v.pototsky@karazin.ua; ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-6322-3581
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна

ПРОТЕСТАНТСЬКІ СЕКТИ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В УМОВАХ СВОБОДИ СУМЛІННЯ (1905-1908 рр.)

Мета. Стаття має за мету розглянути особливості діяльності протестантських сект (в першу чергу баптистів) на території Харківської губернії на початку XX ст. Хронологічні межі даного дослідження охоплюють проміжок часу від 1905 до 1908 років. Це період між проголошенням свободи сумління в Російській імперії та початком реакційної політики царського уряду та його правоохоронних органів.

Методологія дослідження. Методологічну основу статті складають принципи історизму та об'єктивності, реалізовані із застосуванням низки методів: загальнологічних (аналізу та синтезу), а також класифікаційного, компаративного та метода періодизації.

Наукова новизна. Предметом спеціального наукового дослідження стала організаційна та пропагандистська робота релігійних дисидентів в умовах відносної толерантності та відсутності тиску з боку держави та офіційної церкви.

Висновки. Імператорські маніфести 1905 та 1906 рр. про свободу совісті та віросповідання повністю змінили життя сектантів Харківської губернії. Встановлено, що у період з 1905 до 1909 рр. у губернії не чинилося дисидентам жодних перепон ані з боку поліції, ані з боку РПЦ. Остання перебувала у своєрідному збентеженні від великих свобод, що було даровано сектантам. Крім того, самі дисиденти повсюдно порушували положення маніфесту про заборону пропагандистської діяльності і активно закликали православних до вступу в секти. Період 1905-1909 рр. можна назвати часом експерименту, коли як сектанти, так і представники влади й РПЦ мали спробувати на практиці співіснувати в умовах взаємного компромісу. Після багатьох десятиріччь відкритого протистояння подібні процеси проходили на місцях досить непросто.

Ключові слова: *баптисти, місіонери, секти, Харківська губернія.*

Як цитувати: Потоцький В.П. Протестантські секти Харківської губернії в умовах свободи сумління (1905 – 1908 рр.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. 2024. Вип. 39. С.15 -25.* DOI: https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-39-02

In cites: Pototsky V. P. (2024). Protestant sects of Kharkiv province under the conditions of freedom of conscience (1905–1908). *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin. History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences*, 2024. Issue 39, (15-25), DOI: https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-39-02 (in Ukrainian)

В останній період існування Російської імперії (1905-1917 рр.) державна влада прагнула остаточно розв'язати проблему із сектантством всередині країни. Було взято курс на пошук компромісного вирішення цього питання через визнання права неофіційних релігійних

©Потоцький В. П., 2024
This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

організацій на вільне сповідування віри з одночасною забороною проведення агітації своїх вчень. Нарешті факт існування серед корінного населення різних поглядів на християнство було враховано на найвищому рівні.

Царські маніфести про свободу совісті (від 17 квітня 1905 р.) та про свободу віросповідання (від 17 жовтня 1906 р.) були проголошені під час першої російської революції. Вони внесли істотні зміни в життя та діяльність релігійного сектантства країни. На прикладі Харківської губернії ми простежимо ситуацію, що склалася у дисидентському середовищі одразу після впровадження у життя положень реформи.

Для харківських баптистів 1905 р. розпочався із підготовки офіційної делегації до Санкт-Петербурга. Місцева громада висунула своїм уповноваженим визнаного ватажка В.М. Іванова, який разом із представником київських "братів" І.П. Кушнєровим вирушив до столиці. Там троє делегатів від найбільших баптистських центрів Росії (харківської, київської та санкт-петербурзької громад) уклали важливий документ. Як пише радянський історик О.І. Клібанов, це була "присяга на готовність баптистської церкви увійти у політичний резерв самодержавства напередодні революційних подій, що насувалися" [13, с. 258]. Документ мав назву "Коротка записка про виникнення, розвиток та про сучасний стан євангельського руху в Росії, та про потреби євангельських християн" і був підписаний І.П. Кушнєровим, В.М. Івановим та В.І. Довгополовим у Санкт-Петербурзі 8 січня 1905 р. Це звернення до влади мало надто вірнопідданський характер. У ньому, наприклад, зазначалося: "…погляди євангельських християн містять у собі всі основні начала православної церкви", а також "У відношенні поглядів на свободу та церкву євангельські християни дотримуються однієї думки з найкращими представниками православної церкви… У цьому євангельському вільному християнстві – є порятунок нашої дорогої Батьківщини від усіх негараздів та хвороб… ознак жорстокої боротьби класів та станів, що загрожує перерости у криваві події" [Цит. за: 13, с. 258-259].

Як бачимо, верхівка найбільш організованої секти царської Росії визначила своє ставлення до влади у тяжкий для останньої час. Харківська баптистська громада при цьому виступала одним із ініціаторів прийняття саме такої резолюції. Вихід даного документа став знаковою подією не лише для баптистів, але й для усіх російських раціоналістичних сектантів. "Коротка записка…" була результатом та певною крапкою у тривалій суперечці баптистів, толстовців, штундистів щодо їх політичних симпатій. Крім того, цей документ ми вважаємо значним кроком, зробленим з боку сектантів назустріч самодержавній владі.

Питання про можливість активних дій та відстоювання власних прав зі зброєю в руках з'явилося в сектантському середовищі одразу після спалахів насильства у селі Павлівки Сумського повіту 1901 р. та селянського повстання у Харківській та Полтавській губерніях 1902 р. Баптистські лідери були сильно занепокоєні подіями 1902 р. О.І. Клібанов пише: "Серед селян Харківщини та Полтавщини було багато послідовників баптизму, і цілком імовірно, що в їхньому середовищі були такі, хто співчував повсталим та їхній справі" [13, с. 257]. Ми знаємо майже напевно, що слобожанські сектанти брали участь у цих заворушеннях. Толстовець І.М. Трєгубов, який спеціально збирав інформацію про участь сектантів у визвольному русі, відкидав подібні припущення. Однак його метою було довести, що релігійні дисиденти утримувалися від політики, тому ми не можемо погодитися з його висновками.

Насправді серед раціоналістів у цей час спостерігається неабияке хитання: існували думки і про підтримку насильства. Наприклад, один із засновників харківського штундизму, на той час баптист, Є.М. Іванов у 1902 р. писав: "Лише одне знаю, що царство Христа не наступить раніше, доки не відбудеться загальна революція" [Цит. за: 33, с. 26]. Він після чергового заслання вже у "татарське" (грузинське – *В.П.*) село майже втратив терпець і готовий був відповісти силою на насильство, але утримався і вирішив втекти за кордон. Тобто Є.М. Іванов обрав пасивний опір, але до революціонерів він ставився добре, що підтверджують його слова: "Я не знаходжу причини називати людину вбивцею, якщо вона, захищаючи себе від розбійників, нанесе навіть смертельного удару" [Цит. за: 33, с. 33].

На початку XX ст. на російських сектантів звернули особливу увагу соціал-демократи. В.І. Ленін дуже зацікавився дисидентством, усіляко підтримував його у своїх роботах. Він писав: "Ми повинні висувати з числа практиків соціал-демократів таких політичних вождів, які б вміли керувати усіма проявами цієї всебічної боротьби, могли у потрібну хвилину „продиктувати належну програму дій“ і схвильованим студентам, і незадоволеним земцям, і обуреним сектантам…". Існує думка, що В.І. Ленін наказав В.Д. Бонч-Бруєвичу підготувати йому аналітичну записку про можливість підняття в Росії пуританської революції на зразок англійської [43, с. 633]. Було вирішено видавати спеціальний часопис для сектантів. Більшовики активно залучали сектантів до справи контрабандного транспортування через кордон соціалістичної літератури. Самі вони, у свою чергу, часто перевозили по своїх каналах сектантську літературу [13, с. 5-6]. Обидві групи мали великий досвід нелегальної діяльності і були корисні одна одній. Але зв’язок із революціонерами більш шкодив сектантській справі, ніж допомагав.

Верхівка раціоналістичних сект відверто непокоїлася зростаючим впливом соціалістів-радикалів на рядових сектантів. Д.О. Хілков ще у 1890-х роках закликав баптистів не перетворюватися із релігійної секти у політичну [13, с. 255]. Але його стурбованість була передчасною, баптистські ватажки самі робили все можливе, щоб не допустити цього. У червні 1903 р. у Царицині зібрався з’їзд представників баптистських громад Росії. У 16 пункті протоколу рішень цього з’їзду зазначалося, що за читання революційних брошур слід виключати людину з громади. Причиною цієї резолюції стала підозра, що ніби-то події 1902 р. на Харківщині та Полтавщині розпочалися саме з появи такої літератури [31, с. 28]. Ф. П. Баліхін писав тоді: "Ми бачимо та віримо, що усі царі поставлені самим Богом" [31, с. 27].

Серед сектантів поступово панівними ставали пацифістські настрої, прихильники сект казали, що бунтувати їм не дозволяють принципи. Відомий штундист із села Слав’янки Київської губернії І. Заєць у 1902 р. писав: "А Хілкова парафія бунтує: погромили попову церкву та самі на себе накликали велике нещастя" [8, с. 46]. "А Христос ясно говорить: піднявши меч на меч, усі загинемо" [9, с. 50]. Штундист із того ж села І. Кондратьєв казав: "Нам із сокирою здобувати правду і свободу є непристойним" [31, с. 32]. Подібні настрої в їхньому середовищі виправдовувалися ще стомленістю від попередніх страждань. Той самий штундист І. Кондратьєв казав: "…і так вже усі руки, ноги в нас поламані" [31, с. 33]. Сектанти, особливо толстовці, бажали максимально дистанціюватися від революційного руху. У цей час раціоналісти відмовляються навіть надсилати дані у закордонні видання. "…Для чого надсилати матеріали? У Женеві виходять декілька видань, розміщують ці матеріали поряд із анархістськими, соціалістичними, і це не допомагає справі, а шкодить" [Цит. за: 31, с. 26]. Більш того, сектанти вважали вигідною для себе ситуацію, коли влада усі сили кидала на придушення революційного руху, а про них практично забувала. Як писав толстовець О.М. Бодянський, знаходячись на хуторі Гремячий Вовчанського повіту: "Уряд майже дав спокій сектантам різних толків… і сектанти, принаймні у нашій місцевості, зосередившись на такому побажанні, щоб по можливості не дратувати владу, не займаються політичними та економічними питаннями[1]".

Таким чином, питання про небезпечність російських раціоналістичних сект для влади остаточно втратило свою актуальність ще 8 січня 1905 р., тобто до початку революційних подій. Нарешті баптистська верхівка офіційно проголосила курс на повну підтримку будь-яких дій самодержавства. Подібна позиція багато в чому визначила подальшу долю раціоналістичних угруповань, у тому числі і слобожанських. Між владою та зокрема баптистською сектою було встановлено певні паритетні стосунки. Приклад Харківщини свідчить, що для багатьох релігійних меншин найближчі чотири роки стали справжнім "золотим часом" їхньої історії.

[1] Цікаво, що пізніше О.М. Бодянський вітав революцію 1905-1907 рр. [7, с. 101].

Початком справжнього відродження російського та українського сектантства слід вважати вихід імператорського маніфесту від 17 квітня 1905 р. про свободу совісті. У ньому для усіх віросповідань дарувалася свобода на відправлення культу, РПЦ проголошувалася "пануючею", а також проводилося розмежування старообрядців, сектантів та прихильників "лжевчень" (хлистів, скопців). На останніх дія наказу не поширювалася. Поліцейський нагляд за сектантами зберігався [35, с. 196]. 17 жовтня 1906 р. вийшов наказ імператора Сенату, що мав силу закону. У даному документі мова йшла про права та обов'язки старообрядницьких та сектантських громад. У ст. 1, частині 2 наказу сектантам, які відійшли від православ'я, дозволялося вільно виконувати релігійні обряди та сповідувати власну віру, а також створювати релігійні громади після відповідної заяви до влади (ст. 7). Ст. 4 дозволяла відкривати молитовні будинки [35, с. 197]. Царські маніфести пояснювалися відповідними циркулярами та постановами МВС, міністерства юстиції та Синоду [33, с. 446]. "Кримінальне уложення" від 22 березня 1903 р., було виправлено Державною радою 14 березня 1906 р., пізніше усі нові положення увійшли в "Основні Державні закони", що були видані 22 квітня 1906 р. [1, с. 672]. На основі наказу Рада міністрів надсилала у законодавчі органи декілька законопроектів у 1907 та 1908 р., які не отримали силу закону аж до 1914 р. [35, с. 197].

Остання обставина дуже сприяла піднесенню російського сектантства у ці роки. Юридична невизначеність статусу дозволяла їм самостійно, користуючись збентеженістю та невпевненістю влади і духовенства, розширювати власні права. Цей період у висловлюваннях православних місіонерів отримав іронічну назву "свобода" [15, с. 242]. Священики мали на увазі нечувану до того часу вседозволеність для дисидентів. Місіонер Д.І. Холопов навіть розмістив у часописі "Миссионерское обозрение" статтю з символічною назвою "Пора дать и православной церкви свободу" [39].

Сектанти Харківщини впродовж чотирьох років після виходу першого маніфесту активно і, головне, без жодних перешкод користувалися наданими їм правами. Найбільші досягнення у цій галузі належать баптистам. Добре організована у підпіллі секта була готова до будь-яких змін. У 1903 р. під час приїзду до Харкова Д.І. Мазаєва, В.В. Іванова-Клишнікова та Ф. П. Баліхіна були обрані, а у 1904 р. висвячені С.В. Леонов – пресвітором громади, М. Ф. Зайцев – вчителем, М.П. Хорошилов – дияконом[2]. Під керівництвом цих людей харківські баптисти зустріли "свободу". Вже влітку та восени 1905 р. у будинку братів Лаврових, що по вул. Цигарьовській, 44, проводилися великі зібрання. При тому були відчинені усі 6 вікон, із яких чулися голосні співи та молитви. Щонеділі та двічі та двічі на тиждень там збиралися до 300 баптистів, які охоче закликали до себе найбільш допитливих із числа православних [42, ф. 40, оп. 71, спр. 1714, арк. 1-2]. Мешканці сусідніх будинків скаржилися у консисторію, що ніби то баптисти ходять по квартирах, закликають на зібрання дітей, а з православних знущаються, називаючи їх "дерев'янщиками"[3]. Прості люди просили зачинити молитовний будинок. Їм відповіли священики, що після виходу маніфесту від 17 квітня 1905 р. все це є законним [42, ф. 40, оп. 71, спр. 1714, арк. 4]. Пізніше натовп, як писали баптисти, "п'яних" та "хуліганів" вчинив напад на сектантів, які виходили після зібрання. Були сильно побиті декілька баптистів, як чоловіків, так і жінок. Лише ескадрон кінної варти зміг урятувати сектантів [4, с. 33]. В умовах пасивності влади погром дисидентів стає досить поширеним явищем у Харківській губернії. Цілком можливо, що ці напади ініціювалися представниками світської влади або духовенства, адже після 1910 р., коли вони частково опанували ситуацію, погроми припинилися.

З 1884 до 1907 р. діяв Союз російських баптистів, його замістив Загальноросійський євангельський союз, що входив до Всесвітнього баптистського союзу [35, с. 182; 20, с. 396].

[2] Пресвітор – це головна діюча особа в громаді, він готує богослужіння, виступаючи основним проповідником; вчитель – помічник пресвітора, він виголошує проповіді, тлумачить віровчення, допомагає проповідникам у підготовці проповідей, оцінює їхні виступи, сам замінює пресвітора; диякон займається господарськими справами, співає у хорі, може проповідувати [17, с. 15].

[3] Тобто шанувальниками дерев'яних ікон.

Баптисти будували чітку структуровану організацію в Росії. Звичайно, харківські баптисти поспішали належним чином зареєструвати власну громаду. У 1906 р. вони поширили "Проект статуту союзу віруючих євангельських християн м. Харкова". Його підписали усі лідери громади: А. Альохін, І. Алексєєв, П. Дацько, П. Зайцев, А. Іванов, М. Міроненко, В. Погорєлов, М. Хорошилов. Згідно з цим документом, Союз мав за мету задовольнити релігійні, моральні, просвітницькі та матеріальні потреби своїх членів. Засобами досягнення поставленої мети було визнано: організацію загальних та приватних співбесід на релігійні теми, диспутів з представниками інших віросповідань, відкриття шкіл для дітей та курсів для дорослих, видання книжок, брошур, газети, читання доповідей, рефератів, взаємне дружнє умовляння. Матеріальна допомога мала полягати у відкритті лікарень, ощадної каси, каси взаємодопомоги, майстерні та магазину, дешевих їдалень, богадільні, дитячих притулків. До складу Союзу мали увійти дійсні члени та симпатики. Перші – це люди, які сповідували істинне євангельське вчення (§ 4), другі – будь-яка особа християнської віри, яку прийняв комітет Союзу (§ 13). Союз мав бути заснований законним чином (§ 60), крім того, планувалося клопотання про визнання за ним права юридичної особи (§ 62) та права на власну печатку (§ 64). Діяльність цієї організації не обмежувалася, згідно з проектом, межами Харківської губернії та могла бути поєднаною із діяльністю інших подібних союзів [38, с. 239-240]. У липні 1906 р. цей Союз було зареєстровано у Харкові під назвою "Товариство євангельських віруючих християн" [3, с. 2]. Слово "баптист" не згадувалося, оскільки вважалося, що росіянин та українець може бути лише "штундистом".

Справами "Товариства" керував особливий комітет, що складався із 15 членів та голови М. Хорошилова. При комітеті у жовтні 1906 р. було відкрито "училище для дітей", в якого приймалися діти всіх віросповідань [3, с. 2]. У 1908 р. учнів було вже 40 чоловік, а вчителями там були Дацько та Лейдніц. Також при комітеті була створена бібліотека, влаштовувалися біблійні вечори, хори, недільні місіонерські курси, "Товариство" утримувало близько 10 мобільних місіонерів [3, с. 2]. У Харкові діяв юнацький гурток, який очолив Ф. Головко [29, с. 8].

Харківські баптисти проводили дуже активну пропагандистську роботу. Вони працювали скоординовано, постійно узгоджували свою діяльність із "Загальноросійським союзом". Делегати від Харківської губернії були присутні на всіх з'їздах секти, які тоді проводилися щорічно. У травні 1906 р. на з'їзд до Ростова-на-Дону їздили М. Зайцев (Харків), Ф. Макаренко (Ков'яги) та С. Андріанов (Орєховатка) [3, с. 3; 28, с. 462]. На з'їзди у Києві (грудень 1906 р.) та Санкт-Петербурзі (січень 1907 р.) їздив В.М. Іванов [3, с. 3; 14; с. 545]. На з'їзд у Ростові-на-Дону, що відбувся у 1908 р., було відряджено досить велику делегацію від Харківської губернії: від громади Харкова – А.К. Діденко, Є.В. Беклемішева; від Богодухівської – В.М. Титаренко; від Ков'ягівської – Ф.П. Макаренко[4]; від Куп'янської – Т.Д. Садовський; від Орєховатської – С.П. Кузьменко; від Петровської – П.Д. Штученко; від Науменського менонітського братства – Г.П. Фрезе, Г.Г. Унру [30, с. 15-16]. На з'їзд представників баптистських юнацьких та дівочих гуртків та вчителів недільних шкіл, що проходив з 2 до 5 жовтня 1909 р. у Ростові-на-Дону від Харківської губернії були відправлені Є.В. Беклемішева, К.М. Зайцева, Ф.Ф. Головко [29, с. 8].

У провінції баптистський наступ носив тотальний характер. Якщо у 1904 р. секта мала своїх послідовників приблизно у 60 населених пунктах губернії, то у 1908 р. – вже у 109 [3, с. 1-2], а у 1910 р. – у 116 [43, ф. 796, оп. 442, спр. 2494, арк. 71-74]. Баптизм з'явився у Сумському, Старобільському, Лебединському та Охтирському повітах. Кількість баптистів зростала з 2 546 чол. у 1904 р. [42, ф. 40, оп. 71, спр. 1702, арк. 48] до 4 000 у 1908 р. [3, с. 1] та до 4 897 у 1910 р. [43, ф. 796, оп. 442, спр. 2494, арк. 74]. Тобто до секти щороку

[4] Ф.П. Макаренко багато подорожував по Росії як проповідник. Він виступав навіть у санкт-петербурзькій громаді [10, с. 3].

приєднувалися в середньому до 500 чол.[5] На з'їзді православних місіонерів у Нижньому Новгороді Харків, поряд із Києвом та Одесою, було названо центром російського баптизму [40, с. 286].

Таких вражаючих результатів слобожанські баптисти досягли виключно завдяки добре організованій місії. На Харківщині були свої проповідники-пропагандисти, наприклад, Ф. Макаренко, який отримував 300 крб. щомісяця [14, с. 546; 3, с. 6]. Молодих талановитих сектантів з Харківської губернії відправляли до місіонерських шкіл, у 1908-1909 рр. їх поїхало 20 чол. [43, ф. 796, оп. 442, спр. 2494, арк. 7]. Богословську семінарію у Лодзі закінчили відомі на Слобідській Україні баптисти П. Дацко, Є. Гриненко [16, с. 250]. По губернії у цей час їздили, проповідували, хрестили місцеві та заїжджі місіонери баптистів: К. Гладков [23, с. 22; 34, с. 21-22], Бабенко, М.С. Д'ячков [11, с. 23], Костюченко [3, с. 7], Лук'яненко, Глозус [26, с. 22], С. Шаблій, Д. Семернін [27, с. 21]. Неодноразово приїздив Ф.П. Баліхін, він легально займався проповідями [42, ф. 40, оп. 97, спр. 522, арк. 40], а також у 1909 р. висвятив у пресвітори харківської громади А.К. Діденка та в диякони Г.О. Бородіна [25, с. 24]. Повернувся із заслання і став районним місіонером баптист із великим стажем Особа, селянин хутору Залуг Богодухівського повіту [3, с. 6]. Ф.П. Баліхін часто подорожував та проповідував разом із відомим місіонером М.С. Д'ячковим [38, с. 787]. Під час приїзду Ф.П. Баліхіна до Харкова у 1908 р. губернатор дозволив йому скликати зібрання, але лише з 12 до 17 години, тобто в робочий час, та не оголошувати про них у газетах. Проте на перші молитовні зібрання, що відбулися до 5 лютого на Цигарьовській вулиці, приходило 300 чоловік, 5 лютого прийшло 800 чоловік, 6 лютого у новій залі, що на вулиці Чеботарській, зібралося близько 1000 віруючих. Крім Ф.П. Баліхіна та М.С. Д'ячкова, там був присутній московський проповідник П.Я. Яковлев [32, с. 22]. Активно діяли німці, які допомагали українським "братам", меноніти Г.П. Фрезе, Г.Г. Унру у селі Барвенковому Ізюмського повіту [37, с. 394], у селі Некременному Т. Лепп [42, ф. 40, оп. 97, спр. 522, арк. 1], у цей час з'явився у межах губернії І. Пріцкау – відомий проповідник [42, ф. 40, оп. 97, спр. 522, арк. 35]. Усі вони, окрім Т. Леппа, який також був дуже заможним, вважалися мільйонерами [42, ф. 40, оп. 97, спр. 522, арк. 36; 37, с. 393-394]. Не випадково харківські православні місіонери вказували на величезні закордонні капітали, які використовують баптисти [43, ф. 796, оп. 442, спр. 2494, арк. 71; 19, с. 21], однак самі сектанти досить часто зверталися до збирання грошових відшкодувань [24, с. 17; 26, с. 22]. У 1909 р., коли під час пожежі на Благовіщенському ринку згоріла лавка одного з ватажків харківських баптистів М.Ф. Зайцева, міська громада звернулася за допомогою до усіх "братів" через газету "Баптист" [6, с. 34].

Проповідники секти використовували будь-яке велике зібрання людей для агітації, що часто мала відверто антицерковний характер. У 1907 р. на хуторі Мерло Богодухівського повіту баптистський пропагандист виступав перед православними: "Киньте довіряти "попам", годі вже лупити з себе шкіру заради "волохатих"… Цілі століття тримали вас у темряві, у пригніченні, у рабстві… Яка там православна віра? Лише за назвою! А чи Христова вона?.. У вас що ні крок – гроші плати, а у нас, як написано: "даром отримали, даром і віддавайте"! Зараз сам Господь визнав за нами право та подарував нам свободу!.. Час вже покаятись, вступайте у братію!" [Цит. за: 2, с. 124]. Як бачимо, з боку баптистів велася досить агресивна пропаганда, що була побудована перед усім на критиці РПЦ та протиставленні їй своєї секти.

Ставлення поліції до баптистів у цей час можна визначити як лояльне. Виникали навіть подібні ситуації: до проповідника Л.Д. Приймаченка на вокзалі у Люботині підійшли поліцейські, обшукали валізу та, побачивши книжки, запитали: "Баптист?" Він відповів: "Так". Поліцейські вибачилися та пішли [21, с. 17]. У селі Некременному Ізюмського повіту німець Т. Лепп проводив агітацію навпроти вікон місцевого станового, а той ніяк не реагував на порушення [42, ф. 40, оп. 97, спр. 522, арк. 1]. У селі Ободи Сумського повіту поліція вчинила

[5] Ці цифри взяті із звітів єпархіальних місіонерів, тому вони, на нашу думку, є достатньо заниженими. Крім того, там йдеться про так звану "штунду" взагалі.

обшук у баптиста Ф. Новака: їм повідомив священик, що там збираються хлисти. Коли Ф. Новак сказав, що він є баптистом, поліцейські змушені були все припинити [22, с. 121]. Нам не відомо жодного випадку арештів серед баптистів Харківщини у цей період. Харківський єпархіальний місіонер (1908-1910 рр.) Т.І. Буткевич писав у той час: "Досі я бачив допомогу з боку адміністративних осіб лише сектантству, але не православній місії" [42, ф. 40, оп. 97, спр. 522, арк. 36]. Особливо роздратував місіонера інцидент, що трапився у місті Мерефа, де жандарм на зібранні баптистів оголосив, що місцевий священик о. Любарський доносить про них [42, ф. 40, оп. 97, спр. 522, арк. 36-37].

Однак простий народ, на відміну від співробітників МВС, часто допомагав духовенству у справі боротьби із сектантством. У селі Ново-Миколаївка православні побили кийками двох баптистських пропагандистів, ті ледве сховалися у німецькій колонії Рерберг [11, с. 23]. У селі Вільшана хулігани двічі нападали на сектантських місіонерів [27, с. 21]. На хуторі Княжа Долина селянська громада заборонила баптистам користуватися землею, але це рішення не було затверджено владою [12, с. 22]. Члени гуртків "ревнителів православ'я" постійно вторгалися не лише на зібрання, а й у будинки сектантів [5, с. 23]. Але подібні випадки не мали масового характеру, в цілому населення ставилося до баптистів або з інтересом, або байдуже.

Потужного удару баптистський рух Росії та України зазнає в цей час не від православної місії та влади, а, як не дивно, з боку власних братчиків, які вирішили повернутися до демократичних традицій штундизму. Доцентрові процеси внутрішньої організації секти викликали опір певної її частини, можливо, найбільш амбітної або, навпаки, найбільш романтичної. У баптистському середовищі того часу все гучніше лунали заклики повернутися до джерел та не захоплюватися зайвою обрядовістю. Як писав С.П. Мельгунов: "„І то ярмо, і це ярмо", – говорять хохли-раціоналісти, порівнюючи баптизм із православ'ям" [18, с. 233]. Штундистський рух, що був майже поглинутий баптизмом, після 1905 р. почав оновлюватися. На Харківщині ці процеси прослідковуються досить чітко. У деяких селах губернії ще у 1904 р. були гуртки, які зберігали свій штундистський колорит та незалежність від баптистської експансії. Харківський єпархіальний місіонер І. Айвазов у звіті за 1904 р. зазначав, що у селі Пересічному "штунда" поділяється на "духовну" та "обрядову"[6], які конфліктують між собою [42, ф. 40, оп. 71, спр. 1702, арк. 68]. Були ще колишні послідовники О.М. Бодянського з Вовчанського повіту, які поступово відходили від толстовства та не належали до баптизму і, скоріш за все, перетворилися на штундистські об'єднання [3, с. 7]. Крім того, у Харкові залишалася невелика громада так званих "пашковців". Усі ці різночинні угруповання не бажали приєднуватися до баптистського руху, зберігаючи свою ідентичність.

Розкол всередині харківських баптистів розпочався після того, як голова комітету "Товариства віруючих євангельських християн у м. Харкові" М.П. Хорошилов надіслав членський квиток громади голові Союзу російських баптистів Д.І. Мазаєву. Останній відмовився від цієї пропозиції та нібито виказав занепокоєння з приводу різниці в назвах організацій [4, с. 33-34]. Стурбованість Д.І. Мазаєва "…передалася керівникам церкви, і у них виникло охолодження до справи „Товариства"" [4, с. 34]. Фактичний розкол відбувся у серпні 1907 р., коли частина громади на чолі з комітетом "Товариства" почала протестувати проти посилення обрядовості та великих поборів з боку Д.І. Мазаєва. "Протестантів" було до 300 чол. у Харкові [3, с. 4]. До них приєдналися пашківці на чолі з інженерами Синяком та Федоровським [4, с. 34]. Усі разом вони почали називати себе "духовними євангеликами". Розкол мав місце також і в повітових громадах [3, с. 4]. Представники харківських "духовних євангеликів" були присутні на з'їзді 1908 р. в Одесі. Цей з'їзд відбувся з ініціативи І.С. Проханова, видатного діяча євангельського руху в Росії, який на той час розгорнув бурхливу діяльність, спрямовану на об'єднання усіх протестантських течій Східної Європи, для чого у 1906 р. створив Російський євангельський союз, куди запрошував прихильників усіх раціоналістичних вчень [16, с. 253]. Баптисти не підтримували його ініціатив. Тому

[6] Іноді так називали відповідно штундистів та баптистів.

присутність харківської делегації на проханівському з'їзді свідчить про повне визнання місцевими євангеликами себе як окремої сили.

Таким чином, період 1905-1908 рр. для раціоналістів Харківщини був часом піднесення як баптистів, так і носіїв штундистської традиції "духовних євангеликів". У цілому період 1905-1908 рр. в історії сектантства Харківської губернії можна назвати найбільш для нього сприятливим: силою обставин були створені всі умови для розвитку релігійних меншин Росії, чим вони досить ефективно скористалися. Якщо світська влада впродовж 1905-1908 рр. боролася з революцією та її наслідками, не звертаючи увагу на релігійну опозицію, то сектанти та РПЦ на Харківщині продовжували своє давнє протистояння, але вже у нових умовах. Дисиденти в цей час відчували себе справжніми переможцями, вони спромоглися досягти значних успіхів, тоді як православне духовенство поступово втратило деякі свої позиції. Для багатьох сект Харківської губернії то були найкращі роки їхньої дорадянської історії.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікт інтересів щодо публікації цього рукопису відсутній. Крім того, він запевнює, що повністю дотримувався етичних норм, у тому числі неприпустимості плагіату, фальсифікації даних і подвійної публікації.

Список використаної літератури

1. Айвазов И. Миссионерская полемика. *Миссионерское обозрение,* 1906. № 5. С. 670-689.
2. Айвазов И. Новогодние думы пастыря церкви о способах улучшения и развития противосектантской миссии. *Вера и разум*, 1907. № 3. С. 118-125.
3. Айвазов И. Харьковское сектантство к 1908 г. Харьков: Отд. отт. из журнала "Вера и разум", 1908. 21 с.
4. Алёхин А. Евангельское движение в г. Харькове. *Баптист Украины*, 1927. № 11. С. 30-38.
5. Борьба с сектантством (Харьковская губерния). *Баптист*, 1909. № 22. С. 23.
6. Воззвание (из Харькова). *Баптист*. 1908. № 8. С. 34.
7. Гомон М.Л. Л. Толстой и харьковчане. Харьков: Основа, 1993. 188 с.
8. Заиц Т. Письмо Е.Н. и А.Т. Ивановым 22 мая 1902 г.. *Материалы к истории и изучению русского сектантства*. Под ред. В.Д. Бонч-Бруевича. СПб., 1910. Вып. 3. С. 45-47.
9. Заиц Т. Письмо Капустянским братьям. *Материалы к истории и изучению русского сектантства*. Под ред. В.Д. Бонч-Бруевича. СПб., 1910. Вып. 3. С. 48-50.
10. Иванов С. На сектантском моленьи. *Колокол*, 1911. № 1434. С. 3.
11. Из с. Петровки (Харьковской губернии). *Баптист*, 1909. № 12. С. 23.
12. Из хутора Княжа Долина Харьковской губернии. *Баптист*, 1909. № 6. С. 22.
13. Клибанов А.И. История религиозного сектантства в России (60-е гг. XIX в. – 1917 г.). М.: Наука, 1965. 348 с.
14. Корниенко И. По поводу годового собрания русских баптистов. *Вера и разум*, 1907. Т. 1. № 4. С. 544-546.
15. Кривский М. Тамбовский миссионерский съезд. *Миссионерское обозрение*, 1906. № 2. С. 241-242.
16. Любащенко В.І. Історія протестантизму в Україні: Курс лекцій. Львів: Просвіта, 1995. 350 с.
17. Мащенко С.Т. Віруючий у баптистській громаді. К.: Знання, 1990. 48 с.
18. Мельгунов С.П. Из истории религиозно-общественных движений в России XIX в.: Старообрядцы, религиозные гонения, сектантство. М.: Задруга, 1919. 236 с.
19. Нам пишут. – с. Ободы Харьковской губернии. *Баптист*, 1909. № 21. С. 21.
20. Никольский Н.М. История русской церкви. М.: Изд-во полит. литературы, 1988. 447 с.

21. Отчет союзного годового проповедника Леонтия Демидовича Приймаченко за 1906 и 1907 гг. по делу миссии. *Баптист*, 1908. № 7. С. 15-17.
22. Письмо из с. Ободов Сумского уезда. *Баптист*, 1909. № 14. С. 21-22.
23. Письмо из села Высокополье Валковского уезда. *Баптист*, 1909. № 10. С. 22.
24. Письмо из Харькова. *Баптист*, 1909. № 1. С. 17.
25. Письмо из Харькова. *Баптист*, 1909. № 13. С. 24.
26. Письмо из Харькова. *Баптист*, 1909. № 17. С. 22.
27. Письмо из Харькова. *Баптист*, 1909. № 3. С. 21.
28. Протокол заседания годового собрания представителей общины Евангельских христиан-баптистов, происходившего в мае 1906 г. в г. Ростове-на-Дону. *Миссионерское обозрение*, 1906. № 4. С. 462-469.
29. Протокол объединенного съезда представителей баптистских юношеских и девичьих кружков, и учителей, и учительниц воскресных школ, состоявшегося в г. Ростове-на-Дону со 2 по 5 октября 1909 г.. *Баптист*, 1909. № 23. С. 8-9.
30. Протокол съезда представителей баптистских общин, состоявшегося в Ростове-на-Дону с 27 сентября по 7 октября 1908 года. *Баптист*, 1909. № 22. С. 15-18.
31. Путинцев Ф. Политическая роль и тактика сект. М.: Безбожник, 1935. 321 с.
32. Религиозные собрания в Харькове. *Баптист*, 1908. № 14. С. 22-23.
33. Русское православие. Вехи истории. Под ред. А.И. Клибанова. М.: Изд-во полит. литературы, 1989. 720 с.
34. Село Перекоп Харьковской губернии. *Баптист*, 1909. № 12. С. 21-22.
35. Смолич И.К. История русской церкви, 1700-1917. Ч. 2. М.: Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1997. Т. 8. 800 с.
36. Союз верующих евангельских христиан в г. Харькове. *Миссионерское обозрение*, 1906. № 2– С. 239-241.
37. Торанский П. О состоянии сектантства в сл. Барвенково Изюмского уезда. *Вера и разум*, 1913. Т. 4. № 21. С. 393-399.
38. Ф.П. Гастроли в г. Елисаветграде Херсонской губернии. *Миссионерское обозрение*, 1908. № 2-5. С. 787-789.
39. Холопов Д.И. Пора дать и православной церкви свободу. *Миссионерское обозрение*, 1906. № 3. С. 396-399.
40. Церковь в истории России (IX в. – 1917 г.): Критические очерки. Под. ред. Н.А. Смирнова. М.: Наука, 1967. 336 с.
41. Эткинд А. Хлыст: секты, литература и революция. М.: Новое литературное обозрение, 1998. 688 с.
42. Державний архів Харківської області (ДАХО).
43. Російський державний історичний архів (РДІА).

V.P. POTOTSKY, PhD (History),
Associate Professor of the Department of Ukrainian Studies
e-mail: v.pototsky@karazin.ua; ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-6322-3581
V. N. Karazin Kharkiv National University
4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine

PROTESTANT SECTS OF KHARKIV PROVINCE UNDER THE CONDITIONS OF FREEDOM OF CONSCIENCE (1905–1908)

Goal. The purpose of the article is to consider the peculiarities of the activities of Protestant sects (primarily Baptists) on the territory of the Kharkiv province at the beginning of the 20th century. The chronological boundaries of this study cover the period from 1905 to 1908. This is the period between the proclamation of freedom of conscience in the Russian Empire and the beginning of the reactionary policy of the tsarist government and its law enforcement agencies.

Research methodology. The methodological basis of the article consists of the principles of historicism and objectivity, implemented using a number of methods: general logic (analysis and synthesis), as well as classification, comparative and periodization methods.

Scientific novelty. The subject of a special scientific study was the organizational and propaganda work of religious dissidents in conditions of relative tolerance and lack of pressure from the state and the official church.

Conclusions. Imperial manifestos of 1905 and 1906. on freedom of conscience and religion completely changed the lives of the sectarians of the Kharkiv province. It was established that in the period from 1905 to 1909 in the province, dissidents were not hindered by either the police or the Russian Orthodox Church. The latter was in a kind of embarrassment from the great freedoms that were granted to the sectarians. In addition, the dissidents themselves everywhere violated the provisions of the manifesto on the prohibition of propaganda and actively called on the Orthodox to join the sect. The period 1905–1909 can be called a time of experimentation, when both sectarians and representatives of the authorities and the Russian Orthodox Church had to try to coexist under conditions of mutual compromise. After many decades of open confrontation, such processes encountered many difficulties in local conditions.

Key words: *Baptists, missionaries, sects, Kharkiv province.*

References

1. Aivazov I. Missionary controversy. *Missionary Review*, 1906. No. 5. P. 670-689. (In Russian)
2. Aivazov I. New Year's thoughts of the pastor of the church on ways to improve and develop the anti-sectarian mission. *Faith and Reason*, 1907. No. 3. P. 118-125. (In Russian)
3. Aivazov I. Kharkiv sectarianism by 1908 Kharkiv: Separate print from the journal "*Faith and Reason*", 1908. 21 p. (In Russian)
4. Alekhin A. Evangelical movement in Kharkov. *Baptist of Ukraine*, 1927. No. 11. P. 30-38. (In Russian)
5. Fight against sectarianism (Kharkov province). *Baptist*, 1909. No. 22. P. 23. (In Russian)
6. The appeal (from Kharkiv). *Baptist*, 1908. No. 8. P. 34. (In Russian)
7. Gomon M.L. L. Tolstoy and the people of Kharkiv. Kharkiv: Osnova, 1993. 188 p. (In Russian)
8. Zaits T. The E.N. and A.T.'s letter to the Ivanovs on May 22, 1902. *Materials for the history and study of Russian sectarianism*. Ed. V.D. Bonch-Bruevich. St. Petersburg, 1910. Issue 3. S. 45-47. (In Russian)
9. Zaits T. A letter to the Kapustian brothers. *Materials for the history and study of Russian sectarianism*. Ed. V.D. Bonch-Bruevich. St. Petersburg, 1910. Issue 3. S. 48-50. (In Russian)
10. Ivanov S. At the sectarian prayer. *Bell*, 1911. No. 1434. P. 3. (In Russian)
11. From the village of Petrovka (Kharkov province). *Baptist*, 1909. No. 12. P. 23. (In Russian)
12. From the village of Knyazha Dolyna, Kharkiv province. *Baptist*, 1909. No. 6. P. 22. (In Russian)
13. Klybanov A.I. History of religious sectarianism in Russia (1960s - 1917). M.: Nauka, 1965. 348 p. (In Russian)
14. Kornienko I. Regarding the annual meeting of Russian Baptists. *Faith and reason*, 1907. Vol. 1. No. 4. S. 544-546. (In Russian)
15. Kryvskyi M. Tambov Missionary Congress. *Missionary Review*, 1906. No. 2. P. 241-242. (In Russian)
16. Lyubashchenko V.I. History of Protestantism in Ukraine: Course of lectures. Lviv: Prosvita, 1995. 350 p. (In Ukrainian)

17. Mashchenko S.T. Believer in the Baptist community. K.: Znannia, 1990. 48 p. (In Russian)
18. Melgunov S.P. From the history of religious and social movements in Russia in the 19th century: Old Believers, religious persecution, sectarianism. M.: Zadruga, 1919. 236 p. (In Russian)
19. They write to us. – village of Obody, Kharkiv province. *Baptist*, 1909. No. 21. P. 21. (In Russian)
20. Nikolsky N.M. History of the Russian Church. M.: Political literature, 1988. 447 p. (In Russian)
21. The report of the union preacher Leonty Demydovich Pryimachenko for 1906 and 1907. on mission. *Baptist*, 1908. No. 7. P. 15-17. (In Russian)
22. Letter from Obody of Sumy district. *Baptist*, 1909. No. 14. P. 21-22. (In Russian)
23. A letter from the village of Vysokopolye, Valkovsky district. *Baptist*, 1909. No. 10. P. 22. (In Russian)
24. Letter from Kharkiv. *Baptist*, 1909. No. 1. P. 17. (In Russian)
25. Letter from Kharkiv. *Baptist*, 1909. No. 13. P. 24. (In Russian)
26. Letter from Kharkiv. *Baptist*, 1909. No. 17. P. 22. (In Russian)
27. Letter from Kharkiv. *Baptist*, 1909. No. 3. P. 21. (In Russian)
28. Protocol of the annual meeting of representatives of the community of Evangelical Christian Baptists held in May 1906 in Rostov-on-Don. *Missionary Review*, 1906. No. 4. P. 462-469. (In Russian)
29. Protocol of the joint congress of representatives of Baptist youth and girls' clubs, and teachers of resurrection schools, held in Rostov-on-Don from October 2 to 5, 1909. *Baptist*, 1909. No. 23. P. 8-9. (In Russian)
30. Protocol of the congress of representatives of Baptist communities held in Rostov-on-Don from September 27 to October 7, 1908. *Baptist*, 1909. No. 22. P. 15-18. (In Russian)
31. Putintsev F. The political role and tactics of sects. M.: Bezbozhnyk, 1935. 321 p. (In Russian)
32. Religious meetings in Kharkiv. *Baptist*, 1908. No. 14. P. 22-23. (In Russian)
33. Russian Orthodoxy. Milestones of history. Ed. A.I. Klybanov. M.: Political literature, 1989. 720 p. (In Russian)
34. The village of Perekop, Kharkiv province. *Baptist*, 1909. No. 12. P. 21-22. (In Russian)
35. Smolych I.K. History of the Russian Church, 1700-1917. Ch. 2. M.: Spaso-Preobrazhensky Valaam Monastery, 1997. Vol. 8. 800 p. (In Russian)
36. Union of Faithful Evangelical Christians in Kharkov. *Missionary review*, 1906. No. 2– p. 239-241. (In Russian)
37. Toransky P. About the state of sectarianism in Barvenkovo sloboda, Izyum district. *Faith and reason*, 1913. Vol. 4. No. 21. S. 393-399. (In Russian)
38. F.P. Tours in Elisavetgrad, Kherson province. *Missionary review*, 1908. No. 2-5. WITH. 787-789. (In Russian)
39. Kholopov D.I. It is time to give freedom to the Orthodox Church as well. *Missionary Review*, 1906. No. 3. P. 396-399. (In Russian)
40. The Church in the History of Russia (IX century - 1917): Critical Essays. Ed. N. A. Smirnov. M.: Nauka, 1967. 336 p. (In Russian)
41. Etkind A. The khlyst: sects, literature and revolution. M.: New Literary Review, 1998. 688 p. (In Russian)
42. State Archive of the Kharkiv Region.
43. Russian State Historical Archive.

Текст надійшов до редакції 12.09.2024. / The text was received by the editors 12.09.2024.
Текст затверджено до друку 30.10.2024. / The text is recommended for printing 30.10.2024.

DOI: https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-39-03
УДК 94(477)«1917/1918»

О. В. ВОРОНЯНСЬКИЙ, канд. іст. наук, проф.
професор кафедри ЮНЕСКО «Філософія людського спілкування» та соціально-гуманітарних дисциплін
заступник директора ГО «Науково-дослідний інститут українознавства та козацтва»
e-mail:voronyansky@btu.kharkov.ua; OCRID ID:https://orcid.org/0000-0003-4926-8887
Державний біотехнологічний університет (м. Харків)
Вул.Алчевських 44, м. Харків, 61022, Україна

ПОЛІТИЧНА КРИЗА ВНАСЛІДОК ПРИЙНЯТТЯ ІІІ УНІВЕРСАЛУ В КОНТЕКСТІ ПРОТИРІЧ ЗЕМЕЛЬНОГО ПИТАННЯ В УКРАЇНІ

Мета дослідження. Проаналізувати об`єктивні внутрішні економічні та соціальні передумови урядової кризи після прийняття ІІІ Універсалу Центральної Ради в контексті дії системних факторів економічного характеру, які обумовили позицію тогочасного українського уряду в галузі земельних перетворень.

Методологія дослідження. Внутрішні причини кризи аналізуються на основі урахування таких факторів як характер поміщицьких господарств в українських губерніях на початку ХХ ст., співвідношення обсягів земельного фонду та сільських господарств, які не мали можливості вести товарне виробництво внаслідок малоземелля та відсутності засобів утримання тяглової сили, а також програмних положень українських партій соціалістичного спрямування щодо напрямів земельної реформи.

Наукова новизна. Показано, що політична криза внаслідок прийняття ІІІ Універсалу була викликана нездатністю уряду вирішити протиріччя між необхідністю збереження товарного характеру сільськогосподарського виробництва (основою якого були тісно пов`язані з фінансовим капіталом великі приватновласницькі господарства капіталістичного типу, що займали значну частину сільськогосподарських земель тогочасної України) та необхідністю наділення селянства землею як основним засобом життєзабезпечення селянських сімей. Звертається увага на те, що у відповідності до програмних установок партій соціалістичного спрямування одним із шляхів вирішення такого потиріччя Центральна Рада та її уряд намічали створення на базі поміщицьких маєтків колективних господарств.

Висновки. Оскільки на початку ХХ століття велике землеволодіння в Україні вже набуло капіталістичного характеру як з точки зору організації, так і через його інтеграцію в ринкові відносини, а обмежений обсяг земельного фонду не дозволяв наділити всіх селян достатньою для ведення товарного господарства кількістю землі, земельна реформа на основі перерозподілу поміщицьких земель не носила антифеодального характеру, не сприяла розвитку капіталістичних відносин та не могла припинити гостру кризу в аграрній сфері. У цих умовах керівництво Генерального Секретаріату земельних справ Центральної Ради взяло курс на збереження великих капіталізованих аграрних господарств латифундійного типу, ввійшовши в протиріччя з масовим селянським рухом за зрівняльний перерозподіл земельної власності. У результаті Центральна Рада втратила свою основну соціальну базу – українське селянство, що стало основною причиною її сходу з історичної арени.

Ключові слова: *Центральна Рада, аграрна політика, земельна реформа, селянський рух, зрівняльний перерозподіл землі, ІІІ Універсал.*

©Воронянський О. В., 2024
This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Як цитувати: Воронянський О.В. Політична криза після прийняття ІІІ Універсалу в контексті протиріч земельного питання в Україні. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. 2024.* Вип. 39. С. 26-37. DOI: https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-39-03

In cites: Voronyanskyi O. V. Political Crisis Following the Adoption of the Third Universal in the Context of Land Issues in Ukraine. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin. History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences, 2024*, Issue 39, (25-37), DOI: https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-39-03 (in Ukrainian)

Аграрне питання було одним із базових факторів формування динаміки соціально-економічного розвитку України на початку ХХ ст. Дослідження його впливу на політичну кризу в Україні допомагає зрозуміти корені сучасних земельних та соціальних конфліктів, які залишаються надзвичайно актуальними в Україні в контексті сучасного реформування системи земельної власності та землекористування. Історичний аналіз подій 1917 р. дозволяє краще усвідомити виклики, з якими стикається сучасне суспільство у сфері земельних реформ. Розуміння того, як земельні протиріччя впливали на політичну стабільність та соціальну згуртованість в Україні, є важливим для аналізу сучасних політичних процесів, конфліктів та можливостей для їх врегулювання. Вивчення теми допомагає заповнити прогалини в історичній науці, розкриваючи взаємозв'язок між політичними подіями та аграрними реформами, що є важливим для формування цілісного уявлення про період діяльності Центральної Ради. Аналіз внутрішніх причин і наслідків політичної кризи після прийняття ІІІ Універсалу в контексті земельного питання може надати важливі уроки для сучасних реформ, які потребують зваженого підходу до соціальних запитів і потреб населення.

Хоча за останнє десятиліття у вітчизняній історіографії накопичено достатньо значний обсяг опублікованих досліджень основних напрямів аграрної політики Центральної Ради, які здійснювали А. Берестовий, В. Верстюк, В. Верига, В. Дудка, Л. Дудка, О. Завальнюк, П. Захарченко, Б. Кравченко, Н. Ковальова, М. Кордон, Д. Левчук, В. Мальків, О. Мороз, С. Злупко, Ю. Пасічна, О. Реєнт, В. Солдатенко, І. Хміль, Ю. Хоптяра та ін., питання про об`єктивне підгрунтя фактичного провалу вказаної політики та про причинно-наслідкові зв`язки цього провалу з падінням Центральної Ради науковці намагаються обійти. Виключенням є роботи І. Хміля, які містять зроблений ним ще у радянські часи висновок про те, що гальмування Радою земельної реформи спричинило втрату нею підтримки в селянському середовищі.

Проте у працях вітчизняних дослідників відсутній аналіз об`єктивних внутрішніх економічних та соціальних передумов урядової кризи після прийняття ІІІ Універсалу Центральної Ради та наукове пояснення позиції тогочасного українського уряду в галузі земельних перетворень з точки зору системних факторів економічного характеру.

Однією з ключових проблем економічного розвитку України на початку ХХ століття було аграрне питання, пов’язане з нерівномірним розподілом земельного фонду між селянськими та поміщицькими господарствами. Проблема селянське малоземелля корінилася в передачі значної частини громадських земель поміщикам у ході реформ 1861 р. На початку ХХст. майже половина селянських господарств в Україні не мала достатніх земельних ресурсів для вирощування навіть мінімальної кількості зерна, необхідного для виживання. У 1917 р. сільськогосподарська площа дев'яти українських губерній колишньої Російської імперії становила близько 41 млн. десятин, з яких селянське населення, що налічувало 27,7 млн. осіб, володіло приблизно 65 % цих земель. У 45% господарств було недостатньо ресурсів для утримання робочої худоби, що, у свою чергу, робило неможливим ефективногосподарювання. Як наслідок, урожайність на селянських землях залишалася на дуже низькому рівні, що спричиняло економічні та соціальні труднощі для селян і загальне падіння продуктивності сільського господарства [8].

Дрібні земельні наділи, частка яких 34,6 %у загальній площі сільськогосподарських угідь тогочасної України, не могли використовувалася у товарному виробництві, що накладало серйозний тягар на економіку. Вважалося, що на кожну п'ятиособову родину потрібно було щонайменше 4 десятини для вирощування необхідної кількості зерна, і близько 9 десятин для ведення повноцінного господарства з урахуванням трипільної системи [2]. Нестача землі як основного засобу виробництва в селянських господарствах призводила до масового вивільнення з них робочої сили, що створювало величезні проблеми для сільського населення, яке не мало стабільного джерела доходу. Напередодні Першої світової війни в українських селянських господарствах нараховувалося близько 7,778 млн. незайнятих працездатних осіб, і лише невелика частина з них знаходила низькооплачувану роботу в поміщицьких або куркульських господарствах та на промислових підприємствах [19]. Для задоволення потреб селян у землі в межах України на той час необхідно було додатково виділити близько 23,393 млн. десятин землі [5].

У той же час поміщицькі господарства, що складали лише 0,8 % від загальної кількості господарств, володіли 20,2 % земельного фонду України [20], що створювало гостру соціальну напругу, що стало однією з передумов революційних подій 1917 р.

Чи ж можна було досягти вирішення проблеми селянського малоземелля за рахунок ліквідації поміщицького землеволодіння? При зрівняльному розподілі навіть усього земельного фонду тогочасних українських губерній (який перевищував фонд земель, придатних до аграрного виробництва) душовий наділ склав би лише 1,226 дес., що було недостатньо не лише для ведення товарного господарства, але й для стабілізації власного споживання [8]. До того ж досить швидкі темпи збільшення кількості селянських господарств (у період з 1861 по 1914 рр. селянське населення України зросло на 86 % [22] вело до постійного дрібнення наділів і результати такого перерозподілу втратили б своє позитивне значення вже через покоління.

Крім того, на перешкоді простого перерозподілу земельної власності ставала така об`єктивна перепона як характер великого землеволодіння та його значення в економічній системі тогочасної України. В умовах швидкої капіталізації сільськогосподарського виробництва, яка відбувалася в останній третині XIX ст., великі аграрні господарства латифундійного типу (розміром від 500 до 5000 десятин), які переважали на Правобережжі та Півдні України, успішно інтегрувалися у ринкові відносини. Хоча вони й складали лише 1,6 % від загальної кількості поміщицьких маєтків, однак зосереджували понад половину всіх приватних земельних володінь. Ці господарства були основними виробниками товарної сільськогосподарської продукції, забезпечуючи близько 70 % виробництва зерна та дві третини цукрових буряків. Наприклад, напередодні Першої світової війни поміщицькі господарства Правобережної України, де переважали великі маєтки, демонстрували рентабельність на рівні 65 % [21, с. 8].

Урожайність у таких господарствах була на 18,2% вищою, ніж у господарствах заможних селян, і значно перевищувала продуктивність суто капіталістичних сільськогосподарських підприємств [21, с. 13]. Це стало можливим завдяки концентрації земельної власності у руках великих поміщиків, їх значним фінансовим ресурсам і давнім традиціям товарного виробництва у фольварках, які існували в Україні ще з кінця XVI ст. Великі маєтки були осередками впровадження передових аграрних технологій, включаючи механізацію, агротехнічні інновації та досягнення у галузі зоотехніки та ветеринарії. Саме великі поміщицькі господарства стали ключовими в забезпеченні науково-технічного прогресу в аграрному секторі [20].

Оскільки близькість до чорноморських портів надавала можливість експорту зерна мяса та цукру, великі маєтки латифундійного типу орієнтували своє виробництво переважно на міжнародний сільськогосподарський ринок.

При цьому потреба в нових джерелах фінансування зумовила значні обсяги кредитування під заставу поміщицьких земель. Станом на 1914 р. значна частина великих маєтків була обтяжена боргами, які досягали до 90 % вартості їх землі [19]. Це призвело до

того, що банки, зокрема Дворянський банк, отримали можливість встановити системний контроль над великим землеволодінням. В результаті комплексу вказаних факторів латифундії, яким у тогочасній Україні належало більше третини земель сільськогосподарського значення, хоча формально й залишалися поміщицькими, набули капіталістичного характеру, що свідчить про трансформацію самого поняття «поміщицьке господарство». В українських умовах на початку XX ст. воно більше не відображало виключно феодальний характер земельних відносин, а стало позначати великі землеволодіння загалом. У даному контексті ліквідація великого землеволодіння, навіть дворянського, не містила в собі антифеодальної направленості та не сприяла розвитку капіталістичних відносин, а, навпаки, загрожувала знищенням найбільш продуктивних і технологічно розвинених господарств в Україні.

Таким чином, в аграрному питанні у досліджуваний період можна виділити два основних проблемних фактори:

- виробничий, пов`язаний з необхідністю існування великих господарств, заснованих на використанні передових виробничих відносин і зайнятих високорентабельним товарним виробництвом сільськогосподарськоі продукції;
- соціальний, який виражався в необхідності забезпечити 88,6 % селянських господарств такими умовами господарювання, котрі дали б для них можливість ведення господарства, орієнтованого на ринок і піднесення на цій основі життєввого рівня.

Протиріччя між цими двома завданнями вирішення аграного питання полягало в тому, що наділення селянства землею було неможливим без повної передачі йому всіх поміщицьких земель. У той же час подрібнення ввеликого землеволодіння автоматично означало різкий спад рівня продуктивних сил і товарності сільськогосподарського ввиробництва. Оскільки останнє було однією з основних галузей української економіки, це означало б повний занепад всього народного господарства України.

Враховуючи, що в основі революційного руху 1017-1921 рр. лежав саме стихійний селянський рух за перерозподіл землі, Центральна Рада, основною соціальною базою якої було саме українське селянство, мала досить обмежений простір для політичного маневрування в аграрному питанні.

Вже в одному з перших програмних документів Центральної Ради – інструкції Генеральному Секретаріатові від 9 липня 1917р. засвідчувався намір проводити земельну реформу в Україні згідно принципів, вироблених Всеукраїнським селянським з`їздом [23, ф.1115, оп.1, спр.21, арк.31], тобто скасування приватної власності на землю і фактичної націоналізації земельного фонду з послідуючою передачею її селянству в зрівняльне користування (при залишенні неподільними великих господарств індустріального типу, які планувалося перевести на засади колективне господарювання) [23, ф.1115, оп.1, спр.11, арк.164]. Для цього в інструкції перед Генеральним Секретаріатом земельних справ (ГСЗС) ставилось завдання направити діяльність створюваних селянами місцевих земельних комітетів «на шлях громадського порядкування не тільки земельною власністю, але і сільськогосподарським інвентарем» [23, ф.1115, оп.1, спр.11, арк.164].

Лідери партій, що складали переважну більшість Центральної Ради – УПСР та УСДРП – орієнтувалися на загальноприйняті напередодні подій 1917 р.в програмах партій соціалістичного спрямування (від РСДРП(б) до есерів) положення про забезпечення необхідного для життєзабезпечення країни рівня сільськогосподарського виробництва у вигляді великих громадських господарств, які мали бути створені на базі соціалізованих (фактично переданих у власність місцевих громад) латифундій [1;10;18].

Проте керівництво ГСЗС – представники УСДРП Б. Мартос та М. Савченко-Більський, а також український соціаліст-федераліст К. Мацієвич, враховуючи необхідність збереження виробничого потенціалу капіталізованих латифундій, взяли курс на виведення їх ізкатегорії поміщицьких господарств, що підлягали розподілу між селянами [16].

Так, розміщена від імені ГСЗС в соціал-демократичній газеті «Воля» 9 липня 1917 р. урядова стаття «Жнива» наголошувала, що селянам «зараз не час боротися з панами, бо пропаде врожай». Якщо пан «не згодиться на встановлену селянами норму» оплати за сільськогосподарські роботи, то

«все одно треба робити, а за роботу собі відрахувати, скільки слід» [6, с.1]. Таким чином, всупереч прийнятим Центральною Радою рішенням перерозподіл поміщицької землі, так само як і передача врожаю з неї селянству деактуалізовувалася. При цьому колективні господарства пропонувалося створювати на базі дрібних поміщицьких господарств. Проте останні, як правило, знаходилися в край розореному становищі [14;17] і не могли забезпечити місцеве безземельне та малоземельне селянство ні достатньою кількістю робочих місць, ні земельним фондом.

Курс ГСЗС на збереження великих господарств було підтверджено у ході виступу генерального секретаря в земельних справах Бориса Мартоса на VI сесії Центральної Ради 6 серпня 1917 р. Б. Мартос підкреслив важливість запобігання безконтрольному захопленню поміщицьких земель, вказуючи на ризик того, що аграрна реформа могла б спричинити економічний колапс. Запропонована ним концепція аграрної реформи передбачала передачу поміщицьких земель у розпорядження місцевих земельних комітетів [23, ф.1115, оп.1, спр.21, арк.31], (що певним чином узгоджувалося з інструкцією Центральної Ради від 9 липня 1917 р). Однак на фоні аграрних бунтів, якінабрали загрозливого характеру улітку 1917 р., збереження великих господарств навіть під контролем земельних комітетів (які могли обиратися на сходах всіх селян лише в селах, а на рівні волостей та повітів формувалися без урахування представництва безземельного та малоземельного сільського населення), могло бути реалізоване лише силовим шляхом.

Фактично це означало, що політика уряду протирічить декларованим Центральною Радою принципам реформ, що, в свою чергу, неминуче мало привести до конфлікту між селянською більшістю Ради та керівництвом ГСЗС. При обговоренні доповіді Б. Мартоса делегати від УПСР та Української Селянської спілки піддали нищівній критиці діяльність очолюваного ним секретаріату за затягування передачі селянам поміщицької землі та за виконання наказів Тимчасового уряду в аграрній сфері. Представник Селянської спілки в Центральній Раді Крижанівський, наприклад, заявив, що Центральна Рада взяла владу в свої руки для того, щоб допомогти трудящим, а не підтримувати реакційний курс Тимчасового уряду, котрий відмінив рішення земельних комітетів про підвищення оплати за збір врожаю в панських маєтках. Ряд делегатів-селян (Хвиленко, Соболів, Мойсеєнко) у своїх виступах звернули увагу керівництва Центральної Ради на те, що «селянство, яке є основною підпорою українського руху, за 5 місяців існування Центральної Ради досі не змогло домогтись задоволення своїх потреб у землі», що Рада внаслідок цього втрачає авторитет на селі, і що, в кінці кінців, «сама вона має силу настільки, наскільки її підтримують селяни» [16]. М. Ковалевський і Шведов від фракції УПСР, підсумувавши, що ГСЗС нічого не зробив в земельній справі, поставили питання про його перевибори [23, ф.1115, оп.1, спр.13, арк.68б]. Прийнята 9 серпня резолюція Центральної Ради, в основі якої лежав проект УСДРП доповнений поправками українських есерів, вимагала від Генерального Секретаріату якнайшвидше створити законодавчу базу для проведення перетворень, які б задовольнили потреби трудящих, і в тому числі – вирішення земельного питання [23, ф.1115, оп.1, спр.11, арк.124б].

Отже, між Центральною Радою та її урядом вже на початку серпня 1917 р. виникло протистояння на грунті протиріччя між більш радикальними соціальними вимогами українського представницького органу та більш виваженою, інерційною політикою урядових структур, відповідальних за проведення соціально-економічних реформ, і першу чергу – ГСЗС, оскільки земельна проблема торкалася майже 80 % українського населення. Це протистояння, як відомо, завершилося відставкою Генерального Секретаріату після отримання ним «Тимчасової інструкції» від російського Тимчасового уряду. Відразу ж після закінчення VI сесіїфракція УПСР поставила вимогу відставки Генерального Секретаріату на чолі з соціал-демократом В. Винниченком через його неспроможність до проведення реформ, причому одним з основних звинувачень до уряду з боку лідера УПСР М. Ковалевського було відкладання проведення перерозподілу поміщицьких земель[9].

На наступній, VII сесії Центральної Ради, що відбулася 30 жовтня 1917 р. було задекларовано курс на соціалізацію землі. ГСЗС оголосив про намір реорганізувати систему господарювання на основі «поширення хліборобської кооперації», зокрема у виробничій артільній формі [23, ф.1115, оп.1, спр.21, арк.72.]. Цей підхід став продовженням лінії на збереження великих господарств від поділу шляхом передачі їх у колективне користування. Проте, незважаючи на ці зусилля, селянство,

яке не отримало обіцяного збільшення земельних наділів, посилило свої вимоги щодо переділу земель.

Восени 1917 року в Україні спостерігалося піднесення нової хвилі селянського руху. Заклики Центральної Ради до збереження громадського спокою та підготовки до Українських Установчих Зборів, що мали на меті вирішення земельного питання, вже не мали суттєвого впливу на широкі маси селянства. У цих обставинах уряд Української Народної Республіки зосередив свою оперативну діяльність на протидії селянському руху, спрямованому на самовільний переділ земельного фонду.Так, відозва Генерального Секретаріату від 3 (16) листопада 1917 року, відзначаючи зростання стихійних антиурядових рухів на селі і звинувачуючи центральний (тепер уже більшовицький) уряд Росії в неспроможності навести порядок і «керувати державним життям», зобов'язувала місцеві органи влади вести рішучу боротьбу з «анархією і безладдям». Водночас, усвідомлюючи, що основною причиною «анархії» став земельний голод серед селянства, уряд додав до своєї відозви спеціальний пункт. У ньому йшлося про розробку законопроєкту, спрямованого на «врегулювання земельних відносин та передачу нетрудових земель у розпорядження земельних комітетів». Селянам обіцялося, що відповідний закон «буде видано незабаром», і пропонувалося до того часу «припинити всі захватні своєвільні вчинки» [23, ф.1060, оп.2, спр.2а, арк. 77-77б].

Жовтнева революція в Петрограді і прихід до влади більшовиків в Росії створили для українського уряду нові труднощі в реалізації своєї аграрної програми. Після прийняття II Всеросійським з'їздом Рад «Декрету про землю», який від імені нової влади санкціонував захоплення земель селянами, Центральна Рада опинилася перед загрозою втрати впливу серед своєї основної опори – українського селянства. Щоб цього уникнути, Рада мала терміново протиставити більшовицькому курсу на соціально-економічні перетворення власні дії в цьому напрямку, які могли б вибити з рук більшовиків їх основний політичний козир.

Результатом стало посилення в Центральній Раді позиції тих кіл, які виступали за якнайшвидше вирішення земельної проблеми шляхом ліквідації поміщицького землеволодіння і передачі земель селянству за «трудовою нормою». Ці кола в основному гуртувалися навколо УПСР та Селянської спілки. Крім того, на III з'їзді УПСР, що відбувся в листопаді 1917 року, склалося досить потужне ліве крило на чолі з О. Шумським, яке активно виступало з критикою економічної, і в першу чергу – аграрної політики керівництва Центральної Ради. Соціал-демократи та есери, які фактично керували діяльністю Генерального Секретаріату земельних справ (Б. Мартос, К. Мацієвич, О.Мицюк), на деякий час втратили свій вплив у Раді, оскільки активно відстоювали свої установки на збереження в перехідний період фактичного користування землею маєтків за поміщиками.

В таких умовах було прийнято III Універсал Центральної Ради від 7 (20) листопада 1917 року, який передбачав радикальні соціально-економічні трансформації на території України. У сфері аграрного питання документ оголошував скасування права власності на землі поміщицьких та інших нетрудових господарств. Водночас питання загального скасування приватної власності на землю, як це передбачалося у радянському Декреті про землю, не піднімалося. Ця відмінність пояснювалася не лише більш поміркованим підходом українських соціалістів до приватної власності порівняно з більшовиками, а й особливостями аграрної культури України. Тут історично переважали індивідуальні та сімейні хутірські форми землеволодіння, через що ідея усуспільнення землі не мала значної підтримки серед селянства.

Варто зазначити, що Універсал не містив конкретних положень щодо передачі селянству відчужених земель приватних власників, а також не пропонував чіткого механізму реалізації цього процесу.

Натомість в Універсалі містилося лише «визнання» того, що «землі ті є власність всього трудового народу і мають перейти до нього без викупу», а також доручення від імені Центральної Ради генеральному секретареві земельних справ «негайно виробити закон про те, як порядкувати земельними комітетами, обраними народом, тими землями до Українських Установчих Зборів» [23, ф.1060, оп.2, спр.2а, арк. 76].

Таким чином, декларовані III Універсалом аграрні перетворення були набагато поміркованішими не лише за Декрет про землю, але й за аграрну постанову правоесерівського

Виконкому Всеросійської Ради селянських депутатів, яка була прийнята на противагу Декрету про землю відразу ж після жовтневого перевороту в Петрограді і проголошувала «негайне взяття всіх земель у віддання земельних комітетів» [23, ф.1060, оп.2, спр.2а, арк. 76]. У результаті ІІІ Універсал, за своїм духом відбиваючи аграрні прагнення українського селянства, водночас не містив конкретних положень по реалізації земельних перетворень.

Така невизначеність аграрних положень ІІІ Універсалу пояснювалася не лише політичною боротьбою в самій Центральній Раді, де селянсько-есерівська більшість протиставляла свою вимогу зрівняльного переділу землі курсу керівництва Генерального Секретаріату земельних справ на збереження великих господарств від поділу та розграбування під час проведення земельної реформи. Не менш важливу роль відігравало протистояння реформі з боку великих землевласників. Хоча вони не мали чисельного представництва в самій Центральній Раді, діючи в ній через деякі партійні фракції, однак у руках землевласників (як поміщиків, так і власників капіталістичного походження – від банків до сільської буржуазії) знаходилася значна частина місцевого апарату управління, включно з комісаріатами, земськими управами та іншими адміністративними структурами. Значним інструментом захисту інтересів землевласників стали місцеві міліційні формування, зокрема загони вільного козацтва, які офіційно мали завдання «захисту власності хліборобів». Окрім цього, у безпосередній близькості до Києва розташовувався І Український корпус під командуванням генерала П. Скоропадського. Його позиція щодо Центральної Ради залишалася невизначеною, що створювало додаткові ризики для керівництва Ради.

Центральна Рада була змушена враховувати ймовірність активних дій з боку цих сил, зокрема застосування військових засобів, у відповідь на ліквідацію земельних привілеїв. Це значно вплинуло на формулювання положень аграрної реформи у ІІІ Універсалі, якому навмисно надано певної невизначеності. Такий підхід, хоча й дозволив уникнути негайного загострення конфлікту, відкрив можливості для подвійного тлумачення документа, що в подальшому спричинило труднощі в реалізації земельних перетворень.

Дійсно, прийняття Універсалу відразу ж викликало глибоку урядову кризу. На знак протесту проти його прийняття з уряду вийшло кілька генеральних секретарів, у тому числі генеральний секретар земельних справ, український есер М. Савченко-Більський. Один із керівників ГСЗСі активний учасник розроблення земельної реформи К. Мацієвич заявив, що «весь аграрний терор та руїну сільського господарства, яка почалась в Україні, треба поставити на карб ІІІ Універсалу і проголошених в ньому гасел щодо землі» [23, ф.1115, оп.1, спр.18, арк.20].

Усі представлені в Раді польські організації заявили про невизнання Універсалу на тій підставі, що він скасував право земельної власності, яка є «одвічним здобутком праці поляків» [23, ф. 1115, оп.1, спр.23, арк.36, 37]. Дійсно, значну частину польського населення на Правобережжі становили поміщики, довгострокові орендарі та службовці поміщицьких маєтків, а самі маєтки, які були спадковою власністю польської аристократії, якраз і становили переважну частину капіталізованих латифундій. Не визнавали Універсал державним актом і кадети, назвавши його капітуляцією перед більшовизмом [11]. У свою чергу, більшовики, одна з найбільш вагомих політичних сил того часу, які протистояли Центральній Раді, оцінюючи Універсал з точки зору свого Декрету про землю, вважали його аграрну частину обмеженою і непослідовною, а, отже, такою, що скасовує Декрет, дії якого більшовики намагались розповсюдити на всю територію колишньої імперії.

Прийняття ІІІ Універсалу викликало також шалений спротив великих землевласників та фінансового капіталу України.24 листопада 1917 р. відбулась нарада Генерального Секретаріату з діловими колами, скликана за ініціативи останніх для «вияснення умов, створених в економіці по проголошенню ІІІ Універсалу». Уряд на цій нараді представляли голова Генерального Секретаріату В. Винниченко, генеральний секретар праці М. Порш та генеральний секретар торгу і промисловості В. Голубович. Ділові кола – представники київських банків, Спілки службовців сільського господарства, Всеросійської спілки власників цукроварень, Спілки земельних власників, а також керуючих акцизними зборами Київської, Волинської, Полтавської і Чернігівської губерній.

На жаль, жодних документальних свідчень про хід цієї зустрічі досі не виявлено, і єдиним джерелом є описання наради, зроблене присутнім на ній Д. Дорошенком [9]. Згідно з цим

описанням, українському урядові була представлена декларація від імені Спілки земельних власників, Польської земельної Ради та Товариства власників цукроварень, в якій висловлювався різкий протест проти скасування права власності на землю та заявлялося, що «створена рядом поколінь земельних власників висока сільськогосподарська культура України з переходом усієї землі до рук рядового селянства ... буде знищена» [9, Т. 1, с. 220]. До декларації приєдналися банківські кола. Крім того, київські банкіри і представники Товариства власників цукроварень заявили урядові про неможливість подальшого фінансування сільського господарства і цукрової промисловості.

Жорстка позиція промислово-фінансових кіл змусила голову урядуВ. Винниченка суттєво змінити позицію Генерального Секретаріату по реалізації аграрного реформування. Він відразу ж зробив заяву про те, що Універсал не вирішує питання про земельну власність, а лише висловлює погляди Центральної Ради на це питання. Землевласникам також було обіцяно вжити рішучих заходів для охорони великих господарств на період до прийняття нового земельного закону (у разі необхідності – із застосуванням військової сили), а також опублікувати роз'яснення, які б виключали використання положень III Універсалу для самостійного розподілу земель на місцях. Крім того, уряд заявив про свою готовність скликати комісію для обговорення найменш болючого способу вирішення земельного питання за участю «зацікавлених сторін» [9, Т. 1, с. 221], що означало призупинення дії аграрних положень Універсалу.

Лише після цього, 25 листопада, текст III Універсалу було опубліковано в урядовому Віснику Генерального Секретаріату УНР, датованому 11 (24) листопада 1917 року. Поряд із текстом було вміщено роз'яснення до нього від імені Генерального Секретаріату, яке уточнювало положення аграрної частини Універсалу.

У цьому роз'ясненні, зокрема, вказувалося, що землі нетрудових господарств не конфіскуються, а лише виключаються з товарообміну, а земель трудових господарств, незалежно від станового положення їх власників, Універсал не торкається зовсім. При цьому розмір трудових господарств не вказувався, однак, враховуючи позицію уряду при обговоренні земельного законопроекту Мацієвича на VII сесії Ради, можна припустити, що за норму могли вважатися 50 десятин. Крім того, до трудових господарств прирівнювались так звані несільськогосподарські землі, до яких роз'яснення включало території, зайняті під садиби, дослідні поля і станції, городи та дачі. Земельні комітети, отримуючи землі «в порядкування», повинні були оберігати передані їм господарства від селянських захватів і руйнування. Комітети при цьому не мали права розподіляти отриману землю серед селянства, до того ж особливо підкреслювалося, що право «порядкувати землею» надається лише губернським і повітовим комітетам, а не волосним, в яких була досить широко представлена селянська маса. Неясним був і сам термін «порядкування землею», оскільки усі приватновласницькі господарства, за роз'ясненням, фактично залишалися в руках колишніх власників [3].

Скасування прав власності на землі нетрудових господарств оголошувалось неостаточним; його, як і загалом необхідність проведення земельної реформи, мали підтвердити Українські Установчі Збори. Таким чином, використавши деякі неясності III Універсалу, уряд зміг піти на компроміс із впливовими поміщицькими та фінансово-промисловими колами, усунувши небезпеку негайного виступу з їх боку.

Однак цей крок сильно підірвав позиції Центральної Ради в середовищі солдатсько-селянських мас, які так і не отримали землі за III Універсалом. В результаті прийняття Універсалу виявилось шкідливим для українського уряду, оскільки не лише не принесло йому підтримки з боку народних мас (Універсал так і не зміг стати противагою Декрету про землю), але й загострило і без того прохолодні стосунки з великими землевласниками та фінансовими колами. В самій Центральній Раді загострювались протиріччя між УПСР, яка домагалась якнайшвидшого проведення націоналізації землі, і УСДРП, чия тактика на даному етапі була досить докладно викладена в роз’ясненні до Універсалу.

Крім того, сам курс на збереження земель від захватів селянами в умовах масового селянського руху за перерозподіл землі був заздалегідь приречений на невдачу, оскільки Центральна Рада не мала на місцях ні сильного аппарату, ні силового блоку.

Після прийняття ІІІ Універсалу центр аграрної діяльності Генерального Секретаріату було перенесено на збереження існуючої системи управління сільським господарством, що свідчить про перемогу в Раді аграрної лінії УСДРП.

Вже в циркулярі Генерального Секретаріату земельних справ, датованому 15(28) листопада 2017 р., зазначалося, що скасоване було не право розпорядження старих власників нетрудових господарств своїми землями, алише юридичне право володіння землею (під яким розумілося право купівлі-продажу та передачі у спадок).Тому до оприлюднення закону про перехід землі в розпорядження земельних комітетів система ведення приватних великих господарств повинна зберігатися, хоча й під наглядом земельних комітетів [23, ф.2127, оп.2, спр.8, арк.4]. Опублікована тоді ж відозва Генерального Секретаріату земельних справ «До населення України» закликала селянство «під страхом тяжкої кари» не руйнувати маєтків, утримуючись від захоплення землі та ременанту. Губернським та повітовим комісарам в цей же час було надіслано інструкцію уряду «вживати озброєної сили» при спробах захвату поміщицьких земель [23, ф.2127, оп.2, спр.8, арк.4].

Земельним комітетам будь-якого рівня категорично заборонялося займатися перерозподілом земельного фонду, на що неодноразово вказувалося в матеріалах переписки ГСЗС із місцевими органами. В грудні 1917 р. Генеральний Секретаріат УНР сповіщав місцеві земельні комітети про свій намір притягувати їхдосуду за самовільні дії такого роду. Генеральний Секретаріат Внутрішніх справ своїм наказом від 29 грудня 1917 р. (11 січня 1918 р.) вимагав від місцевих органів влади припиняти селянські заколоти всіма заходами, до вживання зброї включно; губернські та повітові комісари зобов'язувалися вживати в таких випадках усіх сил, які були в їх розпорядженні [23, ф.2127, оп.2, спр.8, арк.4]. Цим український уряд ставив боротьбу з селянським рухом в розряд першочергових завдань місцевої влади.

В архівних документах за листопад 1917 р. – квітень 1918 р. зафіксовано декілька сотень випадків застосування проти селян збройних відділів у зоні діяльності Центральної Ради. Мали місце неодноразові випадки тілесного покарання членів земельних комітетів місцевою владою [8].

Другим основним завданням земельної політики Центральної Ради після прийняття ІІІ Універсалу стає направлення діяльності земельних комітетів на підготовку до переходуземлі у власність держави. Так, вже в першій після опублікування ІІІ Універсалу урядовій відозві перед земельними комітетами ставилося завдання взяти на облік всі необроблені землі нетрудових господарств та їх сільськогосподарський ременант. У циркулярах Генерального Секретаріату земельних справ кінця листопада-грудня 1917 р. неодноразово підкреслювалося, що поміщицькі землі перейдуть у загальнонародну власність, причому великі господарства, маючи завдяки рівню свого розвитку державне значення, не будуть підлягати розподілу між малоземельними селянськими господарствами, а будуть в перспективі передані цілими для колективного господарювання селянству або громадським організаціям [8].

Не маючи внаслідок тиску з боку народних мас змоги зберегти приватне велике землеволодіння, Центральна рада намагалася загальмувати передачу землі селянам шляхомпередачі її під контроль держави, фактично залишаючи в користуванні колишніх власників. Однак затягування аграрної реформи в умовах наростаючого селянського руху закінчилось втратою українськими органами влади ініціативи у розв`язанні земельного питання. Селянство само почало захоплювати землю, наблизиши цим остаточний розвал товарноговиробництва в аграрному секторі економіки.

Центральна Рада та її Генеральний Секретаріат, що отримали владу завдяки підтримці селянства, яке становило більше 80% населення тогочасної України, стали першими урядовими установами на території колишньої Російської імперії, котрі вже в липні 1917 р. офіційно виголосили про свій намір як найшвидше провести очікувану селянством аграрну реформу на принципах скасування приватної власності на землю і передачі поміщицьких зесмель користування селянам по зрівняльно-трудовій нормі. Цим Центральна Рада зразу ж здобула підтримку основної маси українського населення – селянства, зробивши перший крок по забезпеченню собі міцної соціальної опори.

Селянсько-есерівська більшість Ради постійно виступала за реалізацію визначного нею курсу земельних перетворень. Однак ліквідація капіталізованих аграрних підприємств, у яких

широко використовувалася наймана праця та передові на той час агроінженерні технології, була рівнозначна ліквідації не лише товарного сільськогосподарського виробництва, але й товарних відносин взагалі, що неминуче привело б до руйнування всієї існуючої соціальної інфраструктури вже в короткочасній перспективі. Переваження в ГСЗС представників УСДРП і УПСР, котрі намагались знайти компромісний варіант земельної реформи, що поєднував би задоволення аграрних вимог селянства зі збереженням товарного ввиробництва (для якого трудова норма була недостатньою) зумовило відкладення проведення реформи. ГСЗ оголосив про намір реорганізувати систему господарювання на основі «поширення хліборобської кооперації», зокрема у виробничій артільній формі. Цей підхід став продовженням лінії на збереження великих господарств від поділу шляхом передачі їх у колективне користування. Проте, незважаючи на ці зусилля, селянство, яке не отримало обіцяного збільшення земельних наділів, посилило свої вимоги перерозподілу земельної власності.

Своїми діями по стримуванню наростаючого селянського руху за перерозподіл земель Генеральний Секретаріат наприкінці літа 1917р. виступив як антиселянська сила, оскільки його курс на встановлення державного контролю за сільськогосподарським виробництвом та переходу землі до рук держави був прямо протилежний прагненню селянства до вільного розпорядження землею. Спроби Генерального Секретаріату припинити цей процес за допомогою насильства в умовах проголошення ІІ Всеросійським з`їздом Рад Декрету про землю призвело до втрати Центральною Радою своєї соціальної бази і в решті-решт до падіння Української Народної Республіки.

Конфлікт інтересів.

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автор повністю дотримується етичних норм, у тому числі неприпустимості плагіату, фальсифікації даних і подвійної публікації.

Список вкористаної літератури

1. Верстюк В. Земельне питання у стінах Центральної Ради. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. пр. / відп. ред. М. Крикун. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006-2007. Вип. 15: CONFRATERNITAS. Ювілейний зб. на пошану Ярослава Ісаєвича. С. 645-663.

2. Вісник І Всеукраїнського аграрно-економічного з`їзду. 1917. 23 серпня.

3. Вісник Генерального Секретаріату УНР. 1917. 11 листопада.

4. Вісник Ради Народних міністрів УНР. 1918. 21 березня.

5 Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. грудень 1919 р.]), ч. 2.Київ, 1990.

6. Воля. 1917. 9 липня.

7. Воля. 1917. 23 липня.

8. Воронянський О. В. Економічна політика Центральної Ради: Дис. …канд. істор. наук. Дніпропетровськ. Дніпропетровський держ. ун-т, 1995. 182 с.

9. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923. У 2-х ч. Ужгород, 1932.

10. Дубінський В. А. УСДРП про шляхи розв'язання аграрного питання у міжреволюційний період (1907–1917 рр.). Український селянин. 2018. Вип. 11. С. 227– 230.

11. Киевская мысль. 1917. 24 ноября.

12. Ковальова Н. А., Корновенко С. В., Малиновський Б. В. Михайлюк О. В., Морозов А. Г. Аграрна політика в Україні періоду національно-визвольної революції (1917-1921 рр.). Черкаси: Ант, 2007. 280 с.

13. Корновенко С. Суб'єктний складник аграрного питання як одна з передумов Української революції– 1921 рр. Український історичнийжурнал. 2017. № 4. С. 83–94.

14. Мартос Б. Перші кроки Центральної Ради. Український історик. 1973. № 3-4.

15. Мацієвич К. Принципи і межі Тимчасового земельного законодавства. Нова Рада. 1917. 12 грудня;

16. Мацієвич К.. Соціалізація землі на Україні. Нова Рада. 1918. 3 (15) березня.

17. Мицюк О. Аграрна політика. Т. 1-2. Прага, 1925
18. Порш М. Українська соціал-демократія в 1917-1921 рр. Берлін, 1924. 14 с.
19. Сельское хозяйство Украины. Харьков, 1923. 40 с.
20. Статистический сборник за 1913-1917 гг. Труды ЦСУ. Т. 41. Вып. 1. С. 125.
21. Темірова Н. Р. Поміщицьке господарство півдня України на початку XX сторіччя; Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Запоріжський держ. пед. ін-т. Запоріжжя, 1993–18 с.
22. Хміль І.В. Аграрна революція в Україні: Березень 1917 – квітень 1918 рр. Київ, 2000
23 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

O. V. VORONYANSKYI, PhD in History, Professor
Professor of the UNESCO Department "Philosophy of Human Communication" and Social and Humanitarian Disciplines
vicedirector of the NGO "Research Institute of Ukrainian Studies and Cossacks"
e-mail: voronyansky@btu.kharkov.ua; OCRID ID: https://orcid.org/0000-0003-4926-8887
State Biotechnological University (Kharkiv)
44 Alchevskykh St., Kharkiv, 61022, Ukraine

POLITICAL CRISIS FOLLOWING THE ADOPTION OF THE THIRD UNIVERSAL IN THE CONTEXT OF LAND ISSUES IN UKRAINE

Research aim. This article explains the internal economic and social preconditions for the governmental crisis that followed the adoption of the Third Universal by the Central Rada, considering systemic economic factors that shaped the stance of the Ukrainian government regarding land reforms at that time.

Methodology of the research. The analysis of internal crisis factors focuses on various elements, including the nature of landlord estates in Ukrainian governorates at the beginning of the 20th century, the distribution of land among rural households unable to engage in commercial production due to land scarcity and lack of resources to sustain draft animals, as well as the programmatic positions of Ukrainian socialist-oriented parties regarding land reform directions.

The scientific novelty. This study demonstrates that the political crisis stemming from the adoption of the Third Universal was triggered by the government's inability to resolve contradictions between the need to maintain a commodity-based agricultural system – primarily upheld by large, capitalist-style privately-owned estates closely linked to financial capital, which occupied a significant portion of Ukraine's agricultural lands – and the need to allocate land to peasants as a basic means of subsistence for rural families. The article highlights that, according to the socialist parties' agendas, one approach considered by the Central Rada and its government for resolving these contradictions was to establish collective farms on the basis of landlord estates.

Conclusions. By the early 20th century, large-scale landownership in Ukraine had already acquired a capitalist nature in terms of both organization and integration into market relations. However, the limited volume of land available for redistribution made it impossible to allocate enough land for all peasants to conduct commercial farming. Consequently, land reform based on the redistribution of landlord lands neither had an anti-feudal character, promoted capitalist relations, nor could it mitigate the severe agrarian crisis. Under these conditions, the leadership of the General Secretariat for Land Affairs of the Central Rada pursued a policy aimed at preserving large, capitalized estates of a latifundial type, which conflicted with the mass peasant movement advocating for an egalitarian redistribution of land ownership. As a result, the Central Rada lost its primary social base – the Ukrainian peasantry – which ultimately led to its removal from the historical stage.

Keywords: *Central Rada, agrarian policy, land reform, peasant movement, egalitarian land redistribution, Third Universal.*

References

1. Verstiuk, V. The Land Question within the Walls of the Central Rada. Ukraine: Cultural Heritage, National Consciousness, Statehood, ed. M. Krykun. Lviv: Institute of Ukrainian Studies named after I. Krypyakevych, NAS of Ukraine, 2006-2007. Issue 15: CONFRATERNITAS. Jubilee Collection in Honor of Yaroslav Isaevych, pp. 645–663. (in Ukrainian)

2. Bulletin of the First All-Ukrainian Agrarian-Economic Congress, August 23, 1917. (in Ukrainian)

3. Bulletin of the General Secretariat of the Ukrainian People's Republic, November 11, 1917. (in Ukrainian)

4. Bulletin of the Council of People's Ministers of the Ukrainian People's Republic, March 21, 1918. (in Ukrainian)

5. Vynnychenko, V. The Nation's Revival (History of the Ukrainian Revolution, March 1917 – December 1919), Part 2. Kyiv, 1990. (in Ukrainian)

6. Volia, July 9, 1917. (in Ukrainian)

7. Volia, July 23, 1917. (in Ukrainian)

8. Voronyanskyi, O.V. The Economic Policy of the Central Rada: Dissertation for the Degree of Candidate of Historical Sciences. Dnipro: Dnipro State University, 1995. 182 p. (in Ukrainian)

9. Doroshenko, D. History of Ukraine 1917–1923, Part 2. Uzhhorod, 1932. (in Ukrainian)

10. Dubinsky, V. A. USDRP on Ways to Solve the Agrarian Issue During the Inter-Revolutionary Period (1907–1917). Ukrainian Peasant, 2018, Issue 11, pp. 227–230. (in Ukrainian)

11. Kyivska Mysl, November 24, 1917.

12. Kovalova, N. A., Kornovenko, S. V., Malynovskyi, B. V., Mykhailiuk, O. V., Morozov, A. G. Agrarian Policy in Ukraine During the National Liberation Revolution (1917–1921). Cherkasy: Ant, 2007. 280 p. (in Ukrainian)

13. Kornovenko, S. The Subjective Component of the Agrarian Question as a Prerequisite for the Ukrainian Revolution. Ukrainian Historical Journal, 2017, No. 4, pp. 83–94. (in Ukrainian)

14. Martos, B. The First Steps of the Central Rada. Ukrainian Historian, 1973, No. 3–4. (in Ukrainian)

15. Matsievych, K. Principles and Limits of the Temporary Land Legislation. Nova Rada, December 12, 1917. (in Ukrainian)

16. Matsievych, K. Socialization of Land in Ukraine. Nova Rada, March 3 (15), 1918. (in Ukrainian)

17. Mitsiuk, O. Agrarian Policy, Vols. 1–2. Prague, 1925. (in Ukrainian)

18. Porsh, M. Ukrainian Social Democracy in 1917–1921. Berlin, 1924. 14 p. (in Ukrainian)

19. Agriculture of Ukraine. Kharkiv, 1923, p. 40. (in Russian)

20. Statistical Digest for 1913–1917, Proceedings of the Central Statistical Administration, Vol. 41, Issue 1, p. 125.(inRussian)

21. Temirova, N. R. Landlord Economy in the South of Ukraine at the Beginning of the 20th Century: Dissertation Abstract for the Degree of Candidate of Historical Sciences. Zaporizhzhia State Pedagogical Institute, Zaporizhzhia, 1993. 18 p. (in Ukrainian)

22. Khmil, I.V. Agrarian Revolution in Ukraine: March 1917 – April 1918. Kyiv, 2000. (in Ukrainian)

23. Central State Archive of the Higher Authorities and Government of Ukraine.

Текст надійшов до редакції 01.10.2024. / The text was received by the editors 01.10.2024.
Текст затверджено до друку 20.11.2024. / The text is recommended for printing 20.11.2024.

DOI: https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-39-04
УДК 342.924:351.858:[329.15:316.75:316.648.4](497.2+477)

Д. В. МИКОЛЕНКО, доктор історичних наук,
професор Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна,
dmykolenko@karazin.ua , https://orcid.org/0000-0002-3953-6510
майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

БОЛГАРСЬКИЙ ТА УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКИХ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ ЩОДО ДЕКОМУНІЗАЦІЇ[7]

Мета. Розкрити процеси впровадження нормативно-правових актів Європейського Союзу (ЄС), Парламентської асамблеї Ради Європи (ПАРЄ) у політику пам'яті Болгарії і України та визначити чинники, які вплинули на їхній перебіг.

Методи. Для досягнення вказаної мети ми здійснили компаративний аналіз зазначених процесів, послуговуючись при цьому резолюціями європейських інституцій, законами, прийнятими парламентами Болгарії і України, а також пресою й інтернет-виданнями.

Наукова новизна. Було встановлено, що в обох країнах процеси імплементації загальноєвропейських нормативно-правових актів під час декомунізації визначалися декількома чинниками. Зокрема, їх уповільнювала лояльність значних частин населення держав до комуністичного минулого, а політичні партії використовували вказані настрої у боротьбі за владу.

Висновки. Спротив імплементації чинили політичні сили, які лояльно ставилися до російської федерації, котра послідовно виправдовувала радянський тоталітаризм. Розширення ЄС на схід у 2004 і 2007 роках, окупація росією 2014 року Криму й початок нею у тому ж році збройної агресії на Донбасі, а також масштабне вторгнення її військ 2022 року в Україну значно пришвидшили впровадження європейських нормативно-правових актів у політику пам'яті як Болгарії, так і України.

Ключові слова: *політика пам'яті, меморіальні закони, нормативно-правові акти, імплементація, декомунізація, Європейський Союз, Парламентська асамблея Ради Європи, Болгарія, Україна.*

Як цитувати: Миколенко Д. В. Болгарський та український досвід імплементації європейських нормативно-правових актів щодо декомунізації. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* 2024. Вип. 39. С.38-47. DOI: https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-39-04

In cites: Mykolenko D. V. (2024). Bulgarian and Ukrainian experience of implementing European legal acts on decommunization. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin. History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences*, Issue 39, (38-47), DOI: https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-39-04 (in Ukrainian)

©Миколенко Д. В., 2024
This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

[7] Статтю опубліковано у межах реалізації проєкту Жан Моне Центр досконалості «Східноукраїнський центр європейських досліджень» / "Eastern Ukrainian Centre of European Studies" (EAUCES) ERASMUS-JMO-2024-COE 101176972

Комеморація, політика пам'яті й меморіальні закони – все це контраверсійні явища в країнах з тим чи іншим політичним режимом. І якщо за часів «дискусій істориків» у Федеративній Республіці Німеччині (1986–1987 рр.) вони характеризувалися як негативні, то на початку XXI століття під впливом політичних змін у Центральній та Східній Європі набули нейтрального характеру й уже сприймалися як даність – щось притаманне для демократичних і авторитарних політичних систем всіх без винятку держав. В умовах інформаційних війн, збройних конфліктів і воєнних дій застосування минулого у політичних цілях набуло особливого значення. Історія перетворилася на інструмент забезпечення інтеграції, дипломатії й компромісу та, водночас, на спосіб виправдання війни, експансії і конфлікту.

З часів свого створення Рада Європи (1946 р.) і Європейський Союз (1993 р.) ставили за мету забезпечення порозуміння між державами-членами і кандидатами з питань спільної і, часто-густо, спірної історії, а також травматичної пам'яті, пов'язаної з війнами, репресіями, тоталітаризмом, колабораціонізмом, геноцидами.

Болгарія і Україна впродовж тривалого періоду спізнали подібні політичні трансформації: спільне комуністичне минуле, а згодом – обрання курсу на європейську інтеграцію, що зумовило аналогію викликів, котрі постали перед обома країнами наприкінці минулого століття.

Після «оксамитової революції» 1989–1990 років у Болгарії розпочалося формування нового правового поля та євроінтеграційних процесів, які передбачали політичні, економічні, соціальні, культурні заходи, а також ініціативи, спрямовані на інтеграцію національних пам'ятей у загальноєвропейський культурний простір. Останнє зумовлювало необхідність переосмислення історії міжвоєнного періоду та подолання тоталітарного минулого епохи «холодної війни». Вже у 1992 році в країні було прийнято Закон «Про декомунізацію науки і освіти», згідно з положеннями якого колишнім активістам Комуністичної партії, а також викладачам комуністичної ідеології, заборонялося обіймати керівні посади в наукових установах і вищих навчальних закладах.

Проголошення незалежності України у 1991 році розпочало складний процес державотворення. Періоди зближення з Європейським Союзом змінювалися орієнтацією на російську федерацію та спробами реалізації багатовекторності. 1995 року країна оформила членство у Раді Європи; 21 березня 2014 року було підписано політичну частину Угоди про асоціацію з Європейським Союзом, а 27 червня того ж року – економічну; 16 вересня 2014 року Верховна Рада України та Європейський парламент у двосторонньому порядку ратифікували цю Угоду; 25 червня 2024 року Україна офіційно оголосила про початок переговорів щодо вступу в ЄС. Всі ці починання відображалися і на політиці пам'яті держави та зводилися до поступової імплементації європейських нормативно-правових актів. Однак, залишався потужним спротив зазначеним процесам. Його, як і у Болгарії, зумовлювала ностальгія значної частини суспільства за радянським минулим, а також зусилля російської федерації, яка намагалася нав'язати колишнім республікам Радянського Союзу власну версію інтерпретації минулого,? з характерною спробою реабілітувати комуністичний режим.

Різні аспекти політики пам'яті ЄС знайшли своє відображення у багатьох наукових працях [1; 2; 6; 10] істориків, політологів, спеціалістів у сфері міжнародних відносин, а от болгарський і український досвіди впровадження європейської нормативно-правової бази в опрацювання минулого – це набагато менше досліджена проблематика [5; 8; 9; 11]. Метою нашої роботи є розкриття процесу імплементації законодавчих актів Ради Європи [15] і Європейського Союзу [16] у декомунізацію в Республіці Болгарії і Україні упродовж 1990-х – 2024-х років, порівняння його у двох країнах, а також визначення чинників, що здійснювали вплив на нього.

Для досягнення зазначеної мети ми послуговувалися резолюціями РЄ і ЄС у політиці пам'яті [12; 13; 14], законами, прийнятими Народними зборами Болгарії і Верховною Радою України [4; 7], а також пресою та інтернет-виданнями [3].

28 червня 1996 року Парламентська асамблея Ради Європи ухвалила резолюцію «Про заходи з ліквідації спадщини колишніх комуністичних тоталітарних систем», в якій

рекомендувала позбавлятися комуністичного минулого «шляхом реструктуризації попередніх правових та інституційних систем, переслідування й покарання злочинів тоталітарних режимів, реабілітації несправедливо засуджених осіб з обов'язковою виплатою їм матеріальної компенсації, відкриття архівів тогочасних спецслужб, а також проведення люстрації». Зазначені практики мали забезпечити зміни колективної пам'яті посткомуністичних суспільств, формування в них «демократичного менталітету і політичної культури» [15, p. 1].

Два роки потому в Кримінальний кодекс Республіки Болгарії було внесено поправку, що передбачала покарання особам, котрі поширювали «…фашистську чи іншу антидемократичну ідеологію або насильницьку зміну суспільного й державного устроїв, встановлених Конституцією» країни. При цьому в статті законодавчого акту комунізм окремо не згадується. 2000 року 38-і Народні збори підтримали проєкт закону, який визначив «злочинний характер» режиму Народної Республіки Болгарії та окреслив межі наукових досліджень в тому числі й у сферах усної історії, опрацювання колективної травми та роботи з національною пам'яттю, пов'язаною з комуністичним минулим.

В Україні процеси імплементації європейського законодавства у переосмислення радянської спадщини розпочалися дещо пізніше та стосувалися найболючішої для суспільства теми – Голодомору 1932–1933 років. За часів другої каденції президента Леоніда Кучми 28 листопада 2002 року було прийнято постанову Верховної Ради України про 70-ті роковини вшанування пам'яті жертв цієї трагедії. У документі засуджувалася політика геноциду, що її проводило на державному рівні керівництво тоталітарного радянського режиму по відношенню до громадян України, їх національного духу, менталітету та генетичного фонду українського народу.

Розширення Європейського Союзу 2004 року та набуття постсоціалістичними країнами членства в організації активізувало зусилля Брюсселя, спрямовані на засудження злочинів комуністичних режимів, а також посилило прагнення країн колишнього соціалістичного табору виробити спільні підходи до інтерпретації трагічної історії XX століття. Важливе значення при цьому мала резолюція Європейського парламенту від 12 травня 2005 року, присвячена 60-й річниці завершення Другої світової війни в Європі. В ній йдеться про об'єднання держав-членів ЄС «…на шляху до спільної європейської пам'яті та можливості запобігти поверненню тоталітаризму». В документі приділено увагу і комуністичному минулому: «Європейський парламент, пам'ятаючи, що для деяких країн завершення війни означало відновлення тиранії, запровадженої сталінським СРСР, а також усвідомлюючи масштаби страждань, несправедливості й тривалої соціальної, політичної і економічної деградації, що їх зазнали поневолені нації, підкреслює важливість збереження пам'яті про минуле, оскільки не може бути примирення без правди та пам'яті» [16, p. 1-2].

Наступну, важливу в контексті нашої тематики, резолюцію Європарламенту, приурочену 25-річчю створення незалежної самоврядної польської професійної спілки «Солідарність» та її посланню до Європи, було ухвалено 28 вересня 2005 року. В ній зазначається, що в Польщі влітку 1980 року рух «Солідарність» у його протистоянні комуністичному тоталітарному режиму був одним із значимих в Європі. При цьому висловлюється «…повага і вдячність борцям за права людини, свободу, солідарність і єдність» та визнається необхідність вшанування Дня свободи і солідарності як складової колективної пам'яті Європи. Певного символізму цьому документу надає твердження: «Польське гасло „Немає свободи без Солідарності" є важливим для всієї Європи і світу» [12, p. 1-2].

25 січня 2006 року ПАРЄ ухвалила чергову резолюцію під назвою «Необхідність міжнародного засудження злочинів тоталітарних комуністичних режимів», в якій увага акцентується на масових порушеннях прав людини [17, p. 2]. Інституція закликає комуністичні чи то посткомуністичні партії держав-членів Ради Європи переглянути минуле та не виправдовувати їхню політику.

Вказані ініціативи реалізовувалися майже одночасно зі значними політичними змінами в Україні. Прихід до влади президента Віктора Ющенка на початку 2005 року (після масових

протестів[8] проти фальсифікації результатів голосування та третього туру виборів) пришвидшив імплементацію європейських законодавчих актів в Україні. 31 травня 2006 року розпочав роботу центральний орган виконавчої влади – Український інститут національної пам'яті, діяльність якого спрямовувалася і координувалася урядом через міністра культури. Одне із основних завдань інституції полягало в увічненні пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій. Декілька місяців потому – 28 листопада того ж року – Верховна Рада ухвалила Закон «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», у якому зазначена подія визнавалася геноцидом. За таке рішення не проголосували лише фракції Партії регіонів і комуністів.

23 вересня 2008 року Європейський парламент прийняв Декларацію з пропозицією проголосити 23 серпня Європейським днем пам'яті жертв сталінізму та нацизму [18, p. 1]. Дату було вибрано зовсім не випадково, адже саме того дня 1939 року між нацистською Німеччиною і СРСР було підписано договір про ненапад. Такий крок засвідчив готовність Європи однаково негативно сприймати нацистський і комуністичний режими, засуджуючи вчинені ними протиправні дії та визнаючи жертв їхніх злочинів. Рівно два місяці потому депутати Європарламенту ухвалили резолюцію «Щодо відзначення Голодомору – штучного голоду в Україні 1932–1933 років». Всупереч тому, що термін «геноцид» у документі не фігурував, депутати все-таки рішуче засудили Голодомор як «жахливий злочин проти українського народу та людства».

Чергова постанова депутатів Ради Європи від 2 квітня 2009 року під назвою «Європейська свідомість та тоталітаризм» визнавала розбіжність колективної пам'яті в Європі (треба було подолати нацистське минуле у Західній і комуністичне у Центральній та Східній Європі), а також вбачала необхідність її ліквідації як такої шляхом комплексної переоцінки історії XX століття й формування спільних поглядів на неї [20, p. 1-4]. Вказані практики мали посилити інтеграційні процеси. У подальшому планувалося створення спеціальної міжнародної організації, яка мала б об'єднати європейські інституції пам'яті.

Виказуючи свою прихильність вказаним ініціативам, президент України Віктор Ющенко указом від 12 червня 2009 року започаткував заходи з демонтажу пам'ятників і меморіальних знаків, встановлених на честь осіб, які мали відношення до організації та вчинення голодоморів і політичних репресій у радянські часи. Проте, менше ніж рік потому, після приходу до влади 25 лютого 2010 року президента Віктора Януковича, подальшу реалізацію вищезазначеного указу було зупинено.

Важливу роль у консолідації національних наративів у єдиний – загальноєвропейський – відіграла створена 6 травня 2010 року неформальна група членів Європарламенту «Примирення європейських історій» [21, p. 1]. Саме вона 14 жовтня 2011 року за ініціативою празького Інституту дослідження тоталітарних режимів заснувала спеціальну міжнародну організацію, яка під назвою «Платформа європейської пам'яті та сумління» [22, p. 1] об'єднує державні установи, громадські організації, музеї, архіви, науково-дослідні інститути сфери політики пам'яті з питань комуністичного минулого. Фундаторами організації стали 20 інституцій із 13 країн ЄС, у тому числі з Болгарії – Центр Ганни Арендт. Згодом до неї долучилися й інституції України, серед яких – Меджліс кримськотатарського народу і Центр досліджень визвольного руху (2012 р.), Український інститут національної пам'яті (2014 р.), Національний музей Голодомору-геноциду (2015 р.), Фонд збереження історії Майдану (2016 р.). Наразі Платформа проводить міжнародні конференції, семінари, виставки, публічні заходи освітнього й інформаційного характеру та спрямована на вивчення, документування й інформування свідчень про тоталітарні режими, що існували в Європі у XX столітті, зокрема, про комуністичні режими у Центральній та Східній Європі.

[8] Помаранчева революція – протести, мітинги, пікети, страйки та інших акти громадянської непокори в Україні, організована і проведена прихильниками Віктора Ющенка, основного кандидата від опозиції на президентських виборах у листопаді – грудні 2004 року.

Після вступу 1 січня 2007 року Болгарії в ЄС європейські починання щодо подолання тоталітарної спадщини у цій країні продовжилися. Уряду партії «Громадяни за європейський розвиток Болгарії» (ГЄРБ) на чолі з Бойко Борисовим під час правління, якому упродовж каденції з 27 липня 2009 року до 13 березня 2013 року була притаманна проєвропейська і стримано-негативна політика по відношенню до російської федерації, котра, у свою чергу, продовжувала засуджувати декомунізацію в державах Центральної та Східної Європи, належить важлива ініціатива у сфері політики пам'яті. Зокрема, 19 вересня 2011 року в Софії розпочалося функціонування Музею соціалістичного мистецтва – філії Національної художньої галереї Болгарії. Заклад став першим в країні сховищем створених упродовж епохи соціалізму зразків мистецтва.

Незважаючи на те, що вказана ініціатива сприяла поступовому демонтажу розташованих у публічних місцях архітектурних або культурних споруд, пов'язаних з комуністичним минулим, вона все ж зазнала критики з боку проєвропейських партій країни. Так, Союз демократичних сил виступив з декларацією, підкресливши, що «наразі болгари стали свідками чергової спроби переписати історію, адже ГЄРБ вказує болгарам що таке соціалізм, комунізм і мистецтво». Опозиція поставила уряду декілька запитань, а саме: як було вибрано експонати музею?; хто та за якими критеріями визначив їх як «мистецтво»?; чому інституція отримала назву «Музей соціалістичного мистецтва», а не «тоталітарного» чи «комуністичного»? [3, p. 1]. У відповідь провладна сила в особі прем'єр-міністра Бойко Борисова, граючи з чисельним ностальгуючим за комуністичним минулим електоратом, зазначила, що й через 20 років після відставки Тодора Живкова болгари продовжують пам'ятати колишнього генерального секретаря.

Процес декомунізації в Україні відновився після Революції гідності 2013–2014 років та повалення режиму Віктора Януковича. Передусім він ознаменувався й запам'ятався стихійним знищенням пам'ятників В. Леніну. Суттєво вплинула на політику Болгарії і України окупація Криму, а також збройна агресія російської федерації на Донбасі у 2014 році, адже путінський режим активізував спроби реабілітації радянського тоталітарного минулого з метою реалізації власної експансіоністської імперської політики в Європі. Протидія країн ЄС цим спробам чинилася у тому числі й шляхом нормативно-правового регулювання.

9 квітня 2015 року Верховна Рада України ухвалила чотири проєкти декомунізаційних законів: «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті»; «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років»; «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років»; «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режимів та заборону пропаганди їхньої символіки» [4]. 15 травня 2015 року нормативні акти підписав президент Петро Порошенко. Попри те, що згодом конституційність Закону «Про засудження…» оскаржила в суді група депутатів від «Опозиційного блоку», зазначені ініціативи української влади поклали початок активному перейменуванню топонімів та демонтажу символіки, пов'язаної з радянським минулим.

Процес подолання тоталітарної спадщини продовжувався і в Болгарії. 2016 року депутати Народних зборів внесли поправки до Закону «Про злочинний характер комуністичного режиму». Ними заборонялася публічна демонстрація комуністичної символіки. У новій редакції нормативного акту зазначалося, що тоталітарні режими несли відповідальність за позбавлення громадян будь-якої можливості виявляти політичну волю, змушуючи їх приховувати власну думку відносно ситуації в країні та публічно схвалювати факти й обставини, які не відповідали дійсності та становили злочин. Влада досягала цього за допомогою переслідувань окремих осіб, їхніх родин і близьких, а також погроз та шантажу. У документі анонсувався також «злочинний характер комуністичного режиму» Болгарії.

Європейська спільнота неодноразово виступала проти агресивної політики російської федерації, заявляючи про її злочинну діяльність, загрозу відновлення тоталітаризму в її суспільних і приватних сферах життя, спотворення нею комуністичного минулого та виправдання злочинів, вчинених радянським режимом. У резолюції Європейського

парламенту «Важливість європейської пам'яті для майбутнього Європи» від 19 вересня 2019 року звертає на себе увагу стурбованість появою таких тенденцій у політиці російського керівництва. Визначаючи їх як «небезпечну складову інформаційної війни, яка ведеться проти демократії та прагне розділити Європу», ПАРЄ закликала до рішучої протидії [23, p. 1-6].

Після початку повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року російських військ на територію України питання зміцнення колективної безпеки у сфері політики пам'яті та підвищення стійкості інституцій пам'яті до сучасних викликів і загроз набули ще більшої актуальності для Європейського Союзу, зокрема й для Болгарії і України. 15 грудня 2022 року Європейський парламент ухвалив ще одну резолюцію, визнавши Голодомор 1932–1933 років «геноцидом українського народу» та рішуче засудивши радянську політику, котра «призвела до загибелі мільйонів українців і завдала значної шкоди засадам українського суспільства». У документі також зазначається, що заперечення, виправдання або применшення геноциду є зневагою пам'яті людей, знищених сталінською владою [13, p. 1-4]. Невдовзі – 1 лютого 2023 року – болгарський парламент схвалив вказану резолюцію. Це рішення підтримали 134 народних обранці. Противниками виступили 26 парламентарів – представників проросійської партії «Відродження». Дехто ж із депутатів від Болгарської соціалістичної партії взагалі відмовилися від голосування.

Згодом законодавчі ініціативи у Болгарії почали втілюватися в життя на практиці. Зокрема вночі 11 грудня 2023 року після декількох місяців судових обговорювань влада столиці розпочала демонтаж встановленого 1954 року в Софії пам'ятника радянській армії – монумента, який неодноразово зазнавав актів вандалізму, спровокованих повномасштабним вторгненням військ російської федерації на територію України. Крім того, наразі триває дискусія з аналогічного питання щодо пам'ятника радянському солдату-визволителю у місті Пловдив, місцеві мешканці якого називають його «Альоша». Рішення про знесення цієї скульптурної споруди прийняла місцева мерія.

Декомунізація і надалі продовжувала підтримуватися європейськими інституціями на законодавчому рівні. Так, у квітні 2024 року всі 80 депутатів Парламентської асамблеї Ради Європи одноголосно ухвалили резолюцію «Вшанування 90-х роковин Голодомору – Україні знову загрожує геноцид». У документі нагадується про важливість визнання Голодомору 1932–1933 років актом геноциду та наголошується на необхідності вшанування пам'яті його жертв, а також підкреслюється зв'язок подій 90-річної давнини із сучасною російською агресією проти України.

Процеси імплементації загальноєвропейських нормативно-правових актів у політику пам'яті Болгарії і України визначалися декількома важливими чинниками. По-перше, їх уповільнювали доволі лояльні ставлення значних частин населення обох країн до комуністичного минулого й ностальгії за ним: провладні політичні сили й опозиції використовували вказані настрої у боротьбі за владу та, безумовно, враховували їх, реалізуючи власні заходи. По-друге, спротив імплементації здійснювали симпатики російської федерації (держави, котра послідовно виправдовувала радянський тоталітаризм) – болгарські й українські політичні сили, що їх у різні часи представляли: «Відродження», Болгарська соціалістична партія, Партія Регіонів, Комуністична партія України та інші. По-третє, на динаміку впровадження у життя європейських норм політики пам'яті впливали значимі події міжнародного життя, а саме: розширення ЄС на схід у 2004 і 2007 роках, окупація росією Криму 2014 року, початок нею збройної агресії на Донбасі у тому ж році, повномасштабне вторгнення військ російської федерації в Україну 2022 року. Всі ці події значно пришвидшили імплементацію європейських законодавчих актів у політику пам'яті обох країн.

Всупереч схожості політичних ситуацій у двох державах, впровадження в життя нормативно-правових актів Європейського Союзу й Парламентської асамблеї Ради Європи у Болгарії і в Україні відбувалося з різною динамікою. У першій більш послідовно, проте, навіть після вступу країни у ЄС 2007 року, декомунізацію ще не завершено. В Україні ж до 2014 року цей процес відбувався мляво і хаотично, однак з початком російської агресії значно пришвидшився, та станом на сьогодні просунувся набагато далі, аніж у Болгарії.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікт інтересів щодо публікації цього рукопису відсутній. Крім того, він запевнює, що повністю дотримувався етичних норм, у тому числі неприпустимості плагіату, фальсифікації даних і подвійної публікації.

Список використаної літератури

1. Власенко С. Політика європейської пам'яті через призму євроінтеграції постсоціалістичних країн Центральної та Східної Європи: нормативно-правова основа. *Аспекти публічного управління.* 2023. Т. 11. № 2. С. 65-73.

2. Голубчик Г. Становлення європейських моделей суспільної пам'яті: інституційно-правовий аспект. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2014. № 3(22). С. 97-106.

3. Декларация на СДС по повод Музея на социалистическото изкуство. URL: https://web.archive.org/web/20160304134347/http://www.sds.bg/articles/4274-nedopustimo-e-chrez-eksponati-dareni-ot-fondovete-na-tsk-na-bkp-da-bade-praven-opit-za-podmyana-na-istoriyata (дата на назначаване: 14.10.2024)

4. Закон України про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 26, ст.219). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text (дата звернення: 14.10.2024)

5. Киридон А. «Подолання минулого» в країнах Центрально-Східної Європи: основні тенденції. *European Historical Studies.* 2016. № 4. С. 126-143.

6. Мартинов А. Європейська історична пам'ять: зміна способів формування та умов існування. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: міжвідомчий збірник наукових праць*. 2013. Вип. 22. С. 281-298.

7. Про Голодомор 1932–1933 років в Україні. № 376-V. (2006, листопада 28). Закон України. URL: https:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16#Text (дата звернення: 14.10.2024)

8. Роїк Н. Досвід конструювання історичної пам'яті примирення в Західній і Центральній Європі. *Гілея: науковий вісник*. 2020. № 156(5). С. 343-350.

9. Фролов М.О., Маклюк О.М., Черкасов С.С. Історична політика та політика пам'яті у фокусі досліджень центрально-східноєвропейських аналітичних центрів. *Zaporizhzhia Historical Review.* 2021. № 57(5). С. 173-183.

10. Mälksoo M. Criminalizing Communism: Transnational Mnemopolitics in Europe. *International Political Sociology.* 2014. № 8(1). P. 82-99.

11. Mykolenko D. What is the political legacy of Stephan Stambolov, how and why does it have to be explored? *Bulgarian Historical Review.* 2017. Vol. 1-2. P. 205-217.

12. 25th anniversary of Solidarity and its message for Europe. P6_TA(2005)0357. (2005, September 28). European Parliament resolution. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-6-2005-0357_EN.pdf (application date: 14.10.2024)

13. 90 years after Holodomor: Recognising the mass killing through starvation as genocide. P9_TA(2022)0449. (2022, December 15). European Parliament resolution. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2022-0449_EN.pdf (application date: 14.10.2024)

14. Agreement establishing the Platform of European Memory and Conscience. (2011, October 14).

URL: https://www.memoryandconscience.eu/wp-content/uploads/2020/03/Agreement-of-the-Platform1.pdf (application date: 14.10.2024)

15. Measures to dismantle the heritage of former communist totalitarian systems. 1096 (1996). (1996, June 27). Parliamentary Assembly resolution. URL: https://pace.coe.int/pdf/9336661bc12717e01160056479177d96ea831cc7c1cfe1fd28a1dcae2e8ccbe2/res.%201096.pdf (application date: 14.10.2024)

16. The future of Europe sixty years after the Second World War. P6_TA(2005)0180. (2005, May 12). European Parliament resolution. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-6-2005-0180_EN.pdf (application date: 14.10.2024)

17. Need for international condemnation of crimes of totalitarian communist regimes. 1481 (2006). (2006, January 25). Parliamentary Assembly resolution. 2006. URL: https://pace.coe.int/pdf/d8a563fbb3b4e86791ed18a30bf23aa754aac66f4eb78a1fa7ee91424d953fec/res.%201481.pdf (application date: 14.10.2024)

18. European Day of Remembrance for Victims of Stalinism and Nazism. P6_TA(2008)0439. (2008, September 23). European Parliament declaration. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-6-2008-0439_EN.pdf (application date: 14.10.2024)

19. Commemoration of the Holodomor, the artificial famine in Ukraine (1932-1933). P6_TA(2008)0523. (2008, October 23). European Parliament resolution. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-6-2008-0523_EN.pdf (application date: 14.10.2024)

20. European conscience and totalitarianism. P6_TA(2009)0213. (2009, April 2). European Parliament resolution. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-6-2009-0213_EN.pdf (application date: 14.10.2024)

21. First meeting of the 'Reconciliation of European Histories' informal group. (2010, May 7). URL: https://eureconciliation.wordpress.com/2010/05/07/first-meeting-of-the-reconciliation-of-european-histories-group/ (application date: 14.10.2024)

22. Statement of the Reconciliation of European Histories group: On the Occasion of the Founding of the Platform of European Memory and Conscience. (2011, September 29). URL: https://eureconciliation.wordpress.com/2011/09/29/statement-of-the-reconciliation-of-european-histories-group-on-the-occasion-of-the-founding-of-the-platform-of-european-memory-and-conscience/#more-676 (application date: 14.10.2024)

23. Importance of European remembrance for the future of Europe. P9_TA-PROV(2019)0021. (2019, September 19). European Parliament resolution. URL: https://www.memoryandconscience.eu/wp-content/uploads/2019/09/TA-9-2019-0021_EN.pdf (application date: 14.10.2024)

D. V. MYKOLENKO
Doctor of Historical Sciences, Professor, V.N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine,
email: dmykolenko@karazin.ua ,ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3953-6510

BULGARIAN AND UKRAINIAN EXPERIENCE OF IMPLEMENTING EUROPEAN LEGAL ACTS ON DECOMMUNIZATION

Purpose. The process of implementing the European Union (EU) and Parliamentary Assembly of the Council of Europe (PACE) legal acts regulating policy on memory in Bulgaria and Ukraine and identifies the factors that influenced its course are explored in the article.

Methods. Resolutions, Bulgarian and Ukrainian laws, the press and online publications are used to achieve this goal. The implementation of pan-European legal acts on memory policy was determined by some factors in both countries. Large part of the population is loyal to the communist past.

Scientific novelty. It is slowed down implementation of European legal acts. Political parties used this sentiment in the struggle for power.

Conclusions. The implementation was opposed by political forces loyal to the Russian federation that consequently justified Soviet totalitarianism. The expansion of the EU to the east in 2004 and 2007, the occupation of Crimea, the beginning of the armed aggression of the Russia in the Donbass in 2014,

and scale invasion of the Russian army in Ukraine in 2022 significantly accelerated the implementation of European legal acts on the policy of memory in Bulgaria and Ukraine.

Key words: *memory policy, memorial laws, legal acts, implementation, decommunization, European Union, Council of Europe, Bulgaria, Ukraine.*

References

1. Vlasenko S. The Policy of European Memory through the Prism of European Integration of the Post-socialist Countries of Central and Eastern Europe: Normative Legal Basis. *Public administartion aspects.* 2023. Vol. 11. № 2. P. 65-73. (in Ukrainian)
2. Golubchyk G. Formation of European models of public memory: institutional and legal aspect. *Public Administration and Local Self-Government*. 2014. № 3(22). P. 97-106. (in Ukrainian)
3. Declaration of the UDP on the occasion of the Museum of Socialist Art. URL: https://web.archive.org/web/20160304134347/http://www.sds.bg/articles/4274-nedopustimo-e-chrez-eksponati-dareni-ot-fondovete-na-tsk-na-bkp-da-bade-praven-opit-za-podmyana-na-istoriyata (in Bulgarian)
4. The Law of Ukraine on the condemnation of communist and national socialist (Nazi) totalitarian regimes in Ukraine and the protection of the propaganda of their symbols (Videomosti Verkhovna Radya (VVR), 2015, No. 26, Art. 219). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text (in Ukrainian)
5. Kiridon A. "Overcoming the Past" in Central and Eastern Europe: Main Trends. *European Historical Studies.* 2016. Vol. 4. P. 126-143. (in Ukrainian)
6. Martynov A. European historical memory: changing ways of formation and conditions of existence. *International relations of Ukraine: scientific research and findings: interdepartmental collection of scientific papers.* 2013. Vol. 22. P. 281-298. (In Ukrainian)
7. On the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine. № 376-V. (2006, November 28). The Law of Ukraine. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16#Text (in Ukrainian)
8. Roik N. Experience of constructing historical memory of reconciliation in Western and Central Europe. *Gilea: Scientific Bulletin.* 2020. № 156(5). P. 343-350. (in Ukrainian)
9. Frolov M.O., Maklyuk O.M., Cherkasov S.S. Historical and Memory Policy in the Focus of Research by Central and Eastern European Think Tanks. *Zaporizhzhia Historical Review.* 2021. № 57(5). P. 173-183. (in Ukrainian)
10. Mälksoo M. Criminalizing Communism: Transnational Mnemopolitics in Europe. *International Political Sociology.* 2014. № 8(1). P. 82-99. (in English)
11. Mykolenko D. What is the political legacy of Stephan Stambolov, how and why does it have to be explored? *Bulgarian Historical Review.* 2017. Vol. 1-2. P. 205-217. (in English)
12. 25th anniversary of Solidarity and its message for Europe. (2005, September 28). European Parliament resolution. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-6-2005-0357_EN.pdf (in English)
13. 90 years after Holodomor: Recognising the mass killing through starvation as genocide. P9_TA(2022)0449. (2022, December 15). European Parliament resolution. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2022-0449_EN.pdf (in English)
14. Agreement establishing the Platform of European Memory and Conscience. (2011, October 14). URL: https://www.memoryandconscience.eu/wp-content/uploads/2020/03/Agreement-of-the-Platform1.pdf (in English).
15. Measures to dismantle the heritage of former communist totalitarian systems. 1096 (1996). (1996, June 27). Parliamentary Assembly resolution. URL: https://pace.coe.int/pdf/9336661bc12717e01160056479177d96ea831cc7c1cfe1fd28a1dcae2e8ccbe2/res.%201096.pdf (in English)
16. The future of Europe sixty years after the Second World War. P6_TA(2005)0180. (2005, May 12). European Parliament resolution. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-6-2005-0180_EN.pdf (in English)

17. Need for international condemnation of crimes of totalitarian communist regimes. 1481 (2006). (2006, January 25). Parliamentary Assembly resolution. 2006. URL: https://pace.coe.int/pdf/d8a563fbb3b4e86791ed18a30bf23aa754aac66f4eb78a1fa7ee91424d953fec/res.%201481.pdf (in English)

18. European Day of Remembrance for Victims of Stalinism and Nazism. P6_TA(2008)0439. (2008, September 23). European Parliament declaration. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-6-2008-0439_EN.pdf (in English)

19. Commemoration of the Holodomor, the artificial famine in Ukraine (1932-1933). P6_TA(2008)0523. (2008, October 23). European Parliament resolution. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-6-2008-0523_EN.pdf (in English)

20. European conscience and totalitarianism. P6_TA(2009)0213. (2009, April 2). European Parliament resolution. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-6-2009-0213_EN.pdf (in English)

21. First meeting of the 'Reconciliation of European Histories' informal group. (2010, May 7). URL: https://eureconciliation.wordpress.com/2010/05/07/first-meeting-of-the-reconciliation-of-european-histories-group/ (in English)

22. Statement of the Reconciliation of European Histories group: On the Occasion of the Founding of the Platform of European Memory and Conscience. (2011, September 29). URL: https://eureconciliation.wordpress.com/2011/09/29/statement-of-the-reconciliation-of-european-histories-group-on-the-occasion-of-the-founding-of-the-platform-of-european-memory-and-conscience/#more-676 (in English)

23. Importance of European remembrance for the future of Europe. P9_TA-PROV(2019)0021. (2019, September 19). European Parliament resolution. URL: https://www.memoryandconscience.eu/wp-content/uploads/2019/09/TA-9-2019-0021_EN.pdf (in English)

Текст надійшов до редакції 27.09.2024. / The text was received by the editors 27.09.2024.
Текст затверджено до друку 28.10.2024. / The text is recommended for printing 28.10.2024.

DOI: https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-39-05
УДК 94:356.15](477) «2014/2024»

Є. В. ТЕЛУХА, аспірант кафедри
українознавства, культурології та історії науки
e-mail: diamaht2013@gmail.com; ORCID ID: https://orcid.org/0009-0004-0356-0326
Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»
вул. Кирпичова, 2, м. Харків, 61002, Україна

ІСТОРІОГРАФІЯ ВОЛОНТЕРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ ЧАСІВ ЕКСТРЕМАЛЬНИХ ВИПРОБУВАНЬ: МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІДИСЦИПЛІНАРНОСТІ.

Мета дослідження. Дослідити та проаналізувати проблематику наукової думки та еволюцію дослідження волонтерського руху в Україні.

Методологія дослідження. У дослідженні були використані загальнонаукові методи, метод історіографічного аналізу і синтезу та основні методи історичного дослідження.

Наукова новизна. Вперше у досліджені були розглянуті методологічні проблеми полідисциплінарності наукової думки, щодо питання волонтерської діяльності в Україні.

Актуальність. Аналіз останніх досліджень і публікацій з використанням загальнонаукових та спеціальних історичних методів, дає нам змогу ширше студіювати такий суспільний феномен, як волонтерство.

Висновки. Наукові здобутки у сфері досліджень волонтерського руху в Україні, зусиллями фахівців різних галузей впроваджуються у практичну діяльність та сприяють взаємодії волонтерства з державою. Полідисциплінарний підхід дає змогу багаторазово наростити результативність досліджень, що у свою чергу стимулює науковців до більш поглибленого студіювання волонтерського руху в Україні. Також, варто зазначити, наукова активність певним чином допомагає посилювати обороноздатність нашої держави на тлі російської експансії. Повномасштабна збройна агресія РФ проти нашої держави додала ще один історичний етап, котрий по його завершенню, буде предметом наукових дискусій. Тому перспектива подальшого дослідження волонтерського руху в Україні, з точку зору, як історичної, так і суміжних наук, буде викликати науковий та практичний інтерес дослідників та активістів.

Ключові слова: Волонтер, волонтерська діяльність, волонтерський рух, гібридна війна, екстрема, екстремальні часи, інституалізація, інформаційна війна, інформаційно-психологічний вплив, історіографія, методи дослідження, полідисциплінарність, пропаганда, російсько-українська війна.

Як цитувати: Телуха Є.В. Історіографія волонтерської діяльності в Україні часів екстремальних випробувань: методологічні проблеми полідисциплінарності. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* 2024. Вип. 39. С. 48-56. DOI: https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-39-05

In cites: Teluha Ye.V. (2024). Historiography of volunteer activities in Ukraine in times of extreme trials: methodological problems of polydisciplinaryness. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin. History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences*, Issue 39, (48-56), DOI: https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-39-05 (in Ukrainian)

©Телуха Є. В., 2024
This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Виклад основного матеріалу. Науковці всього світу приділяють увагу дослідженню проблематики волонтерства, як суспільного явища та розглядають природу його феномену. Закордоні дослідники зробили чималий внесок у створенні сучасного наукового підходу та обґрунтуванню теоретичних засад такого явища, як волонтерство. Відокремлення таких понять, як меценатство та благодійність від волонтерства, дало змогу дослідникам розробити методологію та термінологію з чітким розумінням поняття «волонтер», «волонтерська діяльність». Однак, хоча наукова думка іноземних фахівців і дала підґрунтя для вітчизняних дослідників даної проблематики, вона зовсім не здатна повноцінно відобразити феномен саме українського волонтерства, тому виокремлювати закордонних науковців у даному досліджені не вважаємо за потрібно.

Вітчизняні дослідники, розкривають особливості розвитку волонтерського руху в Україні, враховуючи специфіку суспільно-політичної ситуації, менталітету, регіонального ареалу, тощо. Також, важливої передумовою долучення до волонтерської діяльності в Україні, є соціально-економічне становище яке створює, як можливості, так і обмеження для цієї діяльності. Фахівці з галузей суспільно – гуманітарних наук та державної політики у сфері забезпечення та регулювання нормативно – правового законодавства ведуть наукові дискусії, щодо різноманітних аспектів волонтерської діяльності, як складової частини інституцій громадянського суспільства.

Розробці питання виникнення, розвитку та дослідження багатогранної діяльності волонтерського руху в Україні, присвячено багато публікацій та громадських обговорень. Вітчизняні вчені під різними кутами висвітлюють різноманітні прояви феномену зростання у часи екстреми та тимчасового спаду волонтерських ініціатив у періоди стабілізації суспільно–політичної та економічної ситуації у країні. Тому вважаємо, що сучасні ризики та кризові явища, пов’язані з пандемією (COVID 19), Революцією гідності (Євромайдан), проведенням антитерористичної операції (АТО) та здійсненню заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, що здійснювались шляхом проведення операції Об'єднаних сил (ООС) і повномасштабним вторгненням РФ в Україну 24 лютого 2022 року, варто узагальнити одним терміном – екстрема (екстремальні часи).

Здійснення всебічного дослідження, яке охоплює особистісну характеристику і психолого – емоційний стан волонтера, його досвід та навички, мотивацію та емпатію, а також діяльність волонтерських об’єднань та роботу волонтерських ініціатив, можливо тільки застосовуючи полідисциплінарний підхід. Завдяки використанню суміжних наукових дисциплін, проблематика питання розглядається з використанням не тільки загальнонаукового методу дослідження. Розширення методології та методів дослідження іноді має вибуховий характер, що сильно впливає на хід наукового освоєння даної проблематики та суспільної інституалізації волонтерського руху.

Однак, серед дослідників, особливо тих, хто приділяє увагу історичному аспекту проблеми українського волонтерства є розбіжності та неузгодженість. Для історичної науки першочергове значення має хронологія. Між тим, деякі вчені ставляться до неї дещо легковажно, зміщуючи час виникнення волонтерства, аж у середньовіччя, що на думку автора є неприпустимим. Методологія дослідження має на увазі під собою обов’язкове та чітке визначення термінології дослідження. Та якщо використання термінів здійснюється на власний розсуд, це призводить до наукових дискусій та створенню нових сумнівних гіпотез та теорій. Автор даної статті наполягає на відокремленні термінів: «волонтерство», «волонтерська діяльність» – від таких понять та термінів як: «альтруїзм», «доброчинність», «благодійництво», «благодійна діяльність» та «меценатство». Всі ці терміни схожі, але це терміни, а не слова синоніми, тому дослідникам потрібно чітко розмежовувати тонку грань викривлення самої суті дослідження волонтерства.

Так у дисертаційному дослідженні В. Сірко за темою «Адміністративно-правове регулювання волонтерської діяльності в Україні», були допущені саме такі помилки. Це призвело до суттєвого викривлення хронології всієї історії волонтерства. У своїй роботі

Вікторія Сірко зазначає: – «Аналіз законодавства України щодо волонтерської діяльності надав можливість виокремити ряд історичних етапів: від 996 року (видання Статуту «Про десятини, суди та людей церковних» князем Володимиром Святославовичем) до 1918 року (Жовтневий переворот)», зокрема у зазначений період авторкою характеризуються різноманітні правові документи з використанням термінів «волонтер» та «законодавство України», що не має взагалі ніякого історичного, а тим паче хронологічного підґрунтя [10, с. 64]. Використання термінів «волонтер», «волонтерська діяльність» замість «благодійництво», «доброчинність» та «…в Україні» замість «…на території сучасної України включаючи ТО території», змінює смислове навантаження використаної у першоджерелах термінології. Але розглядаючи радянську добу, авторка наполягає на повній забороні волонтерської діяльності: – «Радянський період в Україні характеризується повною забороною діяльності неприбуткових громадських організацій у сфері волонтерської діяльності. Так, у відповідності до декрету Ради Народних Комісарів «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 20.01.1918», відповідно до тексту дисертації зазначу – таких слів та термінів, котрі використовує автор «неприбуткових громадських організацій» та «у сфері волонтерської діяльності», в тексті декрету просто не існує і не могло існувати за відсутності їх, у тогочасній лексиці [10, с. 55].

Однак, переважна більшість дослідників, вважають початковий рубіж зародження волонтерства, як соціального інституту громадянського суспільства, з здобуття Україною незалежності. Період зародження та становлення українського волонтерства припадає на 90-ті роки ХХ століття і має обмежений соціальною роботою характер діяльності та майже відсутньою нормативно – правовою базою. Тому, саме світовий досвід теорії та практики волонтерства, дав змогу фахівцям соціальної – педагогіки студіювати та адаптувати програми виховання та підготовки майбутніх фахівців у процесі реалізації державної соціальної політики. Це дає змогу нам вважати, що перші вітчизняні волонтерські ініціативи та практики мали соціальну направленість, а перші українські волонтери були з числа шкільної та студентської молоді. Підтвердженням цієї тези є вагомі доробки фахівців соціальної – педагогіки. Так, О. Шумакова активно студіює питання педагогічно – освітнього виховання студентської молоді у рамках професійної підготовки студентів –волонтерів [15]. Серед наукових праць з педагогічної підготовки учнівської молоді, заслуговують на увагу роботи О. Макєєвой [6] та К. Червоненко [14], у яких вони досліджують визначення та обґрунтування критеріїв готовності майбутніх соціальних працівників до організації волонтерської діяльності. Ґрунтовна робота провідної дослідниці Тетяни Лях, з вивчення та практичної реалізації організаційних та мотиваційних чинників залучення добровольців до волонтерської діяльності, знайшла своє відображення у численних робочих програмах, навчально – методичних посібниках, монографії та статтях. У статті «Мотивація до волонтерської діяльності», авторка зазначає, що успішність та результативність волонтерської діяльності, залежить від таких мотиваційних факторів, як: державне та громадське визнання волонтера, створення умов для кар'єрного зростання та самореалізації, залучення до участі у керівництві нового проекту, проходження курсу навчання [5].

У свою чергу, зважаючи на становлення та розвиток волонтерства, держава не могла залишатись осторонь від регламентації волонтерських ініціатив. Тому, у 90-ті роки ХХ століття разом з розвитком волонтерства в Україні, починається розвиватись нормативно – правова та законодавча база, закріплюючи статус волонтерства, як соціального інституту громадянського суспільства. Проблематикою розвитку вітчизняного законодавства щодо волонтерської діяльності та безпосередньо розробкою нормативно – правових актів, займаються дослідники права, а також державного управління. Неможливо уявити законодавчі акти чи постанови уряду без належного опрацювання проблематики питання та методології дослідження, що у свою чергу чітко визначає понятійно – категоріальний апарат. Конкретизацією специфічної термінології системи взаємовідносин держави та волонтерської діяльності, яка сприяє однозначності її розуміння та запобігає хибному тлумаченню, предметно займався В.Л. Голуб, який у своїх роботах дав визначення ключових елементів та

конкретизував понятійна-категоріальний апарат державного управління у сфері волонтерської діяльності. Автор дає однозначне та ґрунтовне визначення таких термінів як: «волонтер», «волонтерська діяльність» та «волонтерський рух».

- Волонтер – це фізична особа, яка в організованій формі у вільний від основної зайнятості час системно, добровільно та усвідомлено застосовує власні знання, уміння та навички задля суспільної користі, не отримуючи за це фінансової винагороди.
- Волонтерська діяльність – це система добровільного, усвідомленого, організованого, суспільно корисного застосування знань, умінь та навичок людини (людей) у вільний від основної зайнятості час, яке не передбачає фінансової винагороди.
- Волонтерський рух – це сукупність дій всіх суб'єктів волонтерської діяльності, спрямованих на досягнення мети волонтерської діяльності, у спосіб волонтерської діяльності [3].

Таким чином, ми хотіли б зазначити, що чітке визначення термінів проблематики досліджуваної тематики дає змогу відокремити суміжні терміни та поняття благодійництва та меценатства від всіх аспектів та проявів волонтерської діяльності. На нашу думку такий підхід скоротить кількість наукових дискусій та тлумачень щодо питань хронології та підміни суті поняття волонтерства у подальших дослідженнях.

До 2011 року термін «волонтер» був невідомий для широкого загалу населення нашої країни. Саме з проведенням фінальної частини чемпіонату Європи з футболу «Євро – 2012» починається популяризація волонтерського руху в Україні. Долучившись до події міжнародного масштабу українські волонтери мали змогу познайомитись і попрацювати разом з волонтерами з різних країн та перейняти у них досвід та професійні навички. В свою чергу держава не могла залишитись осторонь питань регулювання та координації волонтерського руху з огляду на те, що з часів проголошення незалежності так і не був прийнятий основний закон з ключовими положеннями провадження волонтерської діяльності. Отже, 19 квітня 2011 року було прийнято Закон України «Про волонтерську діяльність» у котрому вперше законодавчо були закріплені основні напрями волонтерської діяльності, правове визначення волонтерства, визначення прав та обов’язків волонтера, систему органів влади, що реалізують політику у сфері розвитку волонтерської діяльності, а також особливості правового статусу волонтерів [8].

Події, що розгорнулись з осені 2013 року, та були викликані суспільно-ідеологічним протистоянням у середині країни і ускладнені російською агресією, яка триває і понині, доцільно назвати періодом – екстрема (екстремальні часи) [11]. Однак, саме ці події вплинули на прояв спонтанної громадянської позиції перерісши у самий масовий стихійний волонтерський рух у світі. З цього часу термін «волонтер» знає кожен українець, а залученням до волонтерської діяльності незалежно від віку, статі та професії вважається престижним. Феномен українського патріотичного волонтерського руху досі є загадкою для багатьох зарубіжних дослідників, а для вітчизняних досі є приводом для наукових дискусій.

Відтак, суспільний резонанс та максимальне залучення майже всього населення з активною громадянською позицією, спонукала фахівців всіх галузей наук дослідження інституцій суспільства, доєднатись до вивчення феномену українського волонтерства. Саме з цього часу, розпочинається систематизація процесів інституалізації волонтерства, покликана структурувати організації, забезпечити координацію волонтерських ініціатив, об’єднання волонтерів у групи та громадські організації. Варто відзначити, що саме волонтерський рух, дав великий поштовх всьому державному апарату та керівництву країни, у питаннях підвищення обороноздатності, реформуванні всіх без винятку органів державного управління та Збройних Сил України (ЗСУ). Розгубленість і неспроможність державних установ своєчасно реагувати на виклики зовнішньої експансії та повна неефективність державної управлінської системи змусила волонтерів перебрати на себе частину державних обов’язків. У колективній монографії за редакцією Олени Аркуші та Миколи Литвина «Про гідність. Волонтерський рух в Україні 2013–2017 років» висвітлюється трансформація волонтерського

руху після 2013 року [9]. Українське патріотичне волонтерство, докорінно змінює вектор своєї діяльності, можливо уперше в світовій історії, виконуючи задачі по суцільному забезпеченню армії починаючи з продуктових наборів, медикаментів, взуття та одягу, військової амуніції, транспортних засобів, аж до постачання високоточних військових приладів, захисного спорядження та безпілотних систем. Волонтери перейнявшись проблемою комплексного постачання амуніції та обладнання не зупинились тільки на закупівлі імпортного спорядження. Вони активно долучились до налагодження вітчизняного виробництва для потреб оборонного комплексу та навіть відзначились власною розробкою програмного забезпечення керування артилерійського вогню. Також волонтери взяли на себе частину державних функцій з евакуації населення та тварин з зони бойових дій, надання медичної допомоги пораненим військовим у зоні бойових дій, пошук зниклих безвісті, звільнення полонених та повернення тіл загиблих воїнів. Окремий напрямок до якого долучились волонтери це інформаційна війна, протидія ворожій пропаганді, інформаційно-психологічного впливу та дезінформації у рамках гібридної війни на тлі російської експансії. Додатковим навантаженням на волонтерів лягло невиконання державою покладених на неї зобов'язань щодо забезпечення соціальної безпеки населення, а саме гуманітарна катастрофа незахищених верств населення прифронтової зони та недостатність опіки над вимушено переселеними особами (ВПО) [9,11].

Поступово, державні структури та органи влади поновили контроль за державними функціями, однак відтепер їм доводиться враховувати й рівнятися на сучасні запити інституцій громадянського суспільства. Взаємодія держави та волонтерських ініціатив була втілена у 2015 році доповненнями та уточненнями до Закону України «Про волонтерську діяльність» та низки указів, постанов, наказів, що привело до ухвалення Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо волонтерської діяльності». У своїй роботі В.Л. Голуб зазначає, що державне визнання волонтерської діяльності, як невід'ємної частини інституту громадянського суспільства, слугує чинником розвитку взаємовідносин держави та суспільства [2]. Систематизацію та класифікацію нормативно – правової бази волонтерської діяльності в хронологічному порядку з урахуванням змін та доповнень дослідили у монографії «Волонтерська діяльність в Україні: соціально-правове дослідження» Павло Горінов та Ростислав Драпушко [4]. У свою чергу, автор даної статті вважає започаткування, з моменту проголошення незалежності нашої держави і подальшої еволюції та реформації законодавства у сфері волонтерської діяльності, не тільки кроком у бік регуляторної та наглядацької функції, а і вагомим внеском у процес інституалізації волонтерства в Україні. Ухвалені закони, постанови та зміни і доповнення до них, слугують невичерпним джерелом подальшого дослідження впливу волонтерських ініціатив на становлення громадянського суспільства та чинником формування правової держави в Україні [12].

Важливим у здійснені волонтерської діяльності є психолого – емоційний стан та особистісні риси безпосередньо волонтера. Дослідженнями цього питання, а також розробкою методики психологічної підтримки волонтерів, займаються психологи та фахівці з соціальної педагогіки. Питання духовних цінностей і ціннісної орієнтації особистості, розглядає В.А. Перетятько через участь у волонтерській діяльності, котрій характерна альтруїстична спрямованість, що відповідає ідеалу духовно здорової особистості, а діяльність волонтерів регламентується вищими ціннісними установками та принципами [7]. Завдяки проведенню С. Ю. Глаголич аналізу клініко-психологічного змісту, у якому досліджувались волонтери діяльність яких пов'язана із забезпеченням військових у зоні АТО, було виявлено, що волонтери, особливо під час збройного протистояння, перебувають в екстремальній, стресогенній ситуації, і через це з'являється ймовірність формування психічної та психосоматичної дезадаптації. Також, було встановлено, що волонтерська діяльність несе потенційні ризики розвитку синдрому емоційного вигорання (СЕВ), що негативно впливає на фізичне, психологічне та соціальне функціонування волонтерів. Отримані дані науковцями були враховані під час розробки заходів психологічної корекції та психопрофілактичної підтримки волонтерів, діяльність яких пов'язана із забезпеченням військових у зоні АТО [1].

Також варто відзначити дослідження фахівців політичних наук та соціологів, котрі розглядають трансформації громадянського суспільства в Україні під впливом волонтерського руху.

У науковій літературі присвяченій українському волонтерському руху останнього десятиліття відверто слабким виглядає доробок вітчизняних істориків. Перші підходи до фахового історичного дослідження намагався здійснити О.А. Томчук, досліджуючи волонтерський рух допомоги Збройним Силам Україні у межах АТО. Зокрема, він зазначає, що пік розвитку волонтерського руху припадає на 2015 рік. У цей період в Україні нараховувалося понад 250 волонтерських організацій, що спеціалізувалися на вирішенні проблем, породжених російсько – українським протистоянням у Криму та на Донбасі. Також автор виокремлює у своїй дисертаційній роботі, такий окремий вид волонтерської діяльності, як душпастирська опіка, визначну роль якої в часи російської агресії, виконували справжні духовні подвижники – волонтери – священники усіх представлених в Україні конфесій [13].

Екстремальні та кризові явища, спонукають до залучення у волонтерську діяльність все більшої кількості людей з активною громадянською позицією. Але не завжди волонтери проводять свою діяльність у рамках волонтерських об'єднань та ініціатив. Тому перехід від стихійної суспільної діяльності та створення передумов інституалізації волонтерського руху в Україні є важливим кроком у процесах структурної організації, упорядкування, регламентації та формалізації соціальних відносин. Вагомий внесок у вивчення, а інколи і сам процес інституалізації волонтерської діяльності був зроблений науковцями і дослідниками з різних галузей наук, тому дану проблематику ми вважаємо полідисциплінарною, і такою, що потребує подальших досліджень, зокрема, історичних.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автор повністю дотримується етичних норм, у тому числі неприпустимості плагіату, фальсифікації даних і подвійної публікації.

Список використаної літератури

1. Глаголич С. Ю. Клініко-соціальні особливості дезадаптивних станів у волонтерів, діяльність яких пов'язана із забезпеченням військових у зоні АТО. *Психіатрія, неврологія та медична психологія*. 2016. Т. 3, № 2. С. 69-76.

2. Голуб В. Л. Державне визнання волонтерської діяльності як чинник розвитку взаємовідносин держави та суспільства. *Теорія та практика державного управління.* 2014. Вип. 4. С. 110-118.

3. Голуб В. Л. Ключові поняття та категорії державного управління у сфері волонтерської діяльності. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2014. № 1. С. 25-31.

4. Горінов Павло, Драпушко Ростислав. Волонтерська діяльність в Україні: соціально-правове дослідження: монографія. Київ: Державний інститут сімейної та молодіжної політики. 2022. 240 с.

5. Лях Т. Л. Мотивація до волонтерської діяльності. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*. 2012. № 22 (8). С. 84–91.

6. Макеєва О. Волонтерська практика майбутніх соціальних працівників як педагогічна умова формування професійної культури. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогіка*. 2017. Вип. 2. С. 49–51.

7. Перетятько В. А. Волонтерство та формування духовних цінностей і ціннісних орієнтацій. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 12 : Психологічні науки*. 2014. Вип. 43. С. 386-393.

8. Про волонтерську діяльність: Закон України від 19 квіт. 2011 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/323617/ed20180120

9. Про гідність. Волонтерський рух в Україні 2013–2017 років. За редакцією Олени Аркуші та Миколи Литвина; упорядники Галина Боднар, Олена Лукачук, Леся Хлипавка. Львів: Національна академія наук України, Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича. 2018. 816 с.

10. Сірко В. С. Адміністративно-правове забезпечення волонтерської діяльності в Україні : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.07. Одеса. 2018. 23 с.

11. Телуха Є.В. Особливості роботи волонтерських організацій і волонтерів у часи екстреми. *Інформаційні технології: наука, техніка, технологія, освіта, здоров'я: тези доповідей XXXI міжнародної науково-практичної конференції MicroCAD-2022, 17-20 травня 2023 р.* Харків: НТУ «ХПІ». 1405 с.

12. Телуха Є.В. Системний підхід до класифікації суб'єктів джерело утворювання та джерельної бази дослідження волонтерського руху в Україні. Вісник науки та освіти. 2024. Вип. 7(25). С. 1488-1500.

13. Томчук О. А. Волонтерський рух допомоги Збройним Силам України під час проведення Антитерористичної операції (квітень 2014 – квітень 2018 рр.).: автореф. дис. ... д.філософ : 032 – Гуманітарні науки. Історія та археологія. Львів: Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. 2021 укр.

14. Червоненко К. С. Критерії, показники та рівні сформованості готовності майбутніх соціальних працівників до організації волонтерської діяльності учнівської молоді. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*. 2019. № 17. С. 62-64.

15. Шумакова О. С. Сучасні підходи до професійної підготовки студентів-волонтерів. *Педагогічний дискурс*. 2012. Вип. 12. С. 349-352.

Ye.V. TELUHA, postgraduate student
of the Department of Ukrainian Studies, Cultural Studies and History of Science
e-mail: diamaht2013@gmail.com; ORCID ID: https://orcid.org/0009-0004-0356-0326
National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute"
St. Kirpychova, 2, Kharkiv, 61002, Ukraine

HISTORIOGRAPHY OF VOLUNTEER ACTIVITIES IN UKRAINE IN TIMES OF EXTREME TRIALS: METHODOLOGICAL PROBLEMS OF POLYDISCIPLINARYNESS

The purpose of the study. To investigate and analyze the problems of scientific thought and the evolution of the study of the volunteer movement in Ukraine.

The research methodology. The research used general scientific methods, the method of historiographical analysis and synthesis, and the main methods of historical research.

Scientific novelty. For the first time, the methodological problems of the multidisciplinarity of scientific thought regarding the issue of volunteering in Ukraine were considered in the study.

Topicality. Analysis of the latest research and publications using general scientific and specifically historical methods allows us to study such a social phenomenon as volunteering more widely.

Conclusions. Scientific work on the study of the volunteer movement in Ukraine, thanks to specialists in various fields of science, contributes to the well-founded implementation of scientific achievements in practical activities and interaction of volunteering with the state. A multidisciplinary approach in research makes it possible to increase the historiographical studies of this issue many times over, which in turn stimulates an in-depth and versatile, further study of the volunteer movement in Ukraine. Also, it is worth noting that the historiography of the issue significantly affects the institutionalization of the volunteer movement, which in turn strengthens the defense capability of our state against the background of Russian expansion. The full-scale armed aggression of the Russian Federation against our country added another historical stage, which, upon its completion, will be the subject of scientific discussions. Therefore, the prospect of further research of the

volunteer movement in Ukraine, from the point of view of both the historical aspect and related sciences, will arouse the scientific interest of many researchers.

Keywords: Volunteer, volunteer activity, volunteer movement, hybrid war, extreme, extreme times, institutionalization, information war, informational and psychological influence, historiography, research methods, multidisciplinarity, propaganda, Russian-Ukrainian war.

References

1. Hlaholych S. Yu. (2016). Clinical and social features of maladaptive states in volunteers whose activities are related to the support of the military in the ATO zone. Psykhiatriia, nevrolohiia ta medychna psykholohiia – Psychiatry, neurology and medical psychology, 2, 69-76. (in Ukrainian)

2. Holub V. L. (2014). State recognition of volunteer activity as a factor in the development of relations between the state and society. Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia – Theory and practice of public administration, 4, 110-118. (in Ukrainian)

3. Holub V. L. (2014). Key concepts and categories of public administration in the field of volunteering. Visnyk Natsionalnoi akademii derzhavnoho upravlinnia pry Prezydentovi Ukrainy – Bulletin of the National Academy of Public Administration under the President of Ukraine, 1, 25-31. (in Ukrainian)

4. Horinov Pavlo, Drapushko Rostyslav. (2022). Voluntary activity in Ukraine: a socio-legal study. Kyiv: Derzhavnyi instytut simeinoi ta molodizhnoi polityky. (in Ukrainian)

5. Liakh T. L. (2012). Motivation for volunteering. Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Pedahohichni nauky – Bulletin of Taras Shevchenko Luhansk National University. Pedagogical sciences, 22, 84-91. (in Ukrainian)

6. Makeieva O. (2017). Volunteer practice of future social workers as a pedagogical condition for the formation of professional culture. Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Pedahohika – Bulletin of Taras Shevchenko Kyiv National University. Pedagogy, 2, 49-51. (in Ukrainian)

7. Peretiatko V. A. (2014). Volunteering and formation of spiritual values and value orientations. Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Seriia 12 : Psykholohichni nauky – Scientific journal of the M.P. Drahomanov NPU. Series 12: Psychological sciences, 43, 386-393. (in Ukrainian)

8. On volunteering: Law of Ukraine dated April 19, 2011. (2011 April 19). Retrieved from http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/323617/ed20180120 (in Ukrainian)

9. Arkusha O., Lytvyn M., Bodnar H., Lukachuk O., Khlypavka L. (2018). About dignity. Volunteer movement in Ukraine 2013–2017. Lviv: Natsionalna akademiia nauk Ukrainy, Instytut ukrainoznavstva imeni Ivana Krypiakevycha. (in Ukrainian)

10. Sirko V. S. (2018). Administrative and legal provision of volunteer activities in Ukraine. Extended abstract of candidate's thesis. Odesa. (in Ukrainian)

11. Telukha Ye.V. (2023). Peculiarities of the work of volunteer organizations and volunteers in times of extremes. Abstracts of Papers: XXXI mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii MicroCAD-2022 «Informatsiini tekhnolohii: nauka, tekhnika, tekhnolohiia, osvita, zdorovia» – XXI international scientific and practical conference MicroCAD-2022 «Information technologies: science, technology, technology, education, health». Kharkiv: NTU «KhPI». (in Ukrainian)

12. Telukha Ye.V. (2024). A systematic approach to the classification of subjects, the source of the formation and source base of the research of the volunteer movement in Ukraine. Visnyk nauky ta osvity – Herald of science and education, 7, 1488-1500. (in Ukrainian)

13. Tomchuk O. A. (2021). Voluntary movement of assistance to the Armed Forces of Ukraine during the anti-terrorist operation (April 2014 - April 2018). Extended abstract of Doctor's PhD. Lviv: National Academy of Ground Forces named after Hetman Pyotr Sagaidachny. (in Ukrainian)

14. Chervonenko K. S. (2019). Criteria, indicators and levels of readiness of future social workers to organize volunteer activities of school youth. Zbirnyk naukovykh prats Khmelnytskoho instytutu sotsialnykh tekhnolohii Universytetu «Ukraina» – Collection of scientific works of the Khmelnytskyi Institute of Social Technologies of the University «Ukraine», 17, 62-64. (in Ukrainian)

15. Shumakova O. S. (2012). Modern approaches to professional training of volunteer students. Pedahohichnyi dyskurs – Pedagogical discourse, 12, 349-352. (in Ukrainian)

Текст надійшов до редакції 02.10.2024. / The text was received by the editors 02.10.2024.
Текст затверджено до друку 16.11.2024. / The text is recommended for printing 16.11.2024.

DOI: https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-39-06
УДК 394(=161.2):638.145(477.81)

А. А. ДМИТРЕНКО, кандидатка історичних наук
доцентка кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності історичного факультету, науковий співробітник
e-mail: dmytrenko.a@gmail.com; ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-6125-8628
Волинський національний університет імені Лесі Українки
Державний науковий центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф
Проспект Волі, 13, м. Луцьк, Волинська область, 43025, Україна

ЗВИЧАЇ, НАРОДНІ ЗНАННЯ ТА ВИРОБНИЧИЙ ДОСВІД, ПОВ'ЯЗАНІ З РОЇННЯМ БДЖІЛ НА САРНЕНЩИНІ
(за експедиційними матеріалами із Сарненського району Рівненської області)

Мета дослідження. На основі польових етнографічних матеріалів, зібраних на Сарненщині, проаналізувати явища матеріальної культури, народні знання, архаїчні компоненти світоглядних уявлень, звичаїв та обрядів, пов'язаних з роїнням бджіл, і простежити їх особливості у лісовому і домашньому бджільництві.

Методологія дослідження. Використані історичні методи (аналізу та синтезу, типологічний, порівняльно-історичний) та етнологічний метод дослідження (збирання польових матеріалів за авторською програмою-запитальником, проведене із застосуванням кущового методу етнологічних досліджень).

Наукова новизна. Вперше в українській етнологічній літературі досліджені етнокультурні особливості звичаїв, пов'язаних з роїнням бджіл на Сарненському Поліссі. Використані експедиційні польові матеріали, зібрані авторкою, вперше вводяться до наукового обігу.

Актуальність. Тематика статті є актуальною, так як розкриває один з аспектів звичаєвості та виробничого досвіду, пов'язаного з розвитком бджільництва на Поліссі, як елемента Національного переліку нематеріальної культурної спадщини України.

Висновки. З'ясовано, що упродовж розвитку бджільництва на Сарненському Поліссі сформувався комплекс світоглядних уявлень, магічних дій, звичаїв, обрядів, народних знань, пристосувань і виробничого досвіду, пов'язаних із роїнням бджіл. Світоглядні уявлення і пов'язані з ними магічні дії мали сприяти успіху у промислі. Доведено, що при лісовому бджільництві втручання у процес роїння був мінімальним і зводився до знання термінів роїння і спостереженням за ним на Зелені свята. У період домашнього бджільництва бджолярі стали активно втручатися у всі етапи розвитку бджіл, що сприяло формуванню системи знань, виробничого досвіду і спеціальних пристосувань.

Ключові слова: *нематеріальна культурна спадщина, бджільництво, бортництво, роїння бджіл, магія, звичаї, народні знання, виробничий досвід Сарненщина*.

Як цитувати: Дмитренко А. А. Звичаї, народні знання та виробничий досвід, пов'язані з роїнням бджіл на Сарненщині (за експедиційними матеріалами із Сарненського району Рівненської області). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2024. Вип. 39. С. 58-67 – DOI: https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-39-06

©Дмитренко А. А., 2024
This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

In cites: Dmytrenko A. A. Customs, folk knowledge and production experience related to bee swarming in the Sarny region (according to expedition materials from the Sarny district of the Rivne region). *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin. Series History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences*, Issue 38, (58-67), DOI: https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-39-06 (in Ukrainian)

Бджільництво – одна з давніх форм господарської діяльності, що сьогодні активно розвивається. Пройшовши тривалий шлях розвитку від збирання меду диких бджіл до лісового бджільництва (власне бортництва і колодного бджільництва) і до домашнього пасічництва (колодного і рамкового) воно акумулювало в собі величезний виробничий досвід, явища матеріальної культури, архаїчні компоненти світоглядних уявлень і вірувань. Однак, незважаючи на те, що поліське бортництво занесене до Національного переліку нематеріальної культурної спадщини, цей вид господарської діяльності залишається маловивченим, що актуалізує наше дослідження. Окремі аспекти поліського бджільництва досліджувала Т. Пархоменко, у т. ч., бджільницькі звичаї в контексті народного календаря [9; 10].

Територіальні межі дослідження охоплюють територію сучасного Сарненського району Рівненської області, до якого увійшли населені пункти колишніх Сарненського, Дубровицького, Рокитнівського і частково Володимирецького районів.

Джерельну базу дослідження склали польові етнографічні матеріали, зібрані в ході експедицій Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф (м. Київ) до Рокитнівського (2006), Сарненського (2008, 2013), Дубровицького (2008, 2010) і Володимирецького (2009) районів [5–8]. Використані окремі матеріали, зібрані іншими дослідниками: Ю. Буйських [1, с. 252–254], Т. Пархоменко [9, с. 77–77, 127–128; 10], О. Нагорнюком та ін. [13], які записали колядки/щедрівки про бджіл, інформацію про «малювання» роїв та розповіді про «зустріч» бортника і русалки. Окремі відомості про звичаї, пов'язані з роїнням бджіл, містить праця, укладена членом Товариства дослідників Волині І. Ковальовим за матеріалами анкети, розісланої 1912 року [4].

Роїння бджіл – важливий етап у виробничому календарі бортників і пасічників, тому турбота про майбутні рої починалася із зимового святково-обрядового циклу, який був визначальним у прогнозах на урожай зернових, ягід і грибів і роїння бджіл. На першу Коляду (Святвечір) у родинах бджолярів особливо ретельно дотримувались звичаїв і виконували усі обряди, які мали сприяти доброму роїнню бджіл. Коли господиня несла кутю на покуть, в тих родинах, що мали бджіл, діти не тільки мекали, бекали, кукурікали, але й «бзьомкали» – щоб бджоли добре роїлись. Саме з цією метою під час святкової вечері господар підкидав першу ложку куті до стелі. Якщо кутя прилипала, це свідчило, що наступного року усі рої сідатимуть на пасіці, якщо ж кутя не прилипала до стелі, для бджолярів це був поганий знак, що всі рої полетять на чужа пасіки [4, с. 26; 9, с. 18; 10; 12, с. 56].

Вище наведені вірування могли сформуватись лише в період виникнення пасічного бджільництва. У літературі щодо цього поширена дата XIV століття, однак арабські джерела свідчать, що вже в період Київської Русі у нас були «дерев'яні глеки» для утримання бджіл [2, с. 34]. Однак стаття «Литовського Статуту» про те, що борть із дерева, поваленого вітром, слід вирізати і вивезти [11, с. 194], дає підстави для твердження про те, що пасічне бджільництво, особливо лісове, має доволі тривалу історію. Названі вірування формувались разом з пасічництвом, а не в період розвинутого пасічного бджільництва.

Повсюдно поширеним є вірування у зв'язок зоряного неба в ніч перед Різдвом і роїння бджіл – чим більше зірок на небі, тим більше буде навесні роїв. На Різдво бджолярі стежили за погодою, роблячи передбачення на рої – заметіль цього дня віщувала хороше роїння бджіл. Магічний зв'язок певних дат святково-обрядового календаря та успіху у певних видах господарської діяльності можна вважати реліктом давнини. Саме так складався хліборобський, збиральницький і бджільницький календар [3, с. 96–98].

На Новий рік гурти щедрувальників виконували щедрівки, основною темою яких було накликання багатства і достатку на наступний рік (копи жита і пшениці, телята народились,

овечки покотились та ін.). На Поліссі побутували щедрівки, темою яких було добре роїння бджіл і щедрі медоноси: «Пане господару, Бог тебе зове / Бог тебе зове, Бог тобі дає. / У твоїх садках роятся пчолкі / Роятся пчолкі да й на три ройки, / А яровиє – дай на чотири» [9, с. 124]. У с. Залав'я (Ркtн.) співали щедрівку «Пане-господарю, вставай но з постелі»: «*Да стань послухай, що в хмари гуде, / Що в хмаре гуде, Божа Мати йде, / Божа Мати йде ще й рою веде. / Ще рою веде, всим розказує. / Всим розказує, всих розсілає. / Сядайте, пчолки, по новіченьках, / А я старіна в старому дубу…*» [7, од. зб. 5–2; 13]. Т. Пархоменко записала колядку про «Пчоляну матьонку», що «дітоньки веде» [10].

Окремі обряди бджолярі проводили й на інші свята, але основним періодом для роїння бджіл поліські бортники вважали Зелені свята (Трійцю), які не мають сталої дати і святкуються на п'ятидесятий день після Великодня. Саме з цим святом бджолярі пов'язують початок роїння бджіл, вихід перших, найкращих роїв:

– «*Перша садіба, то перед Тройцею*» (с. Дроздинь Стрс.) [7, од. зб. 14–3];

– «*Пчоли сядают до Трійці і посля Трійці сядають*» (с. Масевичі Ркtн.) [7, од. зб. 18-1];

– «(А. Д. Перші рої коли виходять?) *Зразу, після Трійці, зразу під Трійцю саму*» (с. Зелень Дбр.) [8, од. зб. D8S4].

Окремі респонденти вважають, що маркером початку роїння бджіл є свято весняного Миколи, що попадає в хронологічні межі 15–21 травня:

– «*Ето всєгда. От, обічно, празнік є – Микола, перед Миколою воне начинають сядать*» (с. Познань Брзс.) [7, од. зб. 9–4];

– «*До Миколи. Двадцать первого травня. То ранніє пчолі сядалі, до Миколи*» (с. Єльне Ркtн.) [7, од. зб. 7–4];

– «*Тому шо якраз десь із пєтнадцатого, будем казать, з пєтнадцатого мая начинають йти рої, виходить*» (с. Мушня Ркtн.) [7, од. зб. 3–5];

– «*Перший рік вийшов дев'ятнадцатого травня, от. І він з того рою знов вийшов рій*» (с. Тутовичі Срн.) [8, од. зб. D5S4].

Респондент із с. Шахи (Дбр.) впевнений, що початок роїння бджіл співвідноситься із святом Вознесіння (40–й день після Великодня): «*В нас, як кажуть, до Вшестя всєгда пчоли садяща… І от до етого врєм'я, вже зараз вже нема* (запис від 2 серпня – А. Д.)» [8, од. зб. D11S2].

Мешканка с. Озерськ (Дбр.), з досвіду свого батька, знає, що рої дійсно виходять після Трійці, а «червити» починають від Благовіщення: «*Після Благовіщення вже почала насидка робиться. І дід називав все це черви. І каже, вже зачервіли вулики. І це буквально протягом уже буває ціле літо, буває й два місяці, півтора, залежно від матки. Да, десь через два тижні після Трійці* (Виходить перший рій – А. Д.). *Якшо брати від Благовіщення, то десь через місяць-півтора*» [6, од. зб. D8S4].

Лише респондент із с. Старе Село (Стрс.) початок роїння бджіл пов'язує не з днями народного календаря, а з розвитком природи і приурочує роїння до початку цвітіння багна: «*На етого, навесні вже, перед етим як зацвітає багон. Перед етим. Вже пчоли начинают роїтса, от в ете врем'є*» (с. Старе Село Стрс.) [7, од. зб. 17–3]. Вважаємо такий маркер більш давнім, адже в природі все взаємопов'язане, а бджола також частина природи. Варто брати до уваги й те, що, як наголошують респонденти, Трійця (Зелені свята) буває ранньою і пізньою, а це збільшує хронологічні межі роїння: «*Осьо лєтом на Трийцю йдуть уже. Шоб на Трийцю, смотря яка Трийця. Є позня, є й така*» (с. Карпилівка Клс.) [7, од. зб. 19–3]. А зважаючи на те, що за тиждень після Трійці починається Петрівка (Петрівський піст), то якраз цей період є найкращим часом для роїння.

Якщо пасічники, вулики яких розміщені вдома або ж десь неподалік садиби, можуть щоденно спостерігати за роїнням бджіл, то бортники, маючи борті і колодні вулики в лісі, у ці дні намагалися провідати своїх бджіл, щоб подивитись, чи «ходять походки», як «поськують» бджоли («*Як у нас кажуть, поська ходить*»), тобто чи з'явились бджолині «розвідники» («походки», «поська») біля тих лісових бортей і колод, бджоли в яких не перезимували:

– «*Ето треба вже йті, як кажем мі, поська ходіть. Ходиш по-пуд вуллямі і позіраєш. Гдє поська ходіть, то значит туди вже пчоли садятса. Так. Розвєдка, то вже як розвєдка йде, як наравітса їм отак, як чоловєку квартіра, чи хата, ну то так і пчоли. Пуйдуть да вже та розвєдка по вуллє ходіт, ходіт і вже которая, той вулєй наравітса ім, то вже та розвєдка веде всього роя в той вулєй. Садятса пчоли. То спеціально. В мене ось каля хати, то я кажен день пудиходю да й позіраю, чи, як ми кажем, поськують. Воне поськують*» (с. Вежиця Стрс.) [7, од. зб. 15–2];

– «*Я ходив, токо ж не ліз туда, позірать, чи вже сіли. Чи нові семні є в вуліках пустих.* (А. Д. То якраз ходили на Трійцю позирать?) *І перед Тройцою…* (А. Д. Якшо літають, то добре, а якщо не літають, то що?) *То нема їх там ше. Ше не сіли. Ше вони не сіли туда. Порожній вулик. Пустий*» (с. Березове Брзв.) [7, од. зб. 13–2];

– «*Ходім, аякже* [, од. зб.на Трійцю – А. Д.]. *Так, походки ходять. Ну, такє лєтають. Там пчул двадцать-тридцать лєтають і вони вибірают собє вуліка, якого наравітса. А потом вже вони ведуть роя з собо*ю» (с. Блажове Ркт.) [7, од. зб. 16–3];

– «*А на Труйцу обічно віходниє дні і йду наблюдаю вже: сєлі чи не сєлі пчоли*?» (с. Вежиця Стрс.) [7, од. зб. 15–4];

– «*Глядимо. Походки, вже походки йдуть, тиє пчоли такіє, розвєдка називаєтса, ідуть і вже глядиш, вже як багато тих розвєдок є, то вже жди, шо тебе, або в тебе руй втече, або прилетить. Надєжда лучча як прилєтить, а як втече?...*» (с. Карпилівка Клс.) [7, од. зб. 19– 3].

Бортники намагалися простежити, чи не «окупували» порожню борть чи колодний вулик комахи, через які бджоли не можуть там поселитися: «*Зайдем да побачимо, якшо є, то й всьо. Подівітса, чи бжоли сєлі, чи може, побачить, шоб комахі не йшлі на сосну. Бо ж вони йдуть да йдуть у вулєй, а бжола ж не садітса*» (с. Карпилівка Стрс.) [7, од. зб. 17–2].

Спостереження за бджолами в період їх роїння давало можливість спрогнозувати медозбори, адже ранні бджоли можуть наносити більше взятку, а пізні – менше: «*То пойдеш, да, аль корови пасеш, або так, спєціально пойдеш там. Ето ж треба узнать, колі воне сєлі. Чи вони ранніє пчоли, чи вони пузніє. То треба ж узнать. Як ранніє пчоли, то вони ж больше меду наносять. А позніє, то вони вже ж нє так. Нє так нагорують, нанесуть*» (с. Вежиця Стрс.) [7, од. зб. 15–2].

Роїння бджіл продовжується до свята Петра і Павла: «*А там уже сядають аж до самого Петра*» (останні дні червня) (с. Єльне Ркт.) [7, од. зб. 7–4]. Загалом за сезон бджоли можуть дати два-три повноцінні рої, тобто ті, які можуть ще наносити меду собі на зимівлю: «*Вона може три-два полноценних рої пускать за сезон. Два полноценних*» (с. Зелень Дбр.) [8, од. зб. D8S4]. Хоч роїтися бджоли можуть аж до Спаса (6.08.), але кожний рій виходить меншим і слабшим, тому не зможе закласти вощину і запастись медом на зиму: «(А. Д. І до якого часу, от батько казав, що ще можна ловити рої, а потім уже вони непотрібні будуть, бо вже пізні рої недобрі?) *До Спаса. Після Спаса вже вони не встигають собі меду наносити. Вірніше, вони може й меду наносили б, але вощину вже не склеять*» (с. Озерськ Дбр.) [6, од. зб. D8S4].

Зважаючи на те, що часте роїння зменшує медозбір, бджолярі, вибираючи залишки меду навесні, намагаються ретельно підрізати всю пусту вощину, що дозволяє зменшити роїння: «*То бачте, як навесні приглядіть* (вибрати мед і вирізати вощину – А. Д.), *так они менше рояться, побольше роботи роблять, а так вельми рої часто випускають… Я побольше забираю етой вошини, шоб они не роїлісь. Вони вельми зачастую роятса… Бо вони ж беруть ети, розливають мед да у катки за ети, закладають і всьо. Да й раз-два-три неділи вже й рой і пошов, вже й рой пошов*» (с. Біловіж Ркт.) [7, од. зб. 3–1].

Лісові бджоли вилітають і самостійно шукають собі нове житло. Часто й домашні бджоли летять до лісу, але пасічники намагаються їх все-таки зловити і посадити в чистий підготовлений вулик. Новий рій, що вилетів з вулика, який стоїть на садибі, намагається тут же знайти місце, де б зібратись разом. Такими місцями найчастіше є груші, яблуні, абрикоси та ін. дерева, що ростуть в садку (с. Познань Брзс.) [7, од. зб. 9–4]. Найбільше люблять місця,

де немає людей: «*Саме краще пчоли сідають на ліпи, берези, абрикоси. Ну, вже на фруктових деревах. І де більш-менш безлюдне місце. Отам саме краще пчоли сядають*» (с. Малі Цепцевичі Срн.) [8, од. зб. D5S2].

Для того, щоб зібрати рій, який вилетів з вулика, пасічники мають певні пристосування. Основною є роївня («ройник», «ройница», «ройніца», «ройовня», «коробка») – ємність, призначена безпосередньо для збирання і перетримки рою. Зафіксовано кілька типів рійниць, що відрізняються між собою матеріалом і конструкцією:

– звичайна дерев'яна коробка, хоча раніше її робили з липової кори (с. Томашгород Ркт.) [7, од. зб. 6–2];

– плетена коробка (с. Березове Брзв.) [7, од. зб. 12–3];

– ящик, збитий з фанери (с. Карпилівка Клс.) [7, од. зб. 19–3]. Часто його роблять одразу з сіткою: «*Просто зробив з фанери. Ящик такий і сєточка там єсть, і льоточок є, щоб закрив полностю, шоб льоточок був такий, шоб вони могли сісти. Той льоточок закриваєтьса*» (с. Малі Цепцевичі Срн.) [8, од. зб. D5S2];

– кругла «бочечка», зроблена з ДВП, із засувкою і сіточкою (сс. Літвиця Дбр.; Городище Всцк.) [8, од. зб. D3S4, D15S2].

Іноді одну коробку використовують як ємність для збирання ягід та грибів і як роївню, докладаючи туди рамку з вощиною і закриваючи тканиною (с. Чабель Врв.) [5, од. зб. D7S1].

Збирають рої по-різному, залежно від того, де і як вони сідали. Найголовніше тут – висота. Якщо рій сів низенько, то його просто струшують у роївню, скроплюють водою і обкурюють, щоб бджоли стали більш лагідними. Головне, щоб до роївні потрапила матка: «*А ми снімаєм його, в нас така ройовня, така бочечка кругла і знов сєтка, і закривається, і їх подставляєм чи на палку, чи в руку, якшо нізко, да тако струсонеш з дерева трошечки, треба їх водою покропіть і вони мокренькі, вже вони не летять. Так уже. І не жалять тоді, мало жалять, вобше не жалять. Інчий раз і єдна навіть не вжалить, як знімаєш роя. І туди, в тую ройовню їх струсонеш, і вони туди всі впадуть, матка ж упаде, і вони вже всі туди вбираются. По ройовні, по траві, по віттю шо сидять. Ну, трошки димом їх, димом, димом, димом і вони туди вже всі вберутся і накриваєш кришечкою їх*» (с. Городище Всцк.) [8, од. зб. D15S2].

Якщо ж бджоли сіли високо, то піднімаються до рою по гілках дерева, драбиною, але частіше пасічники мають довгу палицю, на яку вішають коробку і підставляють під рій. Респондент із с. Томашгород (Ркт.) твердить, що головне при збиранні рою – «маточник» (меліса), яким потрібно натерти «ройник», тоді бджоли обов'язково в нього сядуть: «*Віходить рий десь високо, його незручно взять, як же там вилізти десь на дерево. Обично береш ройника. Натираєш цею травою, цею мелісою, і.., мов чарівна палочка, підсадив туди на шесту до роя і він… сідає сам у цей ройник*» [7, од. зб. 6–2].

Коли, при збиранні рою, немає води, можна використати і пісок, як робили респонденти, які випадково побачили рій в лісі: «*Вони летят, летят да сядуть на галузу. То он вже стараєтса води вхопить, чи песком, чи того, да на їх, вони вже седять, уже всьо. За їх, да в коробку, така дєрєвяна сплетена, їх згорнув туди, да накрив*» (с. Березове Брзв.) [7, од. зб. 12–3].

За необхідності, рій збирали просто у мішок. Такий випадок трапився на початку 1950–х років із респондентом із с. Кам'яне (Брзв.). Випасаючи худобу на хуторі Лотіч біля села Купель, він побачив рій, який сидів не дуже високо. Піднявшись до до рою, який сидів на гілці, по «острову» (сосна з обрізаними гілками, що утворюють сходинки-сучки), одягнув на нього мішок і відрізав гілку. Так рій опинився у мішку, правда добряче «дав копоті» (покусав) респондента, якому прийшлось нести мішок на спині [7, од. зб. 12–1].

Ємність із зібраним роєм найчастіше залишали до вечора у прохолодному місці. Хтось вішав рій в холодку на дереві, хтось заносив у клуню чи погріб, де бджіл найчастіше тримали до вечора:

– «*На дерево причіпиш тую бочечку вже з тим пчолами і вони кілограм п'ять може бути, три кілограми буть може їх, такі вони. Багато їх, ну, багато, отако вісить, о, клуб*

такий. І вже вечор льог, вже сонце зайде, пізно вже, да й їх уже висипаєш» (с. Городище Всцк.) [8, од. зб. D15S2];

– «*Я його в погріб заношу в холодний до вечора*» (с. Тутовичі Срн.) [8, од. зб. D5S4].

Досвід і народні знання, нагромаджені за століття догляду за домашніми бджолами передаються з покоління в покоління, тому пасічники добре згають, що потрібно для того, аби рій залишився у новому вулику. Найголовнішим тут є чистота нового житла. Окрім того, пасічники кладуть у вулик нову вощину або рамки з відтягнутою вощиною і трьох-чотириденний розплід з іншого вулика і тільки після цього бджіл можна переганяти:

– «*Приготовиш уліка, рамки, розплоду з другого уліка, такою щербочкою, такою молодою, і вставляєш туди трошки нової вошини, я вам покажу, якшо ви хочте, рамки, і вони вже туди їх висипаєш, і вони вже живуть там. Якшо їм не понравитса, вони вибираютса й втикають, а якшо понравитса в уліку, все як треба, то вони всьо, зразу начінають работать, вже маточка через дві неділі яєчка вже одкладиває, і образуєтса сем'я і носять мед*» (с. Городище Всцк.) [8, од. зб. D15S2];

– «*Я, якшо запускаю, то беру з другого вулика там, шоб був розплод, там такий трохднєвний чи читирохднєвний, такий був розплод. Шоб матка вже не уходила, пчоли вже не йшли з того, да з другого вулика взяв заплод, поставив і вже вона всьо, никуда ни пойде… Тоді вже матка через дня три свою засєває, да свою засєває черву дай всьо*» (с. Літвиця Дбр.) [8, од. зб. D3S4].

Існують певні відмінності і в способах переселення бджіл до нового вулика. Головне, робити це пізно ввечері, коли бджоли вже зібрались на ночівлю і не полетять в поле: «*вже под вечір тако, перед заходом сонця, вже підготовлю вулика і все геть, шоб був готовий, чистий всьо, та вже на заході сонця тоді пускаю, вона заходит*ь» (с. Літвиця Дбр.) [8, од. зб. D3S4].

Більш давньою є традиція переганяти бджіл через «настольницю» (скатертину), хустку чи простирадло, яке розстилали навколо вулика (в темноті на ньому добре видно бджіл). Бджіл з роївні набирають черпаком із бересту (березової кори) і висипають у вулик: «*У вуллі всьо, настольнічок кладу кругом вулля і туда уже трохи запихаю і розтіпаю коло вуллє на землю. На землю розстіпаю, тоді беру одкриваю тия пчоли і беру, в мене черпачок такий був з берези. З берези такий черпачок, от, і палочка така. І беру зі споду їх однім черпачку і у вуллє. Другим черпачком і вони розсипаліс по всьому вуллю. І оде по настольніци. І я вже дівлюс на настольніцу, чи пошлі вони по настольніци в вуллє. Якшо пушлі у вуллє, то я больш не чепаю…. І настольніца та лежить, пока аж вони зайдут всє в середину. Як в середіну зайшлі, тоді закриваю довж* (отвір у колодному вулику – А. Д.)» (с. Кричильськ Срн.) [8, од. зб. D4S2].

Ще кілька десятиліть назад доволі поширеною була практика шукати у рою матку. Багаторічні спостереження за бджолами та їх поведінкою дозволяють пасічникам легко знайти матку, яка має певні зовнішні особливості – вона більша і має коротші, ніж у робочої бджоли, крила (с. Біловіж Ркт.) [7, од. зб. 2–9]. Щоб бджоли не втекли, матку садили у спеціально виготовлений маточник, пізніше – фабричну «кліточку» на три-чотири дні, щоб бджоли звикли до нового житла:

– «*Але для того, шоб не кидали, то матошника такого робим. Матку туди закладає і вона сидить десь днів три, потім випускаєш і всьо, вони вже* (не втікають – А. Д.)» (с. Томашгород Ркт.) [7, од. зб. 6–2];

– «*Часом ловлять, рої сядають, ето, то тоже в батька були такіє маточники назівались, малекькі домікі з проволочки такої, з сєтки. То він там розгрибає, матку садовить туда в маточнік і у вулику пчоли вже від неї не йдуть, вони її там чують, опредєльоное время держать*» (с. Масевичі Ркт.) [7, од. зб. 18–1].

Однак іноді це не допомагало і як тільки матку випускали, новопосаджений рій залишав вулик і його доводилось знову ловити і тримати матку у маточнику, іноді навіть до двох тижнів: «*То тиждень сидела. Я віпустив, прийшов з грибов, випустив, прийшов поснедав, думаю, пойду побачу. Алє шось так понизу пчоли лєтають. А воно дощ падає, вилєтило і на стовбури пуд липою. То я є ще на тиждень, да й так вона встановиласа. Вже не втекла*» (с. Карпилівка Клс.) [7, од. зб. 19–3].

Окремі пасічники, щоб рій не втікав, закривають на певний час льотки у вулику (с. Березове Брзв.) [7, од. зб. 12–7].

Бджолярі, які все життя працювали з лісовими бджолами і тільки починають переходити до домашнього бджільництва, або ж мають великий досвід розведення бджіл у рамкових вуликах, зазвичай не шукають матку і не використовують маточників, а просто переганяють рій у добре підготовлений вулик. При цьому стежать, щоб матка пішла з бджолами:

– «*Нияких ні маточнікув, я не знаю, не понімаю». Ето природа. Всьо*» (с. Біловіж Ркт.) [7, од. зб. 2–9];

– «*Я дивлюсь по сім'ї. Якшо, допустім, сім'я велика, і вона така більш-менш, менше трутнів.., то я не виділяю, матку, а прамо запускаю. Тіки дивлюсь, через льоток пропускаю, дивлюсь, чи є там матка*» (с. Ясинець Дбр.) [8, од. зб. D3S1].

З поширенням домашнього бджільництва виникає ще один спосіб набуття роїв – ловлення їх у спеціальні «маньки» («ловушки») і переселення у домашні вулики: «*Ето, котриє занімаютса рамочними, то они такіє кадовбчики пороблят, да сядають, да їх переносят, да в рамошниє садять…* (А. Д. А в селі багато є людей, які займаються рамошними вуллями?) *По-моєму, он одін чоловєк*» (с. Познань Ркт.) [7, од. зб. 9–4].

На початках це були невеличкі солом'яні «маньки» або ж вулики-колоди. Пізніше почали використовувати і маленькі рамкові вулики:

– «*І ловушкі ставлять. Як домікі, отакіє коробочкі* (з фанери – А. Д.). *Називаються ловушкі, ставлятса*» (с. Масевичі Ркт.) [7, од. зб. 18–1];

– «(А. Д. А ловушки по деревах ставлять?) *Ставлят. Ставлят. Ящики, як оті, з посілки… Отакіє, як і рамочниє є, только меншиє. Малиє. Туди воск ложат*» (с. Вежиця Стрс.) [7, од. зб. 16–2].

Ловушки вивозять до лісу аби спіймати лісових бджіл. Однак сьогодні пасічники переконані, що справжньої лісової поліської бджоли вже немає, так як до лісу втікають домашні бджоли. Тому маньки часто ставлять на деревах на своїй пасіці або ж біля садиби, щоб упіймати свого чи сусідського роя: «*Вони в нас лісі стояли – ловушки. Спеціально ловили пчіл.* (А. Д. Тобто навесні Ви вивозили і потім рій сідав під час роїння, так?) *Так. І привозили додому*» (с. Кричильськ Срн.) [8, од. зб. D4S2].

У селах колишнього Рокитнівського району, де ще й тепер зберігається лісове бджільництво, бджолярі, навпаки, вважають, що навіть у тих, хто тримає бджіл у «домікаx» (рамкових вуликах), живуть лісові бджоли: «*А в нас тута вобше, хоть даже в цій домікі, хто має, то лісови пчоли большинство*» (с. Масевичі Ркт.) [7, од. зб. 18–1].

Перш, ніж вивезти ловушку до лісу чи поставити її на садибі, всередину обов'язково кладуть вощину, нанизуючи її на «щебні» (хрестовину): «(А. Д. А коли вивозили вулики до лісу, то клали шось у ловушки?) *Нічого. Тілька ставів вощину. На щебень ставів по два брускі вощини*» (с. Кричильськ Срн.) [8, од. зб. D4S2].

Спійманий рій переганяють у підготовлений рамковий або колодний вулик: «*Ловлю рої, потом переганяю його в такий. Подставляю єтой улік малєнькій, подставляю до гетого, і димом... І вони туди, матка туди переходіть*» (с. Городище Всцк.) [8, од. зб. D15S4];

Іноді неврахування бджолиних звичок приводить до того, що бджоли не сідають у підготовлені маленькі колодні вулики, які спеціально встановлюють на садибі, так як вони їм не підходять, або ж неправильно підготовлені (с. Перебpоди Млц.) [8, од. зб. D15S6].

Ще одна практика, поширена в селах, де збереглися колодні вулики, використання їх лише як ловушок. Але цим займаються вже молодші бджолярі, які не володіють практикою лісового бджільництва. Вони спеціально тримають на пасіці вулики-колоди для роїв, які потім переганяють у рамкові вулики: «(А. Д. Колоди для роїння тільки?) *Да, да, да*» (с. Зелень Дбр.) [8, од. зб. D8S4]; «*Обично вони люблять сєсть у колоду, пчоли. Лучче садятса*» (с. Старе Село Стрс.) [7, од. зб. *1*7–3].

Інколи бджолярі забирали рої і з колодних вуликів, розміщених в лісі. Як тільки рій сів, пересипали його у ловушку і везли додому: «*Бжоли сідали і я їх забирав в ловушку і привозив*

до хати, із лєсу. Дальоко. Кілометрув двєнадцать. чи пятнадцать стояв в лєсу» (с. Березове Брзс.) [7, од. зб. 12–7].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Аналіз польових етнографічних матеріалів із Сарненщини показав, що з роїнням бджіл пов'язані численні вірування, звичаї, обряди, явища матеріальної культури, виробничий досвід і народні знання.

Збереження до наших днів лісового бджільництва у досліджуваному регіоні сприяло культивуванню комплексу архаїчних світоглядних вірувань, що виражалися через систему звичаїв та обрядів. Значна частина вірувань і ритуальних дій були приурочені до певних дат народного календаря, що є ознакою промислової магії. Магічні дії базувались на вірі в можливість впливу на роїння бджіл через певні подібні предмети і явища: обряд «бзьомкання» під час несення куті на покуть (щоб так бджоли «бзьомкали» при роїнні); підкидання куті до стелі на Коляду (Святвечір) і звичай спостереження за зоряним небом на Новий рік мало сприяти роїнню бджіл. Колядки про «пчольну матір», яка веде рій і щедрівки про хмару, що гуде (бджолині рої) – це та ж гомеопатична (імітативна) магія, коли подібне породжує подібне (за Фрезером). Головне – ретельно виконувати усі ритуальні дії. Результатом магічних дій, проведених упродовж різдвяно-новорічних свят, є роїння бджіл і звичай спостереження за цим процесом у лісових бджіл на Зелені свята (Трійцю).

Тривале спостереження за поведінкою бджіл сприяло формуванню системи народних знань. Основним є терміни роїння бджіл приурочені в основному до певних дат народного календаря (Вознесіння, весняного Миколи, Трійця), рідше – до розвитку рослин (багна). З'ясовано, щи бджолярі Сарненщини нагромадили чималий досвід, пов'язаний з певними виробничими процесами: способи збирання / ловлення роїв (згортання, струшування, зрізування з гілкою ін.), кроплення водою, обсипання піском, обкурювання димом; уміння розпізнавати матку, трутнів, робочих бджіл; підготовка вуликів до поселення нового рою, в основі чого лежить добре знання уподобань бджіл (маточник, вощина ін.); процес пересадження зібраного рою у вулик з урахуванням поведінки бджіл та ін.

Збирання і пересадження нових роїв потребує певних пристосувань, які сформувались у процесі тривалого переходу бджолярів Полісся від лісового до рамкового бджільництва: роївня (коробка) для роїв; черпак із берести для пересипання рою з роївні у вулик; маточник; ловушки.

Доведено специфіку звичаїв, обрядів, народних знань і виробничих процесів, пов'язаних з роїнням бджіл у лісовому (борті і колоди) і домашньому (колодне і рамкове) бджільництві. Вірування у певні магічні дії, приурочені до свят народного календаря, зберігались у двох формах бджільництва. Бджолярів об'єднували і знання термінів роїння бджіл.

Бортники, за винятком чищення бортей і колод навесні, більше не втручались у життя і розвиток бджіл. Їхня участь у роїнні обмежувалась спостеріганням за бджолиними розвідниками («походками», «поськами» – «поськує», «поська ходить») під час Зелених свят. Вони не ловили роїв, не засипали їх у свої вуллі та ін., так як це потребувало дуже багато зусиль – багаторазового піднімання на дерева. Всі інші народні знання, виробничі процеси і пристосування характерні лише для домашнього бджільництва.

Отже, доведено, що роїння бджіл при веденні лісового бджільництва проходило природним чином, до якого бортники не втручались. При домашньому бджільництві бджолярі стали контролювати майже всі етапи розвитку бджіл, називаючи це раціональним бджільництвом.

Подальшого дослідження потребують особливості роїння бджіл в інших регіонах Українського Полісся, а також інші процеси, пов'язані з доглядом за бджолами.

Конфлікт інтересів

Авторка заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, авторка повністю дотримується етичних норм, у тому числі неприпустимості плагіату, фальсифікації даних і подвійної публікації.

Список використаної літератури

1. Буйських Ю. Колись русалки по землі ходили… Жіночі образи української міфології. Харків, 2018. 320 с.
2. Виробнича енциклопедія бджільництва / Алєксєєнко Ф. М., Бабич І. А., Дмитренко Л. І. та ін. Київ: Урожай, 1966. 500 с.
3. Дмитренко А. Пасічницький календар українців осінньо-зимового циклу як прояв трансформації давніх язичницьких обрядодій під впливом християнства. *Минуле і сучасне Волині і Полісся: народне мистецтво і духовність*. Зб. наук. пр. Вип. 15: Матеріали Другої Волинської обласної науково-етнографічної конференції, 12–13 травня 2005 року, м. Луцьк / Відп. за вип. А. Силюк. Луцьк, 2005. С. 96–98.
4. Ковалев И. И. Живая летопись волынского пасечничества. Житомир, 1916. 40 с.
5. Музей-архів Народної культури Українського Полісся Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф (*далі – МАНКУП ДНЦЗКСТК*). Ф. Березне-2013, записано А. Дмитренко (Березнівський, Сарненський і Костопільський р-ни Рівненської обл.).
6. МАНКУП ДНЦЗКСТК. Ф. Зарічне-2010, записано А. Дмитренко (Зарічненський і Дубровицький р-ни Рівненської обл.).
7. МАНКУП ДНЦЗКСТК. Ф. Рокитне-2006, записано А. Дмитренко (Рокитнівський р-н Рівненської обл.).
8. МАНКУП ДНЦЗКСТК. Ф. Сарни-2008, записано А. Дмитренко (Сарненський і Дубровицький р-ни Рівненської обл.).
9. Пархоменко Т. Календарні звичаї та обряди Рівненщини. Рівне: Видавець Олег Зень, 2008. 200 с., іл., ноти.
10. Пархоменко Т. П. Про традиції колодкового бджільництва на Рівненському та Київському Поліссі. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*: Наук. зап. РДГУ. Рівне, 2000. Ч. 1. С. 120–130. URL: http://istvolyn.info/index.php?option=com_content&view=article&id=346%3A2014–09–28–15–57–59&catid=27&Itemid=17 (дата звернення 26.10.2024).
11. Статут Великого княжества Литовского 1529 года. Минск, 1960. 253 с.
12. Чубинський П. Мудрість віків. Київ: Мистецтво, 1995. 224 с., іл.
13. Щедрівка для бортника, записана в с. Залав'я. Аудіозапис: Jagna Knittel, Юрій Ковальчук, Oleksiy Nahornyuk. Рівненська область, Рокитнівський район. 2018. URL: https://www.youtube.com/watch?v=OfH7TV71d2Q&feature=share&fbclid=IwAR0iRoX3OQhykNBi9lzXVy_zHavkA-KWYAmduTuqnJrUn2xsxFKIVlhgg4Y (дата звернення 26.10.2024).

A. A. DMYTRENKO, candidate of Historical Sciences,
Associate Professor of the Department of Museum Studies,
Monument Studies and Information Technologies, scientific researcher
e-mail: dmytrenko.a@gmail.com; ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-6125-8628
Lesya Ukrainka Volyn National University; State Research Center for the Protection of Cultural Heritage from Technological Disasters
Voli Avenue, 13, Lutsk, Volyn region 43025, Ukraine

CUSTOMS, FOLK KNOWLEDGE FND PRODUCTION EXPERIENCE RELATED TO BEE SWARMING IN THE SARNY REGION
(according to expedition materials from the Sarny district of the Rivne region).

The purpose of the study. On the basis of field ethnographic materials collected in the Sarny district, analyze the phenomena of material culture, folk knowledge, archaic components of worldviews, customs and rites associated with bee swarming, and trace their features in forest and domestic beekeeping.

Research methodology. Used historical methods (analysis and synthesis, typological, comparative-historical) and ethnological research method (collection of field materials according to the author program-questionnaire, carried out using the bush method of ethnological research).

Scientific novelty. For the first time in the Ukrainian ethnological literature, the ethnocultural features of the customs related to the swarming of bees in Sarny Polissia were investigated. Used expedition field materials collected by the author are being introduced into scientific circulation for the first time.

Topicality. The topic of the article is relevant, as it reveals one of the aspects of custom and production experience associated with the development of beekeeping in Polissia, as an element of the National List of Intangible Cultural Heritage of Ukraine.

Conclusions. It was found out that during the development of beekeeping in Sarny Polissia, a complex of worldviews, magical actions, customs, rites, folk knowledge, devices and production experience related to bee swarming was formed. Worldviews and associated magical actions were supposed to contribute to success in fishing. It has been proven that in forest beekeeping intervention in the process of swarming was minimal and was reduced to knowing the terms of swarming and observing it on the Green Holidays. During the period of domestic beekeeping, beekeepers began to actively intervene in all stages of the development of bees, which contributed to the formation of a system of knowledge, production experience and special devices.

Keywords*: intangible cultural heritage, beekeeping, beekeeping, swarming of bees, magic, customs, folk knowledge, production experience Sarny district.*

References

1. Buyskykh Yu. Once upon a time, mermaids walked the earth... Female images of Ukrainian mythology. Kharkiv, 2018. 320 p. (in Ukrainian)
2. Production encyclopedia of beekeeping / F. M. Alekseenko, I. A. Babich, L. I. Dmytrenko, etc. Kyiv: Urozhai, 1966. 500 p. (in Ukrainian)
3. Dmytrenko A. Pasichnytsky calendar of Ukrainians of the autumn-winter cycle as a manifestation of the transformation of ancient pagan rites under the influence of Christianity. *Past and present of Volyn and Polissia: folk art and spirituality*. Coll. of science Ave. Issue 15: Materials of the Second Volyn regional scientific and ethnographic conference, May 12–13, 2005, Lutsk / Rep. for issue A. Silyuk. Lutsk, 2005. P. 96–98. (in Ukrainian)
4. Kovalev I. I. Living Chronicle of Volyn Beekeeping. Zhitomir, 1916. 40 p. (in Russian)
5. Museum-archive of folk culture of Ukrainian Polissia of the State Scientific Center for the Protection of Cultural Heritage from Man-made Disasters *(hereinafter — MANKUP DNCZKSTK*). F. Berezne-2013 (Bereznivsky, Kostopilsky, Sarny districts of Rivne region). (in Ukrainian)
6. MANKUP DNTSZKSTK. F. Zarichne-2010 (Zarichne and Dubrovytsia districts of Rivne region). (in Ukrainian)
7. MANKUP DNTSZKSTK. F. Rokitne-2006 (Rokytne district of Rivne region). (in Ukrainian)
8. MANKUP DNTSZKSTK. F. Sarny-2008 (Sarny and Dubrovytsia districts of Rivne region). (in Ukrainian)
9. Parkhomenko T. Calendar customs and rites of the Rivne region. Rivne: Publisher Oleg Zen, 2008. 200 p., illustrations, sheet music. (in Ukrainian)
10. Parkhomenko T. P. About the traditions of beekeeping in Rivne and Kyiv Polis. *Actual problems of national and world history:* Science zap. RDSU. Rivne, 2000. Part 1. P. 120–130.. URL: http://istvolyn.info/index.php?option=com_content&view=article&id=346%3A2014–09–28–15–57–59&catid=27&Itemid=17 (дата звернення 26.10.2024). (in Ukrainian)
11. Statute of the Grand Duchy of Lithuania of 1529. Minsk, 1960. 253 p. (in Russian)
12. Chubynskyi P. Wisdom of the ages. Book 2. Kyiv: Mystetstvo, 1995. 224 p., illustrations. (in Ukrainian)

13. Shchedrivka for a boarder, recorded in the village. Zalavya Audio recording: Jagna Knittel, Yuriy Kovalchuk, Oleksiy Nahornyuk. Rivne region, Rokytniv district. 2018. URL: https://www.youtube.com/watch?v=OfH7TV71d2Q&feature=share&fbclid=IwAR0iRoX3OQhykNBi9lzXVy_zHavkA-KWYAmduTuqnJrUn2xsxFKIVlhgg4Y (дата звернення 26.10.2024). (in Ukrainian)

Перелік умовних скорочень

Брзв. – Березівська територіальна громада Сарненського району Рівненської області.
Врв. – Вирівська територіальна громада Сарненського району Рівненської області.
Всцк. – Висоцька територіальна громада Сарненського р-ну району Рівненської області.
Дбр. – Дубровицька територіальна громада Сарненського району Рівненської області.
Клс. – Клесівська територіальна громада Сарненського району Рівненської області.
Млц. – Миляцька територіальна громада Сарненського району Рівненської області.
Рктн. – Рокитнівська територіальна громада Сарненського району Рівненської області.
Рктн. – Рокитнівська територіальна громада Сарненського району Рівненської області.
Срн. – Сарненська територіальна громада Сарненського р-ну району Рівненської області.
Стрс. – Старосільська територіальна громада Сарненського району Рівненської області.

Текст надійшов до редакції 11.10.2024. / The text was received by the editors 11.10.2024.
Текст затверджено до друку 20.11.2024. / The text is recommended for printing 20.11.2024.

БІОГРАФІЧНІ СТУДІЇ

DOI: https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-39-07
УДК 82.091:[821.161.2Коб.+821.162.Ож.](045)

Н. Д. ДЕМЧЕНКО, канд. філол. наук, доц.,
завідувач кафедри української лінгвістики,
літератури та методики навчання
e-mail: demchenko_natalia@ukr.net; OCRID ID: https://orcid.org/0000-0002-5792-0428
Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія»
Харківської обласної ради
пров. Руставелі, буд. 7, м. Харків, 61001, Україна

А. Г. ЧАЛА , канд. пед. наук, доц.,
доцент кафедри української лінгвістики,
літератури та методики навчання
e-mail: anya.chalaya@ukr.net; OCRID ID: https://orcid.org/0000-0002-5915-0965
Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради
пров. Руставелі, буд. 7, м. Харків, 61001, Україна

Д. А. ЯІЦЬКА, здобувачка другого (магістерського)
рівня вищої освіти освітньо-професійної програми
Філологія. Польська мова та література.
Українська мова та література
e-mail: dashulyao7891@gmail.com; OCRID ID: https://orcid.org/0000-0009-8878-0314
Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради
пров. Руставелі, буд.7, м. Харків, 61001, Україна

ТВОРЧІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ І ПОЛЬСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ В КОНТЕКСТІ ЛІТЕРАТУРНОГО ПРОЦЕСУ XIX СТ. (НА ПРИКЛАДІ ТВОРЧОСТІ ОЛЬГИ КОБИЛЯНСЬКОЇ І ЕЛІЗИ ОЖЕШКО)

Мета. У статті здійснюється спроба з'ясувати особливості художнього моделювання жіночих образів у художніх творах Ольги Кобилянської і Елізи Ожешко у контексті українсько-польського літературного діалогу періоду XIX століття.

Методи. В основі дослідження враховано аналітичний огляд, аспектний аналіз, елементи психоаналізу, порівняльний аналіз, міфологічний аналіз, інтертекстуальний аналіз, метод синтезу.

Наукова новизна. Уперше компаративно досліджено твори української і польської письменниць Ольги Кобилянської і Елізи Ожешко; виявлено особливості мовного моделювання образів жінки як феномену формування гендерно-феміністичних, морально-етичних, соціально-психологічних, мистецьких, історико-національних цінностей у контексті українсько-польського літературного діалогу.

Висновки. Наукова розвідка – це спроба охарактеризувати міжкультурні українсько-польські літературні контакти періоду XIX ст. не лише в історико-літературному контексті, а й у психолінгвістичному – через художнє моделювання жіночих образів у художніх творах Ольги Кобилянської і Елізи Ожешко, що дає змогу простежити формування гендерно-

©Демченко Н. Д., Чала А. Г., Яіцька Д. А., 2024
This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

феміністичних, морально-етичних, соціально-психологічних, мистецьких, історико-національних цінностей двох європейських країн. Досліджено, що у творчості письменниць простежуємо різне бачення теми гендерно-феміністичного, морально-етичного, соціально-психологічного, мистецького, історико-національного спрямування у текстах традиційного та феміністичного характеру. Кожна з авторок має свій стиль, погляди на життєві проблеми і їх розв'язання, опертя на власний життєвий досвід, оперуючи авторськими художніми засобами. Перспективу дослідження вбачаємо в характеристиці ономастичного елемента в ідіостилі письменниць.

***Ключові слова**: українсько-польський літературний діалог, феміністична література, жінка, європейські цінності, гендер, образ, жіночий образ, мовні засоби Ольга Кобилянська, Еліза Ожешко.*

Як цитувати: Демченко Н.Д., Чала А.Г., Яіцька Д.А. Творчість українських і польських письменників в контексті літературного процесу XIX ст. (на прикладі творчості Ольги Кобилянської і Елізи Ожешко). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. 2024. Вип. 39. С.68-77.* DOI: https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-39-07

In cites: Demchenko N.D., Chala A.H., Yaitska D.A. (2024) The work of Ukrainian and Polish writers in the context of the literary process of the 19th century (using the example of the work of Olga Kobylianska and Eliza Ożeszko). *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin. History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences, Issue 39, (68-77),* DOI: https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-39-07 (in Ukrainian)

У нинішніх умовах зв'язки з Польщею, яка є найбільшим західним сусідом і партнером, мають стратегічне значення для здійснення зовнішньополітичних цілей України. Український та польський народи об'єднані століттями спільної історії та сусідства, що містять як спільні успіхи, так і трагічні моменти та конфлікти. Україна завжди була європейської країною із такими ж цінностями, культурою, літературою як і всі сучасні країни ЄС. Українсько-польські літературні контакти завжди в центрі уваги дослідників, у багатьох напрямах і аспектах, особливо сьогодні. У дослідженнях висвітлюються різні історико-літературні періоди, особисті міжкультурні досягнення окремих діячів і письменників, перекладачів, які є поводирями для міжнаціональних літературних контактів, історії літературної преси тощо.

В останні роки феномен жіночої літератури є досить привабливим об'єктом для сучасних літературних критиків, тому викликає активний читацький інтерес. Звісно, жіноча творчість завжди перебувала в об'єктиві дослідження літературного процесу, однак пошуку в ній саме гендерних ідей у різних аспектах простежується у період глобальної трансформації культурних процесів у сучасній Україні. Ми помічаємо, що чи не щороку в українському літературному дискурсі з'являються нові нетипові письменниці. Від випускників філологічних спеціальностей до діячів культури та політики. Це явище зумовлене загальною тенденцією до звільнення суспільної свідомості, утвердження маркетингових стратегій у сфері українського книговидання, оголошення можливостей професійного розвитку жінок [3, с. 262]. Усьому цьому сприяють численні сучасні літературні конкурси, телевізійні проєкти, блоги, рейтинги літературних і культурологічних часописів, (наприклад, «Коронація слова», «Книга року Бі-Бі-Сі» тощо) [12, с. 34].

Сучасна література поповнюється новими феміністичними творами, що є результатом змін у суспільному устрої. Як наслідок, з'являються нові літературно-критичні праці, у яких порушується питання феміністичних поглядів на українську літературу. Саме тому виникає потреба у дослідженні досвіду попередніх століть, зокрема розглянути твори жіночої літератури, ураховуючи погляди гендерного аналізу. Така потреба зумовлюється тим, що у творах письменниць попередніх століть дуже часто феміністичні аспекти вивчення залишалися поза увагою.

Дослідженню жіночої літератури, зокрема і місця жінки в ній, присвячено праці науковців: В. Агеєва, І. Андрусяк, Г. Бібєрова, О. Білик, Т. Воробйова, Н. Котенко, М. Крупка, Ю. Кушнерюк, О. Масло, Г. Рижкова, Л. Таран, Т. Ткаченко, Г. Улюра, С. Філоненко.

Сучасні науковці зосереджують увагу на питанні патріархальних цінностей у модерній культурі, досліджують кризу такого устрою, а також приділяють значну увагу специфіці розвитку і становленню жіночого письма [2, с. 12-13].

Дослідниця В. Агеєва у монографії «Жіночий простір. Феміністичний дискурс українського фемінізму» розглядає процеси модернізації української літератури ХХ століття в контексті феміністичної й гендерної проблематики. Акцентується увага на зміні й переоцінюванні патріархальних цінностей у сучасному світі, порушується питання конфлікту традиційних і нових трактувань фемінності й маскулінності. Досліджується специфіка жіночого письма [1, с. 279].

Актуальним для наукової розвідки є творчий доробок Г. Рижкової, зокрема її праця «Українська «жіноча» проза 90-х років ХХ – початку ХХІ ст.: жанрові і наративні моделі та лінгвопоетика», у якій висвітлюється питання жанрового розмаїття творів «жіночої» прози 1990-2000 рр., проаналізовано особливості вживання урбаністичної говірки із додаванням книжної лексики [11, с. 225].

Тема вивчення феміністичної ідеології в літературознавчому дискурсі є актуальною, особливо сьогодні, оскільки погляди на становище жінки в суспільстві суттєво змінилися і тому потребують глибшого вивчення та аналізу. Наприклад, О. Кобилянська, Н. Кобринська, У. Кравченко, С. Окуневська, Є. Ярошинська протягом усього свого життя і творчості були революціонерками, завдяки постійній участі у жіночих форумах багатьох країн світу, це сприяло формуванню та закріпленню феміністичних поглядів не лише в Україні, а й у Європі [14, с.159].

Дослідники наголошують, що неможливо розглядати літературні процеси, особливо жіночу творчість, незалежно від соціокультурного мікроклімату та суспільно-політичної ситуації в країні, оскільки сучасні тенденції літературознавства та стратегічних досліджень літературної критики передбачають динаміку перелому , що вказує та засвідчує простір культурно-мистецької переорієнтації України [6, с. 35].

Поступовий розпад радянської влади та колоніальний статус відкриває можливості та перспективи повноцінного міжкультурного діалогу з європейським культурно-мистецьким простором. Твори сучасних українських письменниць висвітлюють глибоке розуміння онтології сучасного світу, відкритість у поясненні різноманітних проявів людського буття, особливо образу жінки в суспільстві, сучасний феміністичний літературний дискурс зміцнює давні інтелектуальні традиції, започатковані Оленою Пчілкою, Лесею Українкою, Ольгою Кобилянською, Христею Алчевською, Наталею Кобринською й багатьма іншими відомими постатями різних літературних періодів [6, с. 38].

Звертаємо увагу, що термін «жіноча література» спочатку мав негативне забарвлення, зокрема, подавався в лапках і неявних словосполученнях на кшталт «так звана», «така» тощо. Це пояснюється тим, що загальне ставлення до творчого потенціалу жінки досить поверхневе, аж до відсутності у них уявлення про суспільство та існування. Більшість критиків (не тільки чоловіків!) вказували на стилістичну безграмотність таких текстів, безглуздість проблематики в таких творах тощо [13, с. 118]. Така критика є яскравим прикладом негативної оцінки жіночих робіт; вони демонструють небажання українських читачів, науковців і літературознавців сприймати тексти з використанням інших художніх стратегій.

Як реакція на слушну суспільно-культурну вимогу виникає дискусія щодо визначення напряму жіночого письма в сучасній українській літературі, що є своєрідним протиріччям між прихильністю до фемінізму та фемінністю у творчості українських письменниць 90-х років ХХ століття – початок ХХІ століття. В українському літературознавстві завжди були ті, хто не підтримує такий погляд на жіночу прозу. Слід зазначити, що самі письменниці дуже часто уникають поділу на «чоловіче» та «жіноче» письмо, намагаючись таким чином сприяти

створенню якісних мистецьких творів, а не ставити на перше місце визнання жіночих ідеологій [12, с. 124].

Жіноче сприйняття світу відображає унікальний досвід жіночого існування, який неминуче знаходить своє вираження в жіночій творчості. Жіноча література активно підтримувала альтернативну культурну парадигму. Ідеї свободи та основи ненасильницького спілкування гармонійно поєднуються з певним видом чуттєвого та емоційного екзистенційного досвіду. У жіночих прозових творах виникає особливий тип характеру, який переживає світоглядно-психологічну кризу, віддзеркалюючи екзистенціальний досвід сучасної людини. В екзистенції героїні (і не тільки в жіночих характеристиках) реалізується індивідуальна свідомість жіночої прози кінця ХХ - початку ХХІ ст.

Протягом тривалого часу в літературі жіночий образ представлявся через символічні фігури, такі як жінка-матір, жінка-берегиня, а іноді й жінка-воїн, які відповідали стереотипним уявленням суспільства про властиві жінкам якості. Особливу увагу заслуговує символічний образ жінки-інтелігентки в літературних творах О. Кобилянської, Н. Кобринської, Лесі Українки, М. Вовчок, В. Підмогильного, В. Винниченка, І. Франка. Таке протиставлення звичним стереотипам є спробою ослабити образ жінки-матері як загальнокультурного феномена, що накладає відбиток на плин життя [14].

У кінці ХІХ століття така героїня не могла подолати стереотипи суспільної думки, і її життя ставало символом страждання та боротьби. Цей образ підтримує феміністичні ідеї, але не в змозі подолати опір соціокультурного середовища, в якому вона існує. На початку ХХ століття в культурному контексті формується образ героїні творів з «іншою» мораллю, героїні, яка прислухається до себе, своїх відчуттів, почуттів і емоцій, до своєї індивідуальності, а не просто як до живої істоти, що стримує свої почуття та бажання через думку оточення [16, с. 142].

Цікавим аспектом наукового дослідження є вивчення процесу формування просторового існування жінки в європейській культурі. Це можна здійснити, аналізуючи його через репресивні фактори патріархального суспільства вікторіанської епохи, адже саме в цей період виникло усвідомлення обмеженого приватного простору жінок та способи подолання цих примусових обмежень.

Дослідження образу жінки в українській та польській літературах відкриває можливості для аналізу культурних репрезентацій, багатогранного змісту, зокрема психологічних, культурних і соціальних аспектів [6, с. 40]. Критичні стратегії цього жанру відкидають неадекватні інтерпретації жіночої прози, водночас апологізуючи коректність функції терміна у вивченні сучасної української літератури, тим самим розширюючи її методологічні горизонти. Отже, можна зробити висновок, що дослідники наближаються до глибшого розуміння специфіки жіночого письма в теоретичному контексті представлення гендерних досліджень. Триває процес переосмислення сучасної літературної творчості, з'являються нові твори, які глибоко аналізують особливості жіночого письма на основі головної концепції феномену жіночого досвіду.

Тому, із розвитком літератури та суспільства феміністичні тенденції в сучасній жіночій прозі все більше розмиваються, адже гендерні стереотипи все ще залишаються в минулому, а критика проявів сексизму очевидна.

Історичні події та зміни суспільного устрою призвели до появи в сучасній українській літературі інших образів жінки, необхідних для ХХ століття і, звісно, грандіозності постмодернізму. Серед нових типів фемінної психології виділяємо: жінку-жертву, жінку-захисницю сім'ї, жінку-воїна, жінку-гадюку, жінку-воїна, феміністку. Розвиток сучасного образу української жінки, який ми маємо як у суспільстві, а отже, і в літературі, найкраще можна простежити через опорні тексти феміністок в історичному середовищі, особливо у творах Ольги Кобилянської та Еліни Ожешко.

Індивідуальне авторське сприйняття позитивного образу жінки Ольги Кобилянської яскраво відображено в листі до Осипа Маковея, написаному 11 серпня 1898 року: «…*Образовані і тонко відчуваючі жінки є для мене ідеалом*» [9, с. 112]. Зауважуємо, що на

основі наукових досліджень було встановлено, що в той час письменницям важко було знайти відповідні зразки героїнь – гордих, сміливих, волелюбних, здібних жінок, здатних забезпечити своє майбутнє власним розумом, таких, які захищають право на незалежну (свою) думку в суспільстві, тому часто уявляють авторку зразком для наслідування, що відображає її тонке і глибоке розуміння «жіночого питання» та жіночої душі [15, с. 88].

Ольга Кобилянська створює образи і типи жінок, які своїми ідеалами підносяться над обивательським середовищем, руйнуючи застарілі звичаї та традиції. Таким чином, колишньому типу «жінки-невільниці» в українській літературі Кобилянська протиставляє новий, «володарський», як зазначає А. Кисельова, жіночий тип [5, с. 168]. Акцентуємо, що згідно з науковими спостереженнями та порівнянням, ці зображення дещо схожі. Усі її персонажі, повністю відокремлені від зовнішнього міського середовища та буденних реалій, ведуть своє психологічне життя в світі художньої естетики та моральної досконалості. Це люди аристократичного складу, які створюють і формують свій характер, постійно прагнучи до самовдосконалення та досягнення вершин у творчій самореалізації.

Ідеальні образи жінок, створені Кобилянською, яскраво відображають її світогляд – Наталка Верикович («Царівна»), Зоня Яхнович («Ніоба»), Маня Обринська (Через кладку), Аглая-Феліцітас («За ситуаціями»), Софія Дорошенко («Valse melancolique») та багато інших. Усі ці героїні, намагаючись максимально відірватися від зовнішнього дріб'язкового світу та буденної філістерської реальності, ведуть своє власне психологічне життя в атмосфері художньої краси та етичної досконалості. Як аристократки духу, вони формують і моделюють свої характери, постійно вдосконалюючись і прагнучи досягти вершин творчої самосвідомості. Їх об'єднують не лише життєві принципи – ідеалізм, фемінізм та індивідуалізм, а й незвичайність характеру, артистизм, а також поєднання незвичайної сили духу з ніжністю та душевною тонкістю [8, с. 36]. Навіть при аналізі зовнішніх характеристик цих жіночих образів можна помітити подібності героїнь Ольги Кобилянської, таких як: високий зріст, стрункa фігура, ніжне, романтично-бліде обличчя з елегійно-сумним, серйозним виразом.

Проблема самореалізації української жінки та її свободи була надзвичайно актуальною для Ольги Кобилянської. Вона належить до тих авторок, які увійшли в літературу, створивши образи сильних духом, волелюбних, незалежних та емансипованих жінок. Кожен її твір про жінку є глибоко оригінальним у своїй суті. Особливе місце серед її феміністичних творів займає «Царівна», оскільки цей твір має автобіографічний характер, адже в головній героїні О. Кобилянська відображає себе. Головна героїня Наталка постійно бореться з нудним стереотипним життям, прагнучи жити як вільна особистість, тому вважає себе «царівною», оскільки не боїться вступити в боротьбу з тодішнім суспільством і вірить у своє особливе призначення [7, с. 113].

Таким чином, спираючись на наукові дослідження літературознавців, можна стверджувати, що ідеальний жіночий образ Ольги Кобилянської насправді репрезентує одну й ту саму культурно-духовну модель – один сильний і неповторний тип особистості з «ідеальними вимогами» для життя, із прагненням до більшої духовності та особистої свободи, з гарячим бажанням служити корінному народу. Ураховуючи це, можна стверджувати про певну еволюцію позитивного іміджу, а отже, й етичного ідеалу авторки від абстрактно-гуманістичного до громадянського звучання.

Досліджено, що для світогляду Ольги Кобилянської ідеальним зразком жінки є освічена, інтелігентна жінка з високими духовними цінностями та прогресивними поглядами. Читача вабить серце цих жіночих образів письменниці: серце героїні сповнене любові й ніжності, здатне на велике почуття. Жінка – це насамперед індивідуальна особистість, жива людина, невід’ємна частина суспільства і відіграє в ньому важливу і необхідну роль безпосередньо. Роль жінки як соціальної статі, як її сконструювало чітке суспільство того часу [9, с. 15].

Так само простежується патріархальність і у польській літературі, але можна зазначити, що й в цій літературі були представниці, які цікавилися правом жінок на рівність. Еліза

Ожешко – це видатна польська авторка періоду позитивізму та активістка, що жила на території сучасної Білорусі. Вона стала однією з перших жінок-письменниць у польській літературі, яка з великою пристрастю, емоційністю та глибоким психологічним аналізом досліджувала питання жіночої долі, її місця в суспільстві та сімейні стосунки [4, с. 31].

В цілому, творчий доробок письменниці є надзвичайно великим: вона створила 60 художніх творів, серед яких 30 великих романів, а також численні публіцистичні та літературно-критичні статті. Вражає різноманітність тем і питань, які порушує Ожешко, охоплюючи всі аспекти життя польського суспільства другої половини XIX століття, а також її наполегливі пошуки найвиразніших художніх засобів. У своїй творчості вона порушила жіночі питання в таких творах, як «Над Німаном», «Пан Граба», «Добра пані», а також єврейські теми в «Елі Маковері», «Меїрі Езофовичі», «Сильному Самсоні». Подальшим кроком у реалізмі Ожешко став цикл оповідань «Із різних сфер», де вона зосередилася на зображенні життя міської бідноти, зокрема в творах «Юліанка», «Нерожева ідилія», «Мілорд» та інших [4, с. 32].

Еліза Ожешко була рішучою інтернаціоналісткою. Її романи та оповідання, публіцистичні статті та численні листи, які є важливими джерелами для розуміння її творчості, виразно висвітлюють розвиток людського прогресу в європейському світі [18, с. 115]. Відомі письменники і культурні діячі з різних країн підтримували всі починання, що сприяли до взаємного братерства народів і їх культур. Вона з великим інтересом досліджувала українську літературу, була в захваті від творчості Тараса Шевченка, Марка Вовчка, Панаса Мирного та Івана Франка. 8 квітня 1886 року вона зверталася до автора «Захара Беркута», висловлюючи свої думки про наше чудове письменство: «*Чим більше читаю, тим міцніше чую дивну насолоду й поезію цієї літератури. Чиста вона, мов кришталь, тепла, мов літній вечір, несподівано оригінальна, до жодної іншої відомої мені не подібна*» [17, с. 240].

Протягом усього свого літературного шляху польська авторка використовувала жіночу форму викладу, яка еволюціонувала від автобіографічних творів (зокрема, на теми єврейської та жіночої ідентичності) в ранній та зрілій стадіях до автентизму та відновлення спостережуваних фактів у пізніших роботах.

Згідно з вищезгаданими дослідженнями, образ жінки-письменниці, яка є мудрою, освіченою та має добру репутацію, з'явився досить пізно, лише в епоху позитивізму. У той же час, попередні письменниці стикалися з великими труднощами та неприйняттям. Серед відомих представниць прекрасної статі, які зазнали невдачі, були Сафо, М. Коморницька, П. Кучальська-Рейншміт та багато інших, яких порівнювали з повіями та божевільними, звинувачуючи в тому, що вони займаються «нежіночою» діяльністю.Такі негативні думки найкраще підсумував О. Свєнтоховський, зазначивши: «*Ś wiat nie może sobie wyobrazić, ażeby z drobnych ust niewieś cich mogły wychodzić inne dźwięki, jak tylko pieszczota i pokora*» [19, с. 98].

Жінка, яка стала письменницею, увійшла в літературу в пізніший період, і це вплинуло на її участь у формуванні певних жанрів. Незважаючи на критику, жінки продовжують працювати в цій творчій галузі.

Створення нового образу жінки та питання жіночої індивідуальності стали основними темами жіночої літератури. Образ жінки в літературі пройшов кілька етапів:

1) спочатку він сприймався виключно з чоловічої точки зору, де жінка отримувала ролі повії, сварливої баби або бурлачки;

2) в ранньому модернізмі жінка зображалася як царівна або просто «людина»;

3) образ жінки в еміграції [17, с.242].

Отже, жіноча проза, що виникла в рамках літературного процесу, є відображенням основних мистецьких, світоглядних та художніх тенденцій. Вона має свої особливості, зумовлені специфікою художнього мислення, «жіночого письма» та природою жіночої творчості. Сучасні твори авторок ілюструють жіночий досвід, художній світ жінки та літературні засоби виразності, які допомагають передати жіночі емоції, стиль мислення та світосприйняття [20, с. 36].

Новітня польська література перебуває в обороні, жінки-письменниці не дають відсічі, не заявляють про свої феміністичні погляди відкрито. Хоча простежуться деякі феміністичні стратегії в тексті, вони зазвичай з'являються в описах стосунків між «жіночим» і «чоловічим», «жіночим» і «жіночим».

Феміністична проблематика в польській літературі перебуває в стані регресу. Авторки, які дебютували в останнє десятиліття, рідше провокують дискусії, суперечки, конфлікти, технічну боротьбу, а тому менш помітні в цьому колі. Критики підкреслюють, що сучасна польська література виглядає «м'яко фемінізованою».

Підсумуємо, що жіночу літературну манеру письма можна розглядати в двох аспектах: по-перше, як теорію фемінізму, а по-друге, як літературну практику, при чому, зауважимо, що між ними існує неперервний зв'язок – ці обидва поняття виникли як знак протесту і непокірності до традиційності патріархального устрою.

На основі наукових досліджень, акцентуємо, що феміністична проза зорієнтована на високоерудованого читача, а тому, належить до елітарного пласту художньої літератури. Феміністичний світогляд знаменує початок нової ери в культурі духовності жіноцтва, що безпосередньо відобразилося і в літературному процесі та виокремилося в окрему течію, адже відмінна від чоловічої, ментальна організація жінок мала породити якісно нові цінності, і потягнути за собою реформування державного і суспільного устрою, змінити вектор власне культури.

Виявлено, що основною характеристикою сучасної української жіночої прози є жінка-героїня, яка виступає як правдошукачка з чутливим сприйняттям несправедливості. Вона, окрім екзистенційних питань, також досліджує гендерні проблеми, зокрема самоідентифікацію, самовизначення та самодостатність. Як з'ясовано, що образ жінки-письменниці, мудрої, освіченої, що користується доброю репутацією, з'явився досить пізно, лише в позитивізмі, тоді як більш раннім письменницям довелося зазнати пекла й неприйняття. Формування нового жіночого образу та питання жіночої індивідуальності стали основними темами жіночої літератури. Образ жінки в літературі пройшов кілька стадій: спочатку він сприймався виключно з чоловічої точки зору, де жінка виконувала ролі повії, сварливої баби або бурлачки; згодом у ранньому модернізмі жінка постала як царівна або просто «людина»; також існує образ жінки в еміграції. В XXI столітті жіноча творчість кардинально відрізняється від попередніх представників, вона перемикає увагу із соціальних на екзистенційні, публіцистично активна, розвиває соціально-феміністичні тенденції, торкається сьогоденного буття. Для них характерні жанрові форми з елементами химерних, міфологічних, містичних, комічних, історичних рівнів.

Отже, жіноча проза, що сформувалася в рамках літературного процесу, є відображенням основних мистецьких, світоглядних та художніх тенденцій, має свою унікальність, зумовлену особливостями художнього мислення, «жіночого письма» та природою жіночої творчості. Сучасні твори авторок демонструють жіночий досвід, художній світ жінки та літературні засоби виразності, які допомагають відобразити жіночі емоції, типи мислення та світосприйняття.

У феміністичній прозі на межі епох з'являється новий тип жінки-мисткині – яскравої індивідуальності, яка веде насичене емоційне життя. Багата уява, притаманна творчим особистостям, дозволила авторкам максимально розкрити можливості нових стильових напрямів, завдяки власному таланту та особистим переживанням, адже всі твори про життя художників, музикантів, а особливо письменників, завжди мають певну автобіографічну складову.

Таким чином, на основі проведеного аналізу можна стверджувати, що на межі XIX і XX століть з численних різноманітних факторів і обставин (соціальні революції, війни, зміна кордонів), які ставили під сумнів або заперечували основоположні уявлення та цінності культур того часу, що вважалися незмінними, виникла критична маса, що призвела до ментально-культурного вибуху обох народів, що знайшло своє відображення в літературі.

Конфлікт інтересів.

Авторки заявляють, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, авторки повністю дотримується етичних норм, у тому числі неприпустимості плагіату, фальсифікації даних і подвійної публікації.

Список використаної літератури

1. Агеєва В. Жінка-читач і жінка-автор у постсоцреалістичній літературі: [творчість О. Забужко, Є. Кононенко, Г. Пагутяк, С. Касьянової]. Жіночий простір. Феміністичний дискурс українського модернізму: монографія. Київ: ФАКТ, 2003. С. 277-284.
2. Башкирова О. М. Гендерні художні моделі сучасної української романістики: дис. на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук: 10.01.06 – теорія літератури, 10.01.01 – українська література / Київський ун.-т ім. Б. Грінченка. Київ, 2019. 464 с.
3. Гандзюк О. М. Образ Юстини Ожельської в романі Елізи Ожешко «Над Німаном». *Дослідження інновацій та перспективи розвитку науки і техніки у XXI столітті*: матеріали Міжнар. наук-практ. конф. (м. Рівне, 25-26 лист. 2021 р.). Рівне: Видавничий дім «Гельветика», 2021. Ч. ІІ. С. 30-32.
4. Кисельова А. Концепт «Жіночість» у вікторіанській лінгвокультурі. Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2007. 218 с.
5. Кобилянська О. Вибрані твори: В 3 т. Київ: Дніпро. 1952. Т.3. (примітка до оповідання «Ідеї»).
6. Кривопишина А. Масова та елітарна літератури: критерії розмежування і проблема смаку. *Вісник Черкаського університету*. Серія: Філологічні науки. Черкаси, 2013. №5. С. 35–41.
7. Мельничук Я. На вечірньому прузі. Ольга Кобилянська в останній період творчості (від 1914 р.). Чернівці: ВД «Букрек», 2006. 214 с.
8. Починок Л. І. Ольга Кобилянська: Знайома постать у новому ракурсі: Навчальний посібник. Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М. І., 2005. 192 с.
9. Рижкова Г. П. Українська «жіноча» проза 90-х років XX – початку XXI ст.: жанрові і наративні моделі та лінгвопоетика: автореф. дис. … канд. філол. наук. 10.01.01. Кіровоград, 2008. 20 с.
10. Таран Л. Обжити внутрішній простір: до пробл. автобіографізму в сучас. укр. прозі жінок-авторів. 2005. № 187 (черв.). С. 222–228.
11. Трофименко Т. #окололітературне: усе, що ви хотіли знати про сучасну українську літературу. Харків: Віват, 2019. 288 с.
12. Улюра Г. Проблема феміністського тексту і письменницького іміджу жінки-авторки в сучасних українській та російській літературах. *Сучасність*. Київ, 2005. № 7–8.
13. Чала А. Г., Харченко Є. М. Репрезентація образу жінки в українській і польській літературах. *Integration of Education, Science and Business in Modern Environment: Summer debates*: Proceedings of the 5th International Scientific and Practical Internet Conference, August 3-4, 2023. FOP Marenichenko V.V., dnipro, Ukraine, P. 531-535.
14. Швець А. І. Жінка з хистом Аріадни. Життєвий світ Наталії Кобринської в генераційному, світоглядному і творчому вимірах: монографія [наук. ред. С. М. Пилипчук]; НАН України [та ін.]. Львів: Коло, 2018. 749.
15. Kopaliński W. Słownik symboli. Wiedza Powszechna. Warszawa, 1990, s. 147.
16. Słownik łaciny średniowiecznej w polsce. Tom IV – zeszyt 1 (29). Wrocław – Warszawa – Krakyw – Gdańsk, 1975. 160 s.
17. K. Grzybczyk, O literaturze kobiecej dwudziestolecia międzywojennego. *Rekonesans badawczy*, [w:] Czytanie dwudziestolecia, red. nauk. E. Hurnikowa i A.Wypych-Gawrońska, Częstochowa 2005, s. 239-249.
18. Orzeszkowa E., Niemnem N., t. 1–3, wyd. 13, wyd. Czytelnik, Warszawa, 1976. 276s.
19. P. Czapliński, Kobiety i duch tożsamowci, [w:] Idem, Efekt biernoWci. *Literatura w czasie normalnym*, Kraków 2004, s. 98.
20. Św. Tomasz z Akwinu, Suma teologiczna. *Aureus*. Kraków, 2001. 71 s.

N. D. DEMCHENKO,
Ph.D. in Philology, Docent, Head of the Department of Ukrainian Linguistics, Literature and Teaching Methods
e-mail: demchenko_natalia@ukr.net; OCRID ID: https://orcid.org/0000-0002-5792-0428
Municipal Establishment «Kharkiv Humanitarian-Pedagogical Academy» of Kharkiv Regional Council; Kharkiv
prov. Rustaveli, bldg. 7, m. Kharkiv, 61001, Ukraine

A. G. CHALA,
Ph.D. in Pedagogical Sciences, Docent, Associate Professor at the Department of Ukrainian Linguistics, Literature and Teaching Methods
e-mail: anya.chalaya@ukr.net; OCRID ID: https://orcid.org/0000-0002-5915-0965
Municipal Establishment «Kharkiv Humanitarian Pedagogical Academy» of Kharkiv Regional Council; Kharkiv
prov. Rustaveli, bldg. 7, m. Kharkiv, 61001, Ukraine

D. A. YAITSKA,
master's student of the
level of higher education in the educational and professional programme
Philology. Polish language and literature.
e-mail: dashulyao7891@gmail.com; OCRID ID: https://orcid.org/0009-8878-0314
Municipal Establishment «Kharkiv Humanitarian Pedagogical Academy» of Kharkiv Regional Council; Kharkiv
prov. Rustaveli, bldg. 7, m. Kharkiv, 61001, Ukraine

THE WORKS OF UKRAINIAN AND POLISH WRITERS IN THE CONTEXT OF THE LITERARY PROCESS OF THE 19-th CENTURY (USING THE EXAMPLE OF THE WORKS OF OLHA KOBYLIANSKA AND ELIZA ORZESZKO)

Research aim. The article attempts to elucidate the peculiarities of artistic modeling of female characters in the works of Olha Kobylianska and Eliza Orzeszkowa in the context of the Ukrainian-Polish literary dialogue of the nineteenth century.

Methodology of the research. The study is based on analytical review, aspectual analysis, elements of psychoanalysis, comparative analysis, mythological analysis, intertextual analysis, and the method of synthesis.

The scientific novelty. For the first time, the works of Ukrainian and Polish writers Olga Kobylianska and Eliza Orzeszkowa are comparatively studied; the peculiarities of linguistic modeling of women's images as a phenomenon of formation of gender-feminist, moral, ethical, socio-psychological, artistic, historical and national values in the context of the Ukrainian-Polish literary dialogue are revealed.

Conclusions. The research is an attempt to characterize intercultural Ukrainian-Polish literary contacts of the nineteenth century not only in the historical and literary context, but also in the psycholinguistic context – through the artistic modeling of female characters in the works of Olga Kobylianska and Eliza Orzeszkowa, which makes it possible to trace the formation of gender-feminist, moral, ethical, socio-psychological, artistic, historical and national values of the two European countries. The article shows that the writers' works demonstrate a different vision of the topic of gender-feminist, moral, ethical, socio-psychological, artistic, historical and national orientation in texts of traditional and feminist nature. Each of the authors has her own style, views on life's problems and their solutions, and relies on her own life experience, using her own artistic means. We see the prospect of the study in the characterization of the onomastic element in the idiom of the writers.

Key words. *Ukrainian-Polish literary dialogue, feminist literature, woman, European values, gender, image, female image, language means Olha Kobylianska, Eliza Orzeszkowa.*

References

1. Aheieva V. (2003). Woman Reader and Woman Author in Post-Socialist Literature: [the works of O. Zabuzhko, Ye. Kononenko, H. Pahutiak, S. Kasianovoi]. Women's space. Feminist discourse of Ukrainian modernism: a monograph. Kyiv: FAKT, 2003. P. 277-284. (in Ukrainian)

2. Bashkyrova O. M. (2019). Gender artistic models of contemporary Ukrainian novelism: dissertation for the degree of Doctor of Philology: 10.01.06 – theory of Literature, 10.01.01 – Ukrainian Literature / B. Grinchenko Kyiv University. Kyiv. 464 p. (in Ukrainian)

3. Handziuk O. M. (2021). The image of Justyna Ozhelska in Eliza Ozeshko's novel «Over the Neman». *Research of innovations and prospects for the development of science and technology in the XXI century*: materials of the International Scientific and Practical Conference (Rivne, November 25-26, 2021). Rivne : Helvetica Publishing House. PART II. P. 30-32.

4. Kyselova A. (2007). The concept of «Womanhood» in Victorian linguistic culture. Taras Shevchenko National University of Kyiv. Kyiv, 218 p.

5. Kobylianska O. (1952). Selected works: In 3 voles. Kyiv: Dnipro. Vol.3. (note to the story « Ideas»). (in Ukrainian)

6. Kryvopyshyna A. (2013). Mass and elite literature: criteria of distinction and the problem of taste. *Bulletin of Cherkasy University*. Series:Philological sciences. Cherkasy, № 5. P. 35–41. (in Ukrainian)

7. Melnychuk Ya. (2006). On the Evening Pond. Olha Kobylianska in the last period of her work (from 1914). Chernivtsi: Bukrek Publishing House, 2006. 214 p. (in Ukrainian)

8. Pochynok L. I. (2005). Olha Kobylianska: A familiar figure in a new perspective: Study guide. Kamianets-Podilskyi: Private enterprise Moshak M. I. 192 p. (in Ukrainian)

9. Ryzhkova H. P. (2008). Ukrainian "female" prose of the 90s of the XX - early XXI century: genre and narrative models and linguistic poetics: PhD in Philology. 10.01.01. Kirovohrad, 2008. 20 p. (in Ukrainian)

10. Taran L. (2005) To inhabit the inner space: to the problem of autobiography in modern Ukrainian prose by women authors. 2005. № 187 (June). P. 222–228. (in Ukrainian)

11. Trofymenko T. (2019). #okololiteraturne: everything you wanted to know about contemporary Ukrainian literature. Kharkiv: Vivat, 2019. 288 s. (in Ukrainian)

12. The problem of feminist text and the writer's image of a woman author in modern Ukrainian and Russian literature. Modernity. Kyiv, 2005. № 7–8. (in Ukrainian)

13. Chala A. H., Kharchenko Ye. M. (2023). Representation of the image of a woman in Ukrainian and Polish literature. *Integration of Education, Science and Business in Modern Environment: Summer debates*: Proceedings of the 5th International Scientific and Practical Internet Conference, August 3-4, 2023. FOP Marenichenko V.V., dnipro, Ukraine, P. 531-535. (in Ukrainian)

14. Shvets A. I. (2018). A Woman with Ariadne's Talent. The Life World of Natalia Kobrynska in the Generational, Worldview and Creative Dimensions: a monograph [scientific editor S. Pylypchuk]; NAS of Ukraine [and others]. Lviv: Kolo, 2018. 749 p. (in Ukrainian)

15. Kopaliński W. (1990). Dictionary of symbols. Common Knowledge. Warsaw, 1990. P. 147. (in Polish)

16. Vocabulary of middle Latin in Poland (1975) Vol. IV – 1 (29). Wroclaw – Warsaw – Cracow – Gdansk, 1975. 160 p. (in Polish)

17. K. Grzybczyk (2005). On women's literature of the interwar period. A research reconnaissance, [in:] Reading the Twentieth Century, ed. sch. E. Hurnikowa i A.Wypych-Gawrońska, Częstochowa. P. 239-249. (in Polish)

18. Orzeszkowa E., Niemnem N. (1976) vol. 1–3, publ. 13, publ. Czytelnik, Warsaw. 276 p. (in Polish)

19. P. Czapliński (2004). Women and the spirit of identity, [in:] Idem, The Passive Effect. Literature in Normal Time, Cracow. P. 98. (in Polish)

20. Św. Tomasz z Akwinu (2001). Theological Summa. Aureus. Cracow, 71 p. (in Polish)

Текст надійшов до редакції 19.09.2024. / The text was received by the editors 19.09.2024.
Текст затверджено до друку 28.10.2024. / The text is recommended for printing 28.10.2024.

DOI: https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-39-08
УДК 94(477.8)+7(0)+314.14+91(4)+33

А. В. БАТОРІЙ, аспірант
e-mail:sb181083@gmail.com; ORCID: https://orcid.org/0009-0009-3839-4969
Національний університет «Одеська політехніка»,
проспект Шевченка, 1, Одеса, Одеська область, Україна, 65044

Н. В. ДОБРОЄР, кандидат культурології, доцент,
e-mail:dobroer75@gmail.com; ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9712-9219
Національний університет «Одеська політехніка»,
проспект Шевченка, 1, Одеса, Одеська область, Україна, 65044

Л. В. СІРЕНКО, викладач історії України,
e-mail: sirenko@odshkola43.ukr.education; ORCID: https://orcid.org/0009-0008-7056-0405
Одеський ліцей №43,
Вул. Гоголя 17, Одеса, Одеська область, Украина, 65000

ОДЕСЬКІ ПАРИЖАНИ: ФЕНОМЕН УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ

Мета. Метою статті є дослідження культурного та історичного впливу одеських митців і інтелектуалів початку XX століття, які, сформувавшись в багатокультурному середовищі Одеси, емігрували до Парижа. Стаття має на меті розкрити, як їхній творчий внесок сприяв формуванню авангардного мистецтва і збереженню української ідентичності у міжкультурному контексті Парижа.

Методологія. Дослідження базується на міждисциплінарному підході, що охоплює культурологічний, історичний та мистецтвознавчий аналіз. Використано порівняльний метод для вивчення творчості одеських митців в контексті авангардного руху та метод культурної реконструкції для відтворення соціокультурного середовища Одеси і Парижа того часу. Джерельну базу дослідження складають архівні документи, мистецькі твори, а також критичні відгуки сучасників.

Наукова новизна роботи полягає у висвітленні культурного феномену «одеських парижан» як представників української діаспори, яка, зберігаючи свою національну ідентичність, зробила значний внесок у формування міжкультурного діалогу та авангардного мистецтва у Франції. Дослідження акцентує увагу на унікальній ролі Одеси як мультикультурного міста, яке не належить російському культурному простору, а є важливим центром Чорноморського регіону, де зберігався дух толерантності та культурного взаємообміну.

Висновки. У статті підкреслюється важливість одеської школи мистецтва в історії авангардного руху та роль українських митців, які, попри складні умови еміграції, продовжили розвивати свій творчий потенціал у нових культурних середовищах. Дослідження наголошує на тому, що Одеса була і залишається поліетнічним і багатокультурним містом, яке зберегло свою українську ідентичність і не є частиною російського культурного простору. Вивчення цього феномену сприяє кращому розумінню сучасних міжкультурних процесів, ролі української діаспори та важливості дослідження історико-культурного контексту для протидії сучасним пропагандистським наративам.

Ключові слова: *одеські парижани, авангардне мистецтво, культурна ідентичність, міжкультурна взаємодія, Одеса, історія України.*

©Баторій А. В., Доброєр Н. В., Сіренко Л. В., 2024
This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Як цитувати: Баторій А.В., Доброєр Н.В., Сіренко Л.В. Одеські парижани: феномен української діаспори**.** *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Історія України. Українознавство : історичні та філософські науки. 2024. Вип. 39. С. 78-85*. DOI: https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-39-08

In cites: Batorii A.V., Dobroier N.V., Sirenko L.V. (2024) Odesan Parisians: The Phenomenon of the Ukrainian Diaspora*. V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin. Series History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences*, *2024, Issue 39, (78-85),* DOI: https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-39-08 (in Ukrainian)

Актуальність статті полягає у дослідженні унікального культурного та історичного феномену, що поєднує українські та французькі традиції. Одеса, будучи багатонаціональним містом, стала важливим центром, де перетнулися долі та культури різних народів. У цьому контексті одеські парижани є цікавим прикладом того, як українці адаптувалися в іноземному культурному середовищі, зберігаючи при цьому свою ідентичність. Стаття акцентує увагу на вплив одеських парижан на культурне життя міста, а також на їх роль у формуванні суспільного та культурного простору, що є актуальним для розуміння сучасних процесів ідентичності та міжкультурної взаємодії.

Актуальність дослідження феномену Одеси як міста, що сформувалося під впливом численних національних і культурних спільнот, зумовлена необхідністю протистояти пропагандистським наративам, які поширюються з території Російської Федерації. В умовах інформаційної війни важливо підкреслити, що Одеса – це не лише українське, а й мультикультурне місто, яке відігравало важливу роль у формуванні культурного простору Чорноморського регіону.

По-перше, слід зауважити, що Одеса має глибоке історичне коріння, що передує появі Російської держави. Найдавніша назва, під якою місто було відоме – Джінестра, торговельна факторія генуезців. Архівні дослідження Генуї можуть пролити світло на історію Одеси та підтвердити її античні корені, а також зв’язки з Візантією, що підкреслює її статус як важливого торговельного і культурного центру.

По-друге, Одеса завжди була поліетнічною, адже місто стало домівкою для представників різних народів, які співіснували в гармонії. На відміну від багатьох російських міст, де часто спостерігалися соціальні напруження між національними групами, Одеса завжди характеризувалася толерантністю і взаємодією між культурами, що формувало унікальну соціальну тканину.

Таким чином, дослідження ролі одеситів у створенні культурної ідентичності міста стає особливо актуальним в умовах сучасних викликів, адже це дозволяє не лише визнати багатокультурність Одеси, а й сприяти формуванню позитивного іміджу української нації на міжнародній арені.

*Ступінь розробленості проблеми***.** Проблема одеських парижан як феномена українскої діаспори в історичному та культурній науці знаходится на перехресті декількох дослідницьких напрямків, включаючи історію українскої міграції, культурну антропологію и дослідження діаспор.

Вивчаючі останні дослідницькі роботи та публікації, аналіз діяльності «одеських парижан» провела дослідниця О. Барковська, проте за браком спеціалізованих досліджень, присвячених творчості цих художників, вона мала можливість вивчати лише за матеріалами тогочасної преси [1, с.104]. Мистецтвознавець Л. Войскун аналізував творчий спадок «одеських новаторів» лише з огляду на їхню приналежність до певних течій європейського мистецтва, що не дозволило повною мірою розкрити їхню унікальність як представників українського авангарду. [3, с.72] У Парижі, Нью-Йорку та Ізраїлі також було опубліковано статті про «одеських парижан» [2, с.54]. Ізраїльські мистецтвознавці відзначили визначальний вплив колекції Якова Перемена, яка демонструвалася для широкої аудиторії в 1920 і 1922 роках, на розвиток ізраїльського модернізму. Історію «парижан» з культурологічного погляду розглядав Є. Голубовський [4, с.184]. Однак особливості

творчості одеських художників-новаторів потребують глибшого аналізу та висвітлення їхньої «творчої еволюції» в контексті українського авангарду.

Незважаючи на наявність низки робіт, присвячених загальному аналізу української діаспори та її впливу на культурні процеси, окрему увагу феномену одеських парижан було приділено обмежено.

Дослідження, що стосуються історичної ролі Одеси як багатонаціонального міста, наголошують на її значущості як культурному та торговельному центрі, проте детальний аналіз української громади в контексті її адаптації до французької культури та її впливу на одеську ідентичність потребує подальшого осмислення.

Проте у науковій літературі вже існують деякі роботи, які досліджують аспекти культурного обміну між українцями та французами, а також особливості життя та творчості одеських парижан. Це свідчить про початок формування цілісної картини, але ще необхідне глибше і системне вивчення цього феномена. Зокрема, важливо враховувати як соціальні, так і культурні аспекти, що впливають на ідентичність одеських парижан, їхній внесок у розвиток міста та збереження українських традицій.

Таким чином, ступінь розробленості проблеми одеських парижан у контексті української діаспори знаходиться на стадії формування, і подальші дослідження можуть суттєво збагатити існуючу наукову базу, сприяючи кращому розумінню складних процесів міграції та культурної інтеграції.

Одеса, як важливий культурний і освітній центр, не може бути охарактеризована як російське місто, оскільки її історія та розвиток тісно пов’язані з європейськими культурними традиціями і новітніми досягненнями. Розташована на кордоні Російської імперії, Одеса постійно вбирала інновації та прогресивні ідеї, що виникали в Європі, що сприяло формуванню її унікальної ідентичності.

У другій половині XIX століття Одеса стала ареною значних змін у галузі освіти та мистецтва. У 1865 році в місті було засноване Товариство образотворчих мистецтв, яке стало важливою платформою для представлення робіт таких видатних художників, як Іван Айвазовський, молодий мариніст Рудковський та жанрист М. Скадовський. Виставки, що проходили в Одесі, вражали своєю різноманітністю, адже вони охоплювали зміни в мистецтві — від класичних релігійних сюжетів до побутових сцен. Це свідчить про еволюцію художнього сприйняття та розвитку індивідуальності митців, що виявлялося у їхній творчості.

В рецензії Н.Інбера знаходимо: про схожість всієї групи художників «вони так схожі один на одного, що якщо б їх зшили якими-небудь «невидимим швом», то ніхто не зміг би сказати, де закінчується живопис пана Брудензона і починається живопис пана Соколіні або пана Бродського… Проте в даному випадку уподібнення скоріш відносно принципові. Буро-коричнева, оливкова палітра, стає обов’язковою для усього пізнього кубізму; характер фактури – фресковий, планіметрична композиція – що видає нам вже сформовану школу.» [5, с. 3].

Однак система освіти в Російській імперії на той час мала значні обмеження. Більшість молодих митців, які прагнули отримати професійну освіту, змушені були виїжджати до Європи, оскільки навчання в Петербурзькій академії мистецтв було доступним лише для православних християн. Це призвело до того, що серед одеських митців, відомих як «одеські парижани», переважали представники єврейської національності. Так, серед них були як талановиті художники, так і особистості, які активно сприяли розвитку культурного життя міста.

Соціальна структура Одеси, що включала представників різних національностей і віросповідань, забезпечила створення демократичного освітнього середовища. Вже на початку, після анексії міста Російською імперією, в Одесі функціонували приватні навчальні заклади, які не ставили обмежень за релігійною ознакою. Середня освіта стала доступною, хоча вища освіта залишалася закритою для представників єврейської громади, які часто змушені були змінювати своє віросповідання, як, наприклад, Олександр Бланк, дід Ульянових.

Проте Одеса з великою єврейською діаспорою, де до релігії ставилися більш ліберально, пропонувала альтернативи для отримання середньої освіти в приватних навчальних закладах. Це

створювало сприятливі умови для розвитку єврейської молоді, яка прагнула до самовдосконалення і культурної самореалізації.

Одеса завжди була на передовій інновацій і культурних змін, які мали місце у XIX та XX століттях. Зокрема, у 1863 році 14 юнаків з Імператорської академії мистецтв у Петербурзі, очолювані Іваном Крамським, протестували проти академічних обмежень, покинувши навчальний заклад після відмови у праві самостійно вибирати теми дипломних робіт. Цей інцидент, відомий як «Бунт чотирнадцяти», став першим серйозним викликом традиційним академічним нормам, що стали відчуженими від реальності. Під впливом цього культурного заколоту виникла Петербурзька артіль художників, яка значно вплинула на подальший розвиток російського мистецтва, наголошуючи на необхідності живопису як відображення соціальної реальності, з усіма її контрастами.

Одеса, як важливий культурний центр, стала однією з ключових локацій для проведення виставок, організованих цими художниками, що суттєво сприяло відкриттю в Одесі художнього училища. Офіційно засноване 30 травня 1865 року під керівництвом Ф. Ф. Мальмана, училище стало важливим осередком для формування нової генерації художників, серед яких виділялися авангардисти, що прагнули до експериментів у мистецтві.

Авангард, як мистецька течія, виник на фоні швидких соціальних, політичних та економічних змін XIX століття. Від класичних традицій мистецтва початку століття поступово переходили до романтизму, а потім до імпресіонізму, що активно поширювався у 70-х роках. Імпресіоністи, у своїй практиці, відмовилися від змішаних кольорів і почали використовувати чисті яскраві фарби, що дозволяло їм досягати нових ефектів світла та тіні. Це технічне новаторство, зокрема робота на пленері, дало можливість більш точно відобразити природу і життя сучасного міста, сприяючи формуванню нової естетики.

Епоха імпресіонізму, що тривала приблизно з 1870-х до 1890-х років, була часом промислової революції та розвитку середньої освіти, що викликало потребу в нових підходах до мистецтва та його сприйняття. В Україні імпресіоністами стали такі постаті, як Іван Труш, Архип Куїнджі, Олександр Мурашко та інші, багато з яких викладали в Одеському художньому училищі та інших навчальних закладах, що сприяло розширенню культурних горизонтів.

Паралельно з цим, зміни в суспільстві та економіці викликали запит на більш зрозуміле і доступне мистецтво, що стало основою для розвитку авангарду на початку XX століття. Авангард, у широкому розумінні, став формою протесту проти традиційного мистецтва, яке більше не відповідало новим соціальним реаліям. Авангардисти, успадкувавши естетичні принципи імпресіонізму, прагнули до інновацій і експериментів, що стали основою для нових форм мистецького висловлення.

В Україні авангард представлений такими художниками, як Казимир Малевич, Олександра Богомазова та Ольга Екстер, які увійшли до кола європейських митців авангарду. Їхні роботи стали яскравим свідченням розвитку нових художніх течій і способів вираження, які відображали складні процеси, що відбувалися в суспільстві того часу.

Отже, Одеса, як осередок культурного прогресу та освіти, відіграла важливу роль у формуванні нових мистецьких течій і стала важливим етапом у розвитку українського та європейського мистецтва. Цей контекст підкреслює значення Одеси не лише як порту, але й як важливого культурного та освітнього центру, що активно впливав на художні традиції та еволюцію суспільної свідомості.

В українському авангарді особливе місце займають представники, які стали відомими в європейських мистецьких колах, зокрема, «Одеські парижани». Серед них виділяється Соня Делоне (Сара Штерн), яка народилася в Одесі в 1885 році. Її ранні роки були відзначені трагічною втратою батьків, після чого вона переїхала до Санкт-Петербурга, де жила у дядька, юриста Анрі Терка. У 1905 році Делоне вирушила до Парижа, де почала навчання живопису, а згодом уклала шлюб із художником Робером Делоне.

Соня і Робер Делоне стали відомими творцями симультанізму – художнього напряму, що пропонує інноваційну трактовку кубізму, акцентуючи на зображенні руху кольору у світлі. Цей стиль, що був представлений на Салоні незалежних у 1913 році, отримав від Гийома Аполлінера

назву «орфізм», вказуючи на паралелі між картинами Делоне та чарівною музикою, асоційованою з давньогрецьким Орфеєм. Відоме висловлювання Соні про їхній творчий тандем: "Він дав мені форму, а я дала йому колір" — підкреслює синергетичний характер їхньої співпраці [6].

У 1913 році Делоне презентувала свою першу значну роботу в симультанному стилі – картину "Бал Буллье", яка стала відомою за свій експресивний підхід до кольору і форми. Соня Делоне часто пов’язувала свою любов до яскравих кольорів з дитинством, згадуючи про весільні традиції в Україні, де червоні та зелені сукні, прикрашені бантами, були яскравими елементами святкового дійства. В її спогадах "Ми йдемо до сонця" вона пише про краси рідної землі, які вразили її уяву і сформували естетичні пріоритети.

Важливим етапом у кар'єрі Соні Делоне стало її участь у Міжнародній виставці декоративних мистецтв у Парижі в 1925 році, яка суттєво вплинула на розвиток напрямку арт-деко. На цій виставці вона, разом із французьким модельєром Жаком Хаймом, представляла павільйон Boutique simultané, в якому були презентовані не лише симультанні сукні, а й аксесуари та предмети декору. Це свідчило про інтеграцію мистецтва живопису і дизайну, відкриваючи нові можливості для креативного вираження.

Соня Делоне прожила довге життя, померши у 94 роки, і увійшла в історію як одна з перших модельєрів, яка зуміла поєднати живопис і моду. Її діяльність стала важливим внеском у розвиток сучасного мистецтва і дизайну. У 1975 році вона отримала Орден Почесного легіону, що підтверджує її видатний внесок у світове мистецтво і визнання її заслуг у галузі.

Таким чином, творчість Соні Делоне не лише підкреслює інноваційний дух українського авангарду, але й демонструє, як культурні витоки можуть впливати на формування нових художніх течій у світовій мистецькій практиці. Її життя і діяльність – це яскравий приклад того, як одеська культура, сповнена різноманітності і творчої енергії, здатна впливати на європейське мистецтво.

Малік Ісаак (Жак) Єфимович, український художник, народився 20 серпня 1884 року в Одесі [1, с. 149]. Отримавши початкову художню освіту в рідному місті, у 1907 році він вирушив до Парижа для подальшого навчання в Національній школі красних мистецтв. Під час свого перебування в Парижі, з 1908 року, Малік активно брав участь у виставках Товариства, зокрема в роках 1909-1910, 1912 та 1913. Він також представляв свої роботи на відомому міжнародному Салоні В. Іздебського (1909-1910) та у весняних молодіжних виставках 1913 року. Після повернення в Одесу в 1913 році, Малік продовжив свою творчу діяльність.

У 1914 році художник взяв участь у благодійній виставці-лотереї Товариства південноруських митців, всі доходи від якої були спрямовані на підтримку поранених і хворих військовослужбовців. Поряд із творчістю, Малік також активно займався популяризацією мистецтва серед дітей. У 1930-х роках він переїхав до Москви, де не зміг реалізувати свої художні амбіції. Відтак, він став викладачем креслення в сільській школі. Наприкінці життя, міркуючи про свій досвід у країні, він сказав своїм онукам: "В цій країні неможливо бути художником", що відображає складнощі, з якими стикалися митці в радянському контексті.

Юхневич Микола Зіновійович, також народився в Одесі, у 1886 році, в заможній караїмській родині. Його батько займався торгівлею, тримаючи винні погреби на Пушкінській, Серединній, Разумівській, Малій Арнаутській та Московській вулицях, а також два кафе. Микола навчався в Одеській 5-й гімназії з 1898 по 1906 рік. У 1906 році він вступив на математичне відділення Новоросійського університету, але через рік перейшов на медичне відділення, яке закінчив у 1913 році. Після завершення навчання, він працював в акушерсько-гінекологічній клініці Новоросійського університету. У 1914 році Юхневич був мобілізований до армії, де отримав дві нагороди за службу під час Першої світової війни. Після закінчення війни він повернувся до Одеси і продовжив працювати на своїй кафедрі, де поступово здобув кандидатське звання, а перед початком Другої світової війни став професором. Протягом свого життя він залишався митцем-аматором, брали участь у різних виставках, але не залежав від політичних установок партії.

Сигізмунд Олесевич, один з найцікавіших і самобутніх художників початку XX століття, яскравий представник одеської школи живопису (1914-1919 роки), народився 20 червня 1891 року

у селі Бабин Рівненського повіту Волинської губернії. У віці восьми років його мати, дворянка Марія Олесевич, привезла його до Одеси. Відомо, що Сигізмунд виховувався без батька. Спочатку він навчався в реальному училищі Святого Павла, а в 1907 році вступив до приватного комерційного училища Файга, де живопис викладали такі видатні педагоги, як А. Остроментський і К. Костанді, що вважається однією з найкращих художніх шкіл. Важливо зазначити, що училище Файга здобуло визнання на міжнародних виставках за свої методики навчання.

Сигізмунд швидко визначився з вибором професії, і вже у 1907 році відбувся його художній дебют — він виконав обкладинку та ілюстрації до збірки молодих польських письменників Одеси. Літнім сезоном 1910 року три його живописні роботи були представлені на виставці польських художників, що свідчить про його активну участь у культурному житті Одеси та Польщі. Творчість Олесевича стала важливою складовою художнього життя регіону, і його вплив на одеську школу живопису залишається значущим і сьогодні.

Таким чином, життя і діяльність цих митців відображають складний і багатогранний контекст українського мистецтва початку XX століття, їх прагнення до самовираження та пошук визнання в умовах соціальних і політичних змін.

Сигізмунд Олесевич – видатний представник одеської школи живопису, якого Ніколай Скроцкій у своєму огляді в «Одеському листку» 12 листопада 1916 року охарактеризував як художника з різким темпераментом. У його творчості поєднуються емоційна проникливість, іронія, а також прояви варварства і франтівства манери. Це свідчить про глибокий внутрішній конфлікт, в якому художник зіштовхує любов і ненависть, реалізуючи це через своє мистецтво. Олесевич більшу частину свого життя провів у Парижі, що стало важливим етапом у його творчій кар'єрі. Багато його робіт нині зберігаються в музеях та приватних колекціях Франції та Ізраїлю, що підкреслює його міжнародне визнання та значення в європейському мистецькому контексті.

Водночас важливо зазначити, що, хоча ми можемо розповідати про інших митців, таких як Амшей Нюренберг і Віктор Мідлер, які також отримали середню художню освіту в Одесі, їх корені не пов’язані з цим містом. Нюренберг, відомий своїми експериментами в живопису, і Мідлер, який працював у різних стилях, стали значущими постатями в українському та єврейському мистецтві. Проте, оскільки вони не народилися в Одесі, їхній внесок у художню традицію цього міста слід розглядати в іншому світлі.

Таким чином, творчість Олесевича є важливою частиною культурної спадщини Одеси, яка, незважаючи на еміграцію, продовжує впливати на сучасних художників та мистців. Він є символом зв’язку між українським мистецтвом і європейськими тенденціями, і його роботи продовжують надихати нові покоління митців, які шукають власний голос у сучасному світі.

Висновки. У даній статті розглянуто унікальний культурний і історичний феномен одеських парижан, які стали важливою частиною авангардного мистецтва на початку XX століття. Їх діяльність відображає прагнення до змін у суспільстві, культурі та суспільних стосунках, що виникло в контексті реформ, розпочатих у Російській імперії, а також загального інтересу до європейських традицій і культурного обміну.

Одеса, як мультикультурне місто, стало осередком, де зустрілися різні національні традиції та ідеї. Це надало молодим художникам можливість розвиватися в умовах міжнародного мистецького контексту, зберігаючи при цьому свою культурну ідентичність. Проте, з початком революційних змін і встановленням соціалістичного режиму, багато з цих митців виявилися у ситуації, коли їхні ідеї та творчість стали непотрібними або навіть небезпечними.

Важливо підкреслити, що одеські парижани, попри виклики свого часу, залишили значний слід у культурному житті міста. Їхній вплив на формування громадського та культурного простору Одеси є актуальним для сучасного розуміння процесів іденичності та міжкультурного діалогу. В умовах інформаційної війни, що триває, важливо відзначити мультикультурність Одеси і її роль як важливого культурного центру Чорноморського регіону.

Дослідження феномену Одеси, а також діяльності митців, пов’язаних з цим містом, набуває особливого значення у світлі актуальних викликів сучасності. Визнання та популяризація культурної спадщини одеських парижан сприятиме формуванню позитивного іміджу української нації на міжнародній арені та протистояти спробам спростувати багатогранність культурного

простору України. Це підкреслює важливість збереження історичної пам'яті та культурної ідентичності в умовах глобалізації та інформаційних викликів.

Таким чином, стаття не лише висвітлює важливі аспекти історії одеського авангарду, а й підкреслює його значення для сучасної України, що прагне до збереження своєї культурної спадщини та визнання на міжнародній арені.

Конфлікт інтересів

Автори заявляють, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автори повністю дотримуються етичних норм, у тому числі неприпустимості плагіату, фальсифікації даних і подвійної публікації.

Список використаної літератури

1. Барковская О. М.. Общество независимых художников в Одессе: библиогр. справ. [Сост. О. М. Барковская]. Одесса: ВМВ, 2012. 216 с.
2. Войскун Л., Рамат-Ган. Одеські парижани: Твори художників-модерністів із колекції Якова Перемена. Автор-составитель и куратор Л. Войскун. Рамат-Ган (Ізраїль); Иерусалим–Москва, 2006, с.215
3. Войскун Л.. Одесские парижане. Произведения художников-модернистов из коллекции Якова Перемена. [Под ред. Л. Войскун]. Москва: Мосты культуры, 2006. 130 с.
4. Голубовський Є. М., Кохріт Ф. Д., Щурова Т. В. Чорний квадрат над чорним морем: Матеріали до історії авангардного мистецтва Одеси XX ст. [Упоряд.: Є. М. Голубовський, Ф. Д. Кохріт, Т. В. Щурова]. Одеса: Optimum, 2007. 264 с.
5. Гуляєва. Художня культура. Актуальні проблеми: наук. вісник. Інститут проблем сучасного мистецтва НАМ України. 2015. Вип. 11.
6. Деменок Є. Соня Делоне возвращается в Одессу [Электронный ресурс]. URL: http://ju.org.ua/ru/publicism/295.html.
7. Инбер Н. Выставка «Независимых». *Одесские новости.* 1918. 3 декабря (20 ноября). С. 3.
8. Ільф А. І. ФАЗИНИ: 1893–1944. Москва, 2008.
9. Катаев В.П. Святой колодец; Трава забвенья; Алмазный мой венец: повести / В.П. Катаев. Кишинев: Лумина, 1986. 480 с
10. Радвиг М. Выставка «независимых». *Еврейская мысль.* 1919. № 1-2. С. 41.

A.V. BATORII, PhD student,
Odesa Polytechnic National University.,
e-mail: sb181083@gmail.com; ORCID: https://orcid.org/0009-0009-3839-4969
Odesa Polytechnic National University.,
Shevchenko Ave, 1, Odesa, Odesa Region, Ukraine, 65044
N.V. DOBROER, PhD in Cultural Studies, Associate Professor
Odesa Polytechnic National University,
e-mail: dobroer75@gmail.com; ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9712-9219
Odesa Polytechnic National University.,
Shevchenko Ave, 1, Odesa, Odesa Region, Ukraine, 65044
L.V. SIRENKO, History of Ukraine Teacher,
e-mail: sirenko@odshkola43.ukr.education; ORCID: https://orcid.org/0009-0008-7056-0405
Odessa Lyceum №43
Gogol St, 17, Odesa, Ukraine, 65000

ODESA'S PARISIANS: THE PHENOMENON OF THE UKRAINIAN DIASPORA

Objective: The article aims to explore the cultural and historical influence of Odessa artists and intellectuals of the early 20th century who, after forming in the multicultural environment of Odessa,

emigrated to Paris. It seeks to reveal how their creative contributions fostered the development of avant-garde art and helped preserve Ukrainian identity within the multicultural context of Paris.

Methodology: This research utilizes an interdisciplinary approach that combines cultural, historical, and art analysis. A comparative method is applied to examine the work of Odessa artists in the context of the avant-garde movement, along with a cultural reconstruction method to recreate the socio-cultural environments of Odessa and Paris at the time. The study's sources include archival documents, artworks, and contemporaneous critical reviews.

Scientific Novelty: The study highlights the cultural phenomenon of the "Odessa Parisians" as representatives of the Ukrainian diaspora who, while preserving their national identity, contributed significantly to the formation of intercultural dialogue and avant-garde art in France. This research emphasizes Odessa's unique role as a multicultural city, not part of the Russian cultural sphere but a key center of the Black Sea region, where the spirit of tolerance and cultural exchange flourished.

Conclusions: The article underscores the importance of the Odessa art school in the history of the avant-garde movement and the role of Ukrainian artists who, despite the challenging conditions of emigration, continued to expand their creative potential within new cultural environments. It underscores that Odessa has been and remains a polyethnic and multicultural city, retaining its Ukrainian identity and standing outside the Russian cultural domain. Studying this phenomenon provides greater insight into contemporary intercultural processes, the role of the Ukrainian diaspora, and the importance of investigating historical and cultural contexts to counter contemporary propaganda narratives.

Keywords*: Odessa Parisians, avant-garde art, cultural identity, intercultural interaction, Odessa, Ukrainian history.*

References

1. Barkovska O.M. (2012). The Society of Independent Artists in Odessa: Bibliographical Reference. Odesa: VMV. 216 p. (in Ukrainian).
2. Voiskun L., Ramat-Gan (2006). Odesan Parisians: Works by Modernist Artists from the Collection of Yakov Peremen. Author-compiler and curator L. Voiskun. Ramat-Gan (Israel); Jerusalem–Moscow, 215 p. (in Russian).
3. Voiskun L. (2006). Odesan Parisians: Works by Modernist Artists from the Collection of Yakov Peremen. Edited by L. Voiskun. Moscow: Bridges of Culture. 130 p. (in Russian).
4. Holubovskyi Ye.M., Kokhrit F.D., Shchurova T.V. (2007). Black Square Over the Black Sea: Materials on the History of Avant-garde Art of Odesa in the 20th Century. Compiled by Ye.M. Holubovskyi, F.D. Kokhrit, T.V. Shchurova. Odesa: Optimum. 264 p. (in Ukrainian).
5. Huliaieva (2015). Artistic Culture. Current Issues: Academic Bulletin. Institute of Contemporary Art Problems of the Academy of Arts of Ukraine. Issue 11. (in Ukrainian).
6. Demenok Ye. Sonia Delaunay Returns to Odessa [Electronic resource]. URL: http://ju.org.ua/ru/publicism/295.html.
7. Inber N. (1918). Exhibition of "Independents". Odesan News. December 3 (November 20). P. 3. (in Russian).
8. Ilf A.I. (2008). FAZINI: 1893–1944. Moscow. (in Russian).
9. Kataev V.P. (1986). The Holy Well; Grass of Oblivion; My Diamond Crown: Stories. Chișinău: Lumina. 480 p. (in Russian).
10. Radvig M. (1919). Exhibition of "Independents". Jewish Thought. No 1–2. P. 41. (in Russian).

Текст надійшов до редакції 13.10.2024. / The text was received by the editors 13.10.2024.
Текст затверджено до друку 19.11.2024. / The text is recommended for printing 19.11.2024.

DOI: https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-39-09
УДК 93/94:314.151.3-054.7](=161.2)(560)’1920/1930”(092)

О. Є. ЗУБКО, канд. іст. наук,
старший викладач кафедри історії та археології
e-mail: zubkoolga5@gmail.com; ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-7052-1472
Донецький національний університет ім. Василя Стуса (Вінниця)
вул. Грушевського, 2 м. Вінниця, 21050, Україна

УКРАЇНСЬКІ АДРЕСИ В СТАМБУЛІ В КОНТЕКСТІ ДІЯЛЬНОСТІ «СТАМБУЛЬСЬКОЇ ПЛАТФОРМИ» В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (20-30 рр. ХХ ст.)

Завдання наукового дослідження. Із середини 1990-х, за ініціативи О. Пеленської – дипломатки та дослідниці української політичної еміграції міжвоєнної ЧСР − бере свій початок проєкт «Українські адреси в Празі», завдяки якому на мапах чеських міст було крок за кроком віднайдено та відновлено українські адреси, за котрими мешкали, вели свою громадську та розвідувальну діяльність представники української політичної еміграції. Авторці даної статті випала честь бути долученою до вказаного проєкту шляхом адресних й біографічних доповнень. Тоді як здійсненню нового вже адресно-біографічного дослідження, в іншій країні, хоча в тому ж самому контексті діяльності української політичної міжвоєнної еміграції, посприяли вже архівні розвідки та романи письменниці та аспірантки Кам’янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка Лори Підгірної про діяльність політичної еміграції та українських екзильних спецслужб на Близькому Сході. «Стамбульська платформа» рішуче «вимагала» українських адрес ДЦ УНР.

Методологія дослідження та наукові підходи розвідки спираються на принципи історизму, цілісності, об`єктивності, конкретно-історичного підходу, всебічності, системності, а також на використання методів аналізу, синтезу, історико-генетичного, історико-типологічного, проблемно-хронологічного та історико-порівняльного.

Основні результати здійсненого в межах дослідження. У статті наведено фактичний перелік українських адрес у місті Стамбул в контексті діяльності «Стамбульської платформи» в 1920–1930-х рр.

Оригінальність та практичне значення. Локаційно-географічне розширенням меж проєкту «Українські еміграційні адреси».

Ключові слова: *Стамбульська платформа, українська політична еміграція, міжвоєнна Туреччина, Володимир Мурський, Микола Забелло, Марія Пчелінська, українські екзильні спецслужби.*

Як цитувати: Зубко О. Є. Українські адреси в Стамбулі в контексті діяльності «Стамбульської платформи» в міжвоєнний період. (20-30 рр. ХХ ст.) *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2024. Вип. 39. С. 86-90. DOI: https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-39-09

©Зубко О.Є., 2024

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

In cites: Zubko O. Y. (2024). Ukrainian addresses in Istanbul in the context of the activities of the «Istanbul Platform» in the interwar period. (20-30s of the XX century). *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin. Series History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences, Issue 39, (86-90),* DOI: https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-39-09 (in Ukrainian)

Постановка проблеми. Нові дослідження життя та діяльності представників української політичної еміграції, які, опинившись у статусі представників бездержавної нації, продовживши активне протистояння із окупаційною радянською владою та радянськими спецслужбами за межами українських теренів, найперше, відкриває цілу плеяду забутих імен українських державників, самостійників за переконанням, та їх незаперечний внесок у здобуття незалежності українським народом у XXI ст. А дослідження українських адрес дозволяє краще зрозуміти умови, обставини життя та боротьби; виклики, які стояли перед українською політичною еміграцією та спецслужбами ДЦ УНР в екзилі, на Близькому Сході, зокрема в Стамбулі. Місті, котре в міжвоєнну добу стало справжнім хабом формування подальших проукраїнських візій та спецоперацій, як то отримання Томосу для української церкви, укладання Договору з представниками кримськотатарської діаспори про автономію Криму у складі майбутньої Незалежної України, створення Української Далекосхідної республіки, поширення проукраїнської пропаганди, просвітництва чи висвітлення української адженти на міжнародному рівні, як факторів тактики «дрібних порізів», мали розхитати та обезкровити радянську росію, поступово виводячи її з гри на міжнародній шахівниці.

Аналіз джерел та останні дослідження. Найперше, авторка послуговувалася розсекреченими архівними масивами Служби зовнішньої розвідки України та Центрального державного архіву громадських об'єднань України (м. Київ): як агентурними донесеннями радянських спецслужб, так і листуванням самих представників «Стамбульської платформи», в котрих зберігається інформація про українські адреси у Стамбулі та пов'язані з ними факти діяльності української політичної еміграції. Тобто, подається інформація з обох «сторін барикад». Важливими є також нові дослідження Л. Підгірної, зокрема, її наукова стаття «Стамбульська платформа: просопографічний портрет» [2, с. 210-226] про діяльність нелегальної резидентури ДЦ УНР в екзилі на Близькому Сході.

Мета статті – узагальнення раніше виявленої інформації про українські адреси в Стамбулі в контексті діяльності «Стамбульської платформи» в міжвоєнну добу.

Виклад основного матеріалу. У міжвоєнний період, в результаті вимушеної еміграції та інтернування вояків Армії УНР у Стамбулі осіла чимала українська громада, котра першочергово потребувала не лише гуртування та офіційного визнання й ідентифікації її представників турецьким урядом за національною ознакою, як українців, а не «білих росіян» [3, ф. 1, оп.1, спр. 12617, арк. 354], але й подальших постійних контактів із представниками уряду ДЦ УНР в екзилі, захисту своїх громадянських прав і свобод, сприяння успішній інтеграції в суспільство Турецької республіки та подальшого громадсько-політичного спрямування.

Тим часом, у результаті вигідного геополітичного розташування між Європою та Азією, наявності порту та налагоджених морських шляхів із чорноморськими та європейськими портами, Стамбул за короткий час став вигідним транзитним пунктом або ж новою батьківщиною для колишніх громадян УНР, котрі прагнули знайти краще життя. Скупчення іноземних дипломатичних установ, під покровом яких працювали іноземні розвідки, також грало на руку українському екзильному уряду та спецслужбам, оскільки перетворило місто на зручну локацію для ведення власної дипломатичної, просвітницької й пропагандистської діяльності, втім – найголовніше, розвідувальної, звісно, в неофіційному форматі.

Таку місію у Стамбулі, і зрештою на Близькому Сході на себе взяла нелегальна резидентура ДЦ УНР в екзилі «Стамбульська платформа» [3, ф. 1, оп.1, спр. 12617, арк. 31-32], створена на основі місцевої української громади й очолювана представником уряду, блискучим журналістом, лінгвістом, дипломатом, розвідником – Володимиром Мурським [3, ф. 1, оп.1, спр. 6945, арк. 270]. З огляду на свій неофіційний статус «Стамбульська платформа» виконувала

одночасно роль дипломатичної установи, громадського осередку та нелегальної резидентури, куруючи діяльність уенерівських розвідпунктів на Близькому Сході, зокрема в Персії та Сирії, а також на поневолених радянською владою теренах Туркестану тощо. Відповідно до своєї діяльності члени «Стамбульської платформи» для проживання та власне ведення розвідувальної діяльності в Стамбулі користувалися певними локаціями та адресами [2, с. 210–226].

Найперші українські адреси, котрі потрібно відзначити із прибуттям у 1929 р. В. Мурського до Стамбулу в якості очільника української громади та неофіційного керівника нелегальної резидентури, це адреси проживання самого В. Мурського та його заступника й секретаря – М. Забєлло (Забілло), який до того ж був завербованим ОДПу агентом на псевдо «Надія» [1]: *Аяз-Паша Нерзарліх Сокак, 12* [3, ф. 1, оп.1., спр. 12628, т. 9, арк. 313]. За адресою В. Мурського, разом із його родиною мешкала і своячка – найактивніша членкиня «Стамбульської платформи» – Марі Пчелінська (Марія Пчелінська), громадянка Франції, рідна сестра дружини В. Мурського [3, ф.1, оп.1, спр. 12628, т. 8, арк. 50]. Саме їй українські екзильні спецслужби завдячують контактами із резидентами спецслужб Франції та Японії.

Айшелі-Чешне, Аль Сокак, 10 – адреса М. Забєлло (Забілло) [3, ф. 1, оп. 1, спр. 9749, т. 2, арк. 4–6]. За адресою М. Забєлло (Забілло) мешкала і його родина: дружина Катерина та неповнолітній син Петрусь.

Варто зауважити, що оселі Володимира Мурського (1888 – 1935) та Миколи Забєлло (Забілло) (1892 – 1967) знаходилися у передмісті Стамбулу, на узбережжі Мармурового моря, неподалік Флорії [3, ф. 1, оп. 1, спр.12628, т. 1, арк.22-24]. Це був досить престижний район, де, зазвичай, селилися заможні емігранти, що, звісно, в представницьких справах додавало В. Мурському статусу в очах його візаві. Адже резиденція Мурських відігравала не лише роль приватної оселі, але й місця зібрань представників української громади та членів «Стамбульської платформи», а також робочого офісу самого В. Мурського для зустрічі із представниками іноземних спецслужб та очільниками дружніх діаспор [1, с. 210-226].

Ще одна українська адреса, про яку дізнаємося з агентурних донесень – *Кутусу Бей-Оглу, Істамбул, №224* [3, ф. 1, оп. 1, спр.12617, т. 2, арк.137] – адреса, якою користувалися для отримання кореспонденції, що надходила Володимиру Васильовичу Мурському та Миколі Миколайовичу Забєлло (Забілло) з Польщі від кураторів українських екзильних спецслужб; із Франції, з паризької резидентури [3, ф. 1, оп. 1, спр.12628, т. 9, арк.202]; від А. Лівицького; від колег із Чехії та Мюнхена, а також із перської резидентури [3, ф.1, оп.1, спр. 6945, т. 2, арк. 270], від Ю. Тушевського. Оскільки забирати кореспонденцію ходив виключно замісник Володимира Васильовича та Миколи Миколайовича, завербований агент ОДПУ, вміст всієї кореспонденції ретельно копіювався і ставав відомим радянським кураторам [3, ф.1, оп.1, спр. 12617, т. 8, арк. 51].

З агентурного донесення, що збереглося серед архівного масиву архіву СЗРУ дізнаємося й адреси, за якими мешкали деякі найактивніші члени «Стамбульської платформи».

Рю Телеграф, 24 – тут мешкав В. Витинський – галичанин, уніат, казначей громади, налаштований, що цікаво, проти УНР; родина його залишилася в окупованому більшовиками Севастополі, а сам він у Стамбулі співмешкав із якоюсь полячкою [3, ф. 1, оп. 1, спр. 12628, т. 9, арк. 313].

Істікляль, № 248 – адреса О. Старченка. (Детальні відомості про нього відсутні).

Анадоль Сокак, 29 – адреса В. Самопаленка, освіченої та делікатної в розмові людини, катеринославця, батька трьох дітей, які разом з дружиною залишилася в Україні. В Стамбулі він торгував молоком і молочними продуктами [3, ф. 1, оп. 1, спр. 12628, т. 9, арк. 313].

Рю Абанос, 41 – адреса Д. Хвилі, колишнього військового, кубанця, родина залишилася теж на батьківщині; у Стамбулі співмешкав із жінкою вірменського походження, надавач житла співвітчизникам. [3, ф. 1, оп. 1, спр. 12628, т. 9, арк. 113, 114].

За цією ж адресою (*Рю Абанос, 41*) проживав і В. Росторгуєв, харків'янин, колишній адвокат, котрий навчався в одному з університетів Німеччини.

Серед стамбульських локацій, якими користувалися представники «Стамбульської платформи» для зустрічей, можна також назвати *кафе «Тюркуаз»*, *ресторація Абдулли* [3, ф. 1, оп. 1, спр.12628, т. 9, арк. 97-98], *кінотеатр «Альгамбра»*, а також ресторація-кабаре «*Токіатлеан*»,

де працювали музикантами представники української громади – підполковник Армії УНР О. Петровський та композитор М. Васильєв. Назви цих розважальних закладів зустрічаються досить часто в агентурних донесеннях, проте точні адреси їх встановити немає змоги.

Також варто згадати *кондитерську крамничку «Кристель»* на вулиці Істикляль, що належала члену «Стамбульської платформи», галичанину В. Витинському; *ресторацію «Амбамадер»* за адресою *Рю Абанос, 41,* котра належала тому ж Д. Хвилі, і де могли харчуватися представники української громади. У своїх агентурних донесеннях Микола Миколайович Забєлло (Забілло) називає цей ресторан «столовкою домашніх обідів» [3, ф. 1, оп. 1, спр. 12628, т. 9, арк. 113, 114].

Ще одним місцем для агентурних зустрічей, а також для проведення дозвілля, українська політична еміграція, не маючи власної офіційної резиденції, обрала так званий клуб «*Тевтонію*» – будинок німецької громади, де відбувалися вишукані концерти симфонічної музики та інші мистецькі заходи. Будівля цього клубу зберігся до сьогодні і розташована у районі Бейоглу, за адресою *Галіп Деде, № 65,* на перехресті із вулицею Істикляль. Сьогодні тут міститься філія інституту Гете.

Варто зауважити, що взаємини української та німецької громад на початку ХХ ст. у Стамбулі були більш ніж приязними, а у контексті діяльності спецслужб В. Мурський, як представник екзильного уряду та очільник нелегальної резидентури «Стамбульська платформа», обмінювався інформацією і з німецькою розвідкою [3, ф. 1, оп. 1, спр.12628, т. 8, арк.28-38].

На жаль, нелегальна резидентура «Стамбульська платформа» згорнула свою діяльність та розпочаті операції разом із смертю Володимира Васильовича [3, ф. 1, оп. 1, спр. 12617, т. 15, арк. 52] у 1935 р. Поховання Мурського в Стамбулі, а пізніше й інших членів української громади, дозволяють дослідникам локалізувати ще дві українські адреси: *Французьке Латинське католицьке кладовище* – Fransız Latin Katolik Kabristanı за адресою *Джумхурієт, Тейпареджі Фехмі сокак, Шишлі, 11-1*; а також *Грецьке православне кладовище, район Шишлі*. Тут поховані родини Забєлло, Адієссвича та Хвилі. Поховання віднайденні завдяки краєзнавиці-аматорці кримськотатарського походження А. Усейновій й облаштовані завдяки зусиллям Генерального консульства України в Стамбулі [2].

Висновки. Отже, у контексті проєкту «Українські еміграційні адреси» авторка статті намагалася не лише узагальнити наявну інформацію, але й продемонструвати так званий формат «Українського Стамбулу». Навіть такий поверхневий зріз демонструє досліднику широкий та різноманітний спектр побутового життя українців, а також розвідувальної діяльності.

На жаль, формат наукової статті та відсутність джерельної бази не дозволяє авторці виявити та окреслити більш широке значення та роль українських адрес у Стамбулі. Однак із впевненістю можна зазначити, що українська політична еміграція міжвоєнного Стамбулу через низку об'єктивних причин, серед яких відсутність української державності, а, відтак, і можливості вести офіційну представницьку, дипломатичну та громадську діяльність, не могла похвалитися тим розмаїттям адрес українських резиденцій, будинків громадських культурних зібрань, тощо, якими так полюбляють хизуватися російські історики, описуючи так званий «русскій Стамбул», який, за їхніми словами, мав визначний вплив на турецьку спільноту. Однак, говорячи про українські адреси в Стамбулі, ми маємо констатувати можливість відкрити для подальших досліджень ще одну, невідому сторінку історії, життя та діяльності української політичної еміграції та українських екзильних спецслужб, зокрема в міжвоєнну добу, в Туреччині та на Близькому Сході. Ця можливість, безумовно, мотивує молодих науковців до нових досліджень та повернення із небуття імен українських патріотів, кристалізації історичної тяглості, а також створенню нових комеморативних форматів та їх виключної ролі в становленні української державності.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автор повністю дотримується етичних норм, у тому числі неприпустимості плагіату, фальсифікації даних і подвійної публікації.

Список використаної літератури

1. Підгірна Л. (2022). «Стамбульська платформа» УНР у 20-30-ті рр. XX ст.: просопографічний портрет. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (36), 210–226. DOI 10.32626/2309-2254.2022-36.210–226

2. Невідомі сторінки історії українців у Туреччині: знайдено могилу сотника УНР. URL: https://onpress.info/nevidomi-storinki-istoriyi-ukrayintsiv-u-turechchini-znajdeno-mogilu-sotnika-unr-117812 (дата звернення: 03.09.2024).

3. Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України. ф. 1, оп.1, спр. 6945, 9749, 12617, 12638.

O. Ye. ZUBKO (PhD History)
senior teacher of the Department of History and Archaeology,
e-mail: zubkoolga5@gmail.com; ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-7052-1472
Vasyl' Stus Donetsk National University,
2 Hrushevsky Street, Vinnytsia, index 21050, Ukraine

UKRAINIAN ADDRESSES IN ISTANBUL IN THE CONTEXT OF THE ACTIVITIES OF THE «ISTANBUL PLATFORM» IN THE INTERWAR PERIOD (20-30s of the XX century)

The task of scientific research. In the mid-1990s, on the initiative of O. Pelenska, a diplomat and researcher of Ukrainian political emigration in the interwar Czechoslovak Republic, the project «Ukrainian addresses in Prague» began, thanks to which Ukrainian addresses where people lived were found and restored step by step on maps of Czech cities, representatives of the Ukrainian political emigration conducted their public and intelligence activities. The author of this article had the honor of being included in the specified project through address and biographical additions. Meanwhile, archival research and novels of the writer and post-graduate student of Kamianets-Podilskyi National University named after I. Ohienko of Lora Pidhirna on the activities of political emigration and Ukrainian exile special services in the Middle East. «Istanbul Platform» resolutely «demanded» Ukrainian addresses of the DC of the Ukrainian People's Republic.

The research methodology and scientific approaches of intelligence are based on the principles of historicism, integrity, objectivity, concrete-historical approach, comprehensiveness, systematicity, as well as the use of analysis, synthesis, historical-genetic, historical-typological, problem-chronological and historical-comparative methods.

The main results of the research carried out. The article provides a factual list of Ukrainian addresses in the city of Istanbul in the context of the activities of the «Istanbul Platform» in the 1920s and 1930s.

Originality and practical significance. Locational geographical expansion of the boundaries of the "Ukrainian emigration addresses" project.

Key words: *Istanbul Platform, Ukrainian political emigration, interwar Turkey, Volodymyr Murskyi, Mykola Zabello, Maria Pchelinska, Ukrainian exile special services.*

References

1. Podhirna L. (2022). «Istanbul platform» of the Ukrainian National People's Republic in the 20s and 30s of the 20th century: a prosopographic portrait. *Scientific works of Kamianets-Podilskyi National University named after Ivan Ohienko: historical sciences,* (36), 210–226. DOI 10.32626/2309-2254.2022-36.210–226 (in Ukrainian).

2. Unknown pages of the history of Ukrainians in Turkey: the grave of a UNR centurion was found. URL: https://onpress.info/nevidomi-storinki-istoriyi-ukrayintsiv-u-turechchini-znajdeno-mogilu-sotnika-unr-117812 (access date: 09/03/2024). (in Ukrainian).

3. Sectoral state archive of the Foreign Intelligence Service of Ukraine. f. 1, op. 1, reference 6945, 9749, 12617, 12628. (in Ukrainian).

Текст надійшов до редакції 23.09.2024. / The text was received by the editors 23.09.2024.
Текст затверджено до друку 26.10.2024. / The text is recommended for printing 26.10.2024.

DOI: https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-39-10
УДК 94(100):620.2

Ю. В. БІЛАС
Аспірантка кафедри українознавства, культурології та історії науки
e-mail: Julia.bilas95@gmail.com; ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-5718-1098
Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»
вул. Кирпичова, 2, м. Харків, 61000, Україна

«ЦЕ БУВ НЕВТОМНИЙ ПИЛИПЕНКО – ПИСЬМЕННИК, ШЕВЧЕНКОЗНАВЕЦЬ…». ЗБИРАЛЬНИЦЬКІ ЕКСПЕДИЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕННИКА ТА ГРОМАДСЬКОГО ДІЯЧА С.В. ПИЛИПЕНКА ЯК ВНЕСОК У РОЗВИТОК ШЕВЧЕНКОЗНАВТВА

Мета. У статті здійснюється спроба дослідити збиральницькі подорожі Сергія Пилипенка по місцях пам'яті Тараса Шевченка та висвітлюються його власні намагання локалізувати творчу і художню спадщину Кобзаря у Харкові в 1920-х-1930-з рр.. на тлі розвитку шевченкознавства.

Методологія дослідження базується на використанні загальнонаукових методів аналізу та синтезу, а також спеціальних історичних методів: історико-типологічного, історико-порівняльного, та біографічного. Історико-типологічний метод дозволив дослідити становлення та розвиток шевченкознавства в 1920-1930-х рр. Проаналізувавши та систематизувавши історичні джерела та історіографію, вдалося виявити ключові постаті, які досліджували спадщину Кобзаря, основні проблеми і перспективи цього наукового напряму, який розвивався в умовах ідеологічного тиску з боку більшовицького режиму. Історико-порівняльний метод дозволив скласти чітке уявлення про те, як трансформувався підхід до усвідомлення важливості дослідження та збереження пам'яток шевченкознавства. Завдяки біографічному методу вдалося поєднати розрізнені факти з біографії Сергія Володимировича Пилипенка, виявити мотиви, та його особисте ставлення до проблеми. Аналізуючи та систематизуючи зміст джерел особового походження та архівних матеріалів вдалося дослідити шляхи вирішення поставленої задачі у поєднанні з іншими обставинами на життєвому шляху письменника, та встановити його особистий внесок у збереженні творчої спадщини Тараса Шевченка.

Наукова новизна полягає в аналізі та систематизації недосліджених та малодосліджених джерел, що висвітлюють подробиці подорожей Сергія Пилипенка теренами колишнього СРСР. Ці матеріали дають можливість прослідкувати роль і внесок Сергія Пилипенка в зосередженні творчого художнього доробку Тараса Шевченка в Харкові та шевченкознавства в цілому. Дослідження полягає у необхідності реконструкції внеску українського письменника Сергія Володимировича Пилипенка в розвиток Шевченкознавства в 1920-х – 1930-х рр. Зазначений період відзначився ідеологічним втручанням партійних функціонерів у численні напрями науки і культури. Дослідження особистості та творчого доробку Тараса Шевченка так само зазнало ідеологічного впливу, тож його образ періодично зазнавав трансформації на сторінках української радянської преси. Сергій Пилипенко, який наприкінці першої третини XX століття обіймав найвпливовіші видавничі та редакторські посади в столичному на той час Харкові, так само висвітлював та популяризував спадщину Кобзаря, що є цікавим напрямом для аналізу. Водночас найбільш важливим є дослідження

©Білас, Ю. В., 2024
This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

пошукової та збиральницької діяльності Сергія Пилипенка, його організаційна активність та безпосередня участь в експедиціях по місцях пам'яті Тараса Шевченка з метою зосередження шевченкової спадщини в Харкові.

Висновки. Спираючись на архівні матеріали, джерела особового походження та історіографічні праці було узагальнено наукову інформацію про специфічний розвиток шевченкознавства в 1920-1930 рр., яке зазнало ідеологічної трансформації. Визначено роль пошукових подорожей українського письменника та громадського діяча С.В. Пилипенка з метою зібрання творчої спадщини Тараса Шевченка та її локалізації у Харкові. У статті висвітлено особистий внесок діяча у розвиток шевченкознавства яке відбувалося паралельно з деструктивними процесами проти української науки і культури.

Ключові слова: *Сергій Володимирович Пилипенко, Тарас Шевченко, Харківський інститут Тараса Шевченка, особистість, Українське національне відродження, експедиції, культурна спадщина, музей.*

Як цитувати: Білас Ю.В. «Це був невтомний Пилипенко – письменник, шевченкознавець…». Збиральницькі експедиції українського письменника та громадського діяча С.В. Пилипенка як внесок у розвиток шевченкознавства. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* 2024. Вип. 39. С. 91-99. DOI: https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-39-10

In cites: Bilas Yu. V. (2024). "It was the untired Pylepenko – writer, Shevchenko expert...". Collecting expeditions of the Ukrainian writer and public activist S.V. Pylypenka as a contribution to the development of Shevchenkonology. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin. History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences*, *Issue 39, (91-99).* DOI: https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-39-10 (in Ukrainian)

Як точно зазначає дослідник Л. Горенко, «національний феномен Тараса Шевченка сягає далеко за межі літератури, культури та мистецтва загалом, він виявив у собі найхарактерніші риси українського генотипу, синтезував досвід культури, увібрав силу духу багатьох поколінь свого могутнього роду» [3, с. 27]. Спадщина Кобзаря є національним надбанням України, яка багато десятиліть поспіль досліджується істориками, літературознавцями, мистецтвознавцями та іншими дослідниками, однак, слід зазначити, що шевченкознавство, як напрямок наукового вивчення життя і творчості Тараса Григоровича Шевченка, зазнавало трансформації на різних історичних етапах свого існування.

Одним із найцікавіших періодів розвитку шевченкознавства є 1920-ті – 1930- ті рр. Цей час відзначився своєрідним «розумінням» і «тлумаченням» як самого митця, так і його спадщини. Це залежало від політико-ідеологічних умов та течій післяреволюційної побудови нової радянської держави. Дослідниця О. Гомотюк охарактеризувала розвиток шевченкознавства у зазначений період так: «Серед широкого загалу більшовикам вдалося трансформувати образ Шевченка у реліквію, створити образ борця з експлуатацією пролетаріату та селянства, високого пошановування здобули ідеї революційного демократизму у творчості Поета та радянського патріотизму» [2, с. 26].

Найпотужнішим осередком розвитку шевченкознавства наприкінці першої третини XX століття виступав Харків, який виконував роль столиці радянської України до 1934 року. Дослідниця Г. Карпінчук зазначала, що одним з перших, хто вжив у науковому середовищі термін «шевченкознавство» став літературознавець та критик Ієремія Якович Айзеншток. За словами авторки, тенденція до використання постаті Шевченка полягала в утвердженні радянських ідеологічних ідей, і влада виступила на підтримку розвитку цього напряму науки [9, с. 24]. Оскільки тип культури, окреслений революційною інтелігенцією, мав утвердити пролетаріат у конкретиці його побуту, пролетаріат мав бути українізований [11, с. 139]. Отже, постать Тараса Шевченка використовувалася як інструмент досягнення поставлених цілей.

Письменницькі та літературні угрупування, що підпорядковувалися комуністичній партії теж репрезентовували Тараса Шевченка по різному. Як зазначає дослідниця Ярина Цимбал, «…на Кобзаря претендували плужани – Спілка селянських письменників «Плуг», ВУСПП – Всеукраїнська спілка пролетарських письменників, «Молодняк» – комсомольська літературна організація, а з 1928 року в бій за Шевченка вступили футуристи». У своєму доробку Я. Цимбал наводить і текст сатиричного віршу Івана Антипенка, який так описав зустріч Тараса Шевченка і голови спілки селянських письменників «Плуг» Сергія Пилипенка:

«І прийшов Тарас Шевченко,
І звернувсь до Пилипенка:
— Гей, «папашо»! Я ваш син,
Бо ще з пупа плужанин.
Відповів йому «папаша»:
— Можна взять тебе, синашу,
Не в письменники — на стаж.
Надішли свій літбагаж.» [19].

Постать Сергія Пилипенка визначається, як одна із найвпливовіших в літературному житті радянської України наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. Відомий письменник та організатор, фундатор спілки селянських письменників «Плуг», справжній «папаша» молодої селянської письменницької когорти, як його увічнили в джерелах співвітчизники [24, Ф. 690. Оп. 1. Од. зб. 18, арк. 2].

У радянській науковій історіографії ім'я репресованого Сергія Пилипенка майже не згадувалося, а творчий доробок ігнорувався, тому його внесок у розвиток шевченкознавства не є дослідженим. Про перетин долі видатного «плугатаря» української літератури Сергія Пилипенка із долею Кобзаря Тараса Шевченка вперше у своїх споминах писала Тетяна Михайлівна Кардиналовська-Пилипенко [7, с. 102]. Пізніше, наприкінці ХХ століття, особистості Сергія Пилипенка приділяв чимало уваги директор Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка Національної академії наук України, академік-секретар Відділення літератури, мови та мистецтвознавства НАН України, доктор філологічних наук, академік М. Г. Жулинський. Його статті були присвячені як життю та діяльності письменника [6], так і його ролі у фундації та діяльності Інституту літератури Тараса Шевченка у Харкові [5, с. 19]. Водночас висвітлення організації експедицій та збиральницька діяльність Сергія Пилипенка як окреме систематизоване дослідження на сьогодні відсутнє в українській історіографії.

Високий ступінь довіри до Сергія Пилипенка збоку партійного керівництва, або використання його для досягнення власних цілей демонструє те, що саме він входив до Президії Державної правописної комісії разом з Миколою Скрипником, Антіном Приходько, Агатангелом Кримським та Олексою Синявським. Це відбувалося в 1928 році, коли Народний комісаріат освіти вирішував долю українського правопису [21, Ф. Х, од. зб. № 12599, арк. 1]. Зокрема, він головував у Державному видавництві України та редагував провідні українські періодичні видання.

Обіймаючи високі посади і беручи участь в ухваленні важливих рішень народного комісаріату, Сергій Пилипенко виступав одним із фундаторів Інституту літератури Тараса Шевченка у Харкові. Отже, його роль у розвитку шевченкознавства в зазначений період є ключовою. Український поет, критик, доктор філологічних наук Юрій Іванович Ковалів зазначав, що інститут виник як альтернатива ВУАН. Ухвалу проєкту було прийнято ще в 1925 році. Керівництво ж інституту обиралося з тактичних міркувань: «Очолити Інститут мав поміркований академік Д. Багалій, до якого партфукціонери ставилися прихильно, сподіваючись, що він та інші, лояльні до радянської влади дослідники пересадять українську науку на марксо-ленінські ґрунти» [10, с. 17]. А отже, серед «інших лояльних» був і Сергій Пилипенко, і вищезгаданий Ієремія Айзеншток.

Варто зазначити, що сам Сергій Пилипенко, виступаючи головним редактором газет, орієнованих на українське селянство, публікував власні дописи, присвячені Тарасу Шевченку, проте вони, відповідно, були навмисно написані в ідеологічному контексті: «Ось як розумів

Шевченко комунізм – забери в багатого, віддай бідному. Комуністи, значить, прихильники й оборонці бідноти. Що ж, на той час досить було й такого розуміння. Отже, бачимо, що недурно бачимо портрет Тарасів у наших клубах, радянських і партійних установах, поруч з портретами вождів революції…» [14, с. 1]. Цей фрагмент статті С. В. Пилипенка наочно демонструє навмисне ідеологічне забарвлення образу Кобзаря, як одного з українських першопрохідників та симпатиків комунізму тощо.

Отже, в умовах популяризації постаті Тараса Шевченка наприкінці першої третини ХХ століття відбувалася професійна діяльність Сергія Пилипенка. Зі спогадів Тетяни Кардиналовської можна дізнатися, що Кобзарь і так був улюбленим поетом її чоловіка. Вона писала: «…Пізніше мій чоловік Сергій Пилипенко їздитиме по всій Україні, і навіть за Аральське море, збираючи відомості про поета, стане на чолі першого Шевченківського музею» [7, с. 81]. Ці поїздки вже відбувалися за часів праці Сергія Пилипенка в Харківському Інституті Тараса Шевченка [7, с. 114]. Тому внесок письменника та громадського діяча у розвиток шевченкознавства необхідно розглядати і з позиції власного усвідомлення його значущості.

До ювілею Інституту літератури імені Т.Г. Шевченка на початку 2000-х рр. український літературознавець С.А. Гальченко опублікував статтю, присвячену збиранню шевченківської спадщини часів заснування інституту у Харкові. Дослідник дотримується думки, що комплектування фондів відділу рукописів розпочалося у 1926 р., проте ймовірно, що активну пошукову діяльність значно раніше розпочав Ієремія Айзеншток: «Меморіальний, або архівний відділ (саме так він називався на початку), вже 1926 р. розпочав інтенсивну концентрацію рукописної й малярської спадщини Шевченка, а згодом й інших письменників XVIII–XX ст.» [1, с. 35].

Водночас варто зазначити, що Сергій Пилипенко так само активно залучався до збиральницької діяльності інституту. Його особисті подорожі зі збору кобзаревої спадщини детально описані як в його статтях, так і в дописах та книгах інших авторів, які вийшли за декілька десятиліть після того, як Сергій Пилипенко став жертвою політичного терору та був страчений в 1933 році [22, ф. 263, оп. 1, спр. 44228, т. 7. арк. 88]. Саме він потрапив до когорти репресованих одним з перших, у першу хвилю політичного терору за підозрою у «контрреволюційної діяльності», так і не зумівши поєднати українську національну ідею з ідеєю комунізму.

Через декілька десятиліть після того, як С.В. Пилипенка було посмертно реабілітовано, а його ім’я дещо забулося, в 1979 році на сторінках газети «Літературна Україна» вийшла стаття доктора філологічних наук Леоніда Хінкулова, яку автор присвятив аналізу книги письменника Ігоря Свидина «Півострів долі поета» [17], що вийшла роком раніше у Казахстані. В статті Л. Хінкулова йдеться, що автор присвятив свою книгу засланню Тараса Шевченка на Мангишлак, де він знаходився сім років. Посилаючись на автора книги, дослідник Л. Хінкулов побіжно згадував про те, що Мангишлак відвідував і український письменник Сергій Пилипенко [18, с. 2], що підтверджує вищенаведений уривок спогадів Тетяни Михайлівни Кардиналовської.

У 1980 році в журналі «Україна» теж вийшла стаття про Тараса Шевченка, де згадується, що приїзд Сергія Пилипенка до Мангишлаку став справжньою подією для місцевих жителів. Автор статті писав: «Старожили теперішнього Форту Шевченка вже не пригадують, напевно, коли це було – навесні чи влітку. Проте рік запам’ятало багато людей – 1925. Тоді до форту прибув, наче сніг на голову впав, «український комісар». Це був невтомний Пилипенко – письменник, шевченкознавець, один із засновників Інституту літератури України. Приїхав він з тодішньої столиці республіки Харкова, щоб на власні очі побачити місце заслання Кобзаря, вклонитися йому, уточнити деякі відомості про перебування поета. З місцевими керівниками Пилипенко, напевно, мав розмову про відкриття пам’ятника і створення музею. Ревком Адаївського повіту ще раніше подбав про збереження місць, пов’язаних з ім’ям Т.Г. Шевченка. Ще у 1924 році було реставровано землянку Тараса, а після приїзду гостя з України Раднарком КазРСР ухвалив вважати, що парк Кобзаря – заповідний, і організувати в ньому музей Т. Г. Шевченка» [4, с. 10].

Навмисно залишена згадка про «невтомного» Пилипенка, як про «комісара», свідчить про те, що він був на високому керівному посту в середовищі партійної еліти Харківщини. Ймовірно, так був описаний його приїзд до Мангишлаку місцевою владою, і саме так запам'ятався місцевим мешканцям. У спогадах дружина письменника посилалася на слова, української письменниці Докії Гуменної: «Бо хоч і не відчувала я ані крихти бюрократичної пихи, але самі назви його посад вимагали, щоб не набридати: головний редактор ДВУ, голова Науково-дослідного інституту літературознавства ім. Шевченка, відповідальний редактор провідного журналу «Червоний шлях», редактор численних інших журналів, голова редакційної колегії двомісячника літературознавства «Літературний архів…» [7, с. 108].

Враховуючи високу довіру до Сергія Пилипенка з боку більшовицького комуністичного керівництва, можна висловити припущення, що експедиція до Шевченко-Форту (раніше Олександрівський форт), до місця кобзаревого заслання була узгоджена на керівному рівні, проте чи було це чи відрядженням за дорученням, чи особистою ініціативою письменника, достеменно невідомо. Внесок Сергія Пилипенка в розвиток шевченкознавства в Казахстані є фундаментальним.

Серед цінних історичних джерел, які зберігаються в Національному музеї Тараса Шевченка в Києві, є фотографії, які присвячені музею Кобзаря на півострові Мангишлак. Завдяки цим збереженим фото стає відомо, що, зокрема, 1925 року Сергій Пилипенко відвідав Мангишлак і вдруге, в 1928 році [20. арк.1], скільки подорожей на півострів було загалом – невідомо. Зберігається в музеї і світлина пам'ятника Тарасу Шевченку в оточенні відвідувачів форту [20. арк. 1].

Між поїздками на Мангишлак у 1925 та 1928 роками Сергій Пилипенко брав участь в експедиції у межах радянської України в 1927 році. На той момент Інститут літератури Тараса Шевченка у Харкові існував уже рік. Навесні 1927 року на шпальтах двотижневника «Плуг», головним редактором якого і був Сергій Пилипенко, вийшла його стаття, де яскраво описано подорож разом із Михайлом Биковцем – «плужанином», українським письменником та громадським діячем. Михайло Миколайович навіть зробив декілька фотографій під час поїздки у Канів, які були розміщені у «Плузі», і не є залученими до наукового обігу донині. Сергій Пилипенко описав експедицію до Кобзаревої могили на пароплаві, і навіть на рибацькому човні. Описав, як вони, представившись журналістами, спілкувалися зі сторожем Шевченкової могили дідом Іваном [12. с. 31].

Ця поїздка письменника є дуже цікавим фрагментом його біографії, оскільки доленосно перетинається зі спогадами його дружини про Шевченкову могилу. Тетяна Кардиналовська пригадувала значення Тараса Шевченка в житті її родини так: «Чернеча гора, де похований Шевченко, розташована неподалік од Прохорівки: якщо плити човном проти течії Дніпра, то це забирає дві години. Ще перед першою світовою війною наша родина познайомилася з дуже колоритною особою – «дідом Іваном», старим чоловіком, який багато років наглядав за могилою поета. Він жив у крихітній халупі під горою і ніс свою безкорисливу службу від самого 1861 року, коли тіло Шевченка було перевезено з Петербурга на Україну до Каніва. Дід Іван був на той час підлітком і бачив на власні очі погребіння поета. Він тоді ж зголосився стати сторожем на могилі свого улюбленого поета, і для нього збудували маленьку хатину. Коли почалася війна, хатина вже розвалилася, але старий не мав грошей, щоб її відремонтувати. Наша родина була у великій дружбі з дідом Іваном, і ми вирішили йому допомагати. Кожен з нас дав, що міг, ми зібрали сто карбованців, чималу суму на ті часи, і дали старому. Дід Іван зворушився до сліз: нарешті він міг збудувати собі нову хату: що не гаючи часу і зробив» [7, с. 68].

Сергій Пилипенко познайомився із Тетяною Кардиналовською у видавництві газети «Селянська правда», де вона працювала перекладачем, а він головував редакцією, станом на 1927 році вони вже декілька років були подружжям. Отже, експедиція письменника до Чернечої гори могла відбутися саме під враженням розповідей його дружини про дружбу родини Кардиналовських із дідом Іваном тощо. Письменник описував свою травневу поїздку до могили Кобзаря подібно тим спогадам його дружини Тетяни.

Водночас варто зазначити, що нагляд за Шевченковою могилою в Каневі з 1925 року регулювався нормативно-правовою базою: місце поховання Великого Кобзаря в Каневі підпорядковувалося Народному комісаріату просвіти РР ФСР, а на її благоустрій та «обслуговування відвідувачів політико-просвітницкою роботою» передбачалося щороку виділяти спеціальні асигнування [23, ф. 1, оп. 6, спр. 59, спр. 71, арк. 172]. Тому ця поїздка Сергія Пилипенка могла бути виконана і за дорученням.

Сама ж Тетяна Кардиналовська у своїх спогадах вказувала на збиральницьку діяльність Сергія Володимировича, і його роль у заснуванні музею Т. Шевченка: «Сергій поставив собі за мету зібрати всі матеріяли про Шевченка, які тільки можна було знайти. Для цього він поїхав у далеку подорож на Аральське море, в місця заслання поета. Там йому пощастило відшукати нащадків коменданта Ускова, в будинку якого Шевченко часто бував і дружину якого змалював на портреті. У цій родині шанували пам'ять поета й зберігали реліквії: листи, малюнки, різні дрібні речі. Все це вони охоче передали Сергієві для Шевченківського музею. Сергій був ініціятором і першим директором музею. Сьогодні цей музей знаходиться в Києві, і коли я відвідала його в середині сімдесятих років, то при вході побачила на стіні великий портрет... Блакитного! Я була дуже здивована й спитала стареньку жінку-ґіда, чому тут цей портрет: адже Блакитний ніякого відношення до музею не мав, а творцем його був Сергій Пилипенко. Жінка схвильовано закивала головою, підтверджуючи мої слова: «Але, знаєте, про це сьогодні забули, ніхто не пам'ятає» [8, с. 88].

В 1929 році на сторінках двотижневника «Плуг» знову вийшла стаття Сергія Пилипенка про збір художньої спадщини Тараса Шевченка. На цей раз письменник чітко вказував на те, що це ініціатива Харківського інституту Тараса Шевченка. В цій статті письменник згадував лютневу поїздку письменників в 1929 році до Москви і Ленінграда (нині Санкт-Петербург). Тоді ж Сергій Пилипенко об’єднав цю поїздку з відрядженням від Інституту Шевченка. Там, у Москві, письменник отримав згоду від Анатолія Луначарського на видачу картин з музеїв РСФРР [14, с. 71]. Ця стаття була включена до книги Ростислава Мельниківа «Вибрані твори», куди увійшло чимало творів і статей Сергія Володимировича [15, с. 545-554]. Матеріал Сергія Пилипенка містить статистичні данні про те, що значну частину художньої спадщини Тараса Шевченка вдалося зібрати. Видатний «плугатар» української літератури зазначав, що станом на 1929 рік було відомо близько 600 картин Кобзаря. Більша половина від відомої кількості знаходилася в Чернігові, 62 – в Києві, 66 – в Харкові, з яких 62 вже перебували в колекції Харківського інституту літератури імені Т. Шевченка, що і заклали основу музею Тараса Шевченка при інституті [14, с. 71].

Сьогодні в українській історіографії про Сергія Пилипенко відомо замало. Здебільшого, літературознавці згадують про нього, як про письменника та байкаря, засновника спілки селянських письменників «Плуг», або ж як про учасника літературної дискусії із Миколою Хвильовим, який виступав проти «графоманства» та «масовізму», в чому і звинувачував «папашу». Тим не менш внесок Сергія Пилипенка в піднесення культурного рівня української молоді в буремні роки складних державотворчих процесів є очевидним. У важкі часи відродження української культури саме Сергій Володимирович надавав можливість сільській молоді стати більш освіченими, ближчими до культурного життя в цілому і причетними до української літературної справи тощо. Натомість, приділяється достатньо мало уваги його громадській діяльності, яка складалася з численних та різноманітних напрямів, серед яких його сприяння розвитку глобальних освітньо-наукових галузей, таких як, наприклад, шевченкознавство. Діяльність Сергія Пилипенка у Харківському інституті літератури Тараса Шевченка на тлі проведення політики «українізації» є значною подією, що вимагає глибокого історичного дослідження. В 2017 році Микола Григорович Жулинський в інтерв’ю газеті «День» зазначив, що в Інституті, який було утворено у Харкові, поступово зосередилася майже вся рукописна та малярська спадщина Тараса Шевченка, зокрема й та мистецька спадщина, яка нині зберігається в Музеї Тараса Шевченка в Києві, оскільки з 1936 року Інститут перейшов до системи Академії наук УРСР [16].

Отже, саме багатовимірна та «невтомна», як зазначали сучасники, діяльність Сергія Пилипенка дозволила зібрати левову частку найціннішої історико-культурної спадщини української культури, але, на жаль, цей внесок не повністю оцінений сучасними дослідниками. Незважаючи на те, що кожні часи забарвлюють історію у свої кольори і відтінки, значні події залишаються такими завжди. Тому досить перспективним залишається дослідження наукового та творчого доробку представників Українського національного відродження 20-х рр. XX ст., яке ввійшло в історію під назвою «Розстріляного».

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автор повністю дотримувалася етичних норм, у тому числі неприпустимості плагіату, фальсифікації даних і подвійної публікації.

Список використаної літератури

1. Гальченко С.А. Відділ рукописних фондів і текстології. Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України 1926-2001. Сторінки історії Київ: Наукова думка. 2003. С. 33-35.
2. Гомотюк О. Є. Образ Тарас Шевченка в суспільній та індивідуальній пам'яті українців. *Психологія і суспільство.* Спецвипуск. Тарас Шевченко і сучасна національна освіта. 2014. С. 26-27.
3. Горенко Л.І. Шевченкознавство в історико-культурному просторі України та Росії XIX – початку XX ст. *Психологія і суспільство.* Спецвипуск. Тарас Шевченко і сучасна національна освіта. 2014. С. 27-34
4. Є спільний син у двох республіках. *Журнал «Україна» №35.* 1980. С. 10-11.
5. Жулинський М.Г. З нагоди сімдесятип'ятиріччя. Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України 1926-2001. *Сторінки історії.* Київ: Наук. думка, 2003. С.17-32
6. Жулинський М.Г. Із забуття – в безсмертя: (сторінки призабутої спадщини). Київ: Дніпро. 1990. 446 с.
7. Кардиналовська Т.М. Невідступне минуле. Київ: Майдан. 1992. 176 с.
8. Кардиналовська-Пилипенко Т.М. Спомини з 1920 – 1930-их років. *Сучасність.* Лютий. Ч.2.(346). 1990. С. 92-105.
9. Карпінчук Г. «Діла добрих оновляться». До 125-річчя від дня народження Михайла Новицького. *Світогляд.* №1(69). 2018. С. 23-37.
10. Ковалів Ю.І На академічних перспективах. *Слово і час*. №11. 2018. С.11-26.
11. Констанкевич І. Т.Шевченко в системі культурних авторитетів Миколи Хвильового. *Волинь філологічна: текст і контекст.* №18. 2014. С. 138-146.
12. Пилипенко С.В. На могилі Т. Шевченка. *Журнал «Плуг»*. №5. 1927. С. 31-32.
13. Пилипенко С.В. По шевченкові малюнки. *Журнал «Плуг».* №2. 1929. С. 71-75.
14. Пилипенко С.В. Шевченко і комунізм. *Селянська правда*. №25 Від 04.03.1925. С.1.
15. Пилипенко Сергій. Вибрані твори. У поряд., передм., прим. Ростислава Мельникова. Київ: Смолоскип. 2007. 887 с.
16. Прокопенко М. Все, що ми зараз знаємо про Кобзаря. Інтерв'ю з Миколою Жулинським. *Газета «День».* №183-184 від 12.10.2017. URL: https://day.kyiv.ua/article/istoriya-i-ya/vse-shcho-my-zaraz-znayemo-pro-kobzarya
17. Свидин И.Н. Полуостров судьбы поэта. Алма-Ата: Казахстан. 1978. 156 с.
18. Хінкулов Л. Т.Г. Шевченко на Мангишлаку. *Літературна Україна.* Від 13.07.1979. С.2.
19. Цимбал Я. Кобзар шкереберть, або Шевченко без мандата. *Український тиждень.* Від 03.09.2016. URL: https://tyzhden.ua/kobzar-shkerebert-abo-shevchenko-bez-mandata/
20. Архів Національного музею Тараса Шевченка.
21. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського.
22. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. (ЦДАВО України).
23. Центральний державний архів громадських об'єднань України. (ЦДАГО України).

24. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. (ЦДАМЛІМ України).

YU. V. BILAS
Graduate student of the Department of Ukrainian Studies,
Cultural Studies and History of Science
e-mail: Julia.bilas95@gmail.com ORCID ID: https://orcid.org/0000–0002–5718–1098
National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute"
2, Kirpychova Str., Kharkiv, 61000, Ukraine

"IT WAS THE UNTIRED PYLYPENKO - WRITER, SHEVCHENKO EXPERT...". COLLECTING EXPEDITIONS OF THE UKRAINIAN WRITER AND PUBLIC ACTIVIST S.V. PYLYPENKA AS A CONTRIBUTION TO THE DEVELOPMENT OF SHEVCHENKONOLOGY

Research aim. The article attempts to investigate Serhiy Pylypenko's collecting trips to the places of memory of Taras Shevchenko and highlights his own efforts to localize the creative and artistic heritage of Kobzar in Kharkiv in the 1920s-1930s, against the background of the development of Shevchenko studies.

Methodology of the research is based on the use of general scientific methods of analysis and synthesis, as well as special historical methods: historical-typological, historical-comparative, and biographical. The historical-typological method made it possible to investigate the formation and development of Shevchenko studies in the 1920s and 1930s. By analyzing and systematizing historical sources and historiography, it was possible to identify key figures who investigated the legacy of Kobzar, the main problems and prospects of this scientific direction, which developed under ideological pressure from the Bolshevik regime. The historical-comparative method made it possible to create a clear picture of how the approach to awareness of the importance of research and preservation of monuments of Shevchenko studies was transformed. Thanks to the biographical method, it was possible to combine disparate facts from the biography of Serhii Volodymyrovych Pylypenko, to reveal the motives and his personal attitude to the problem. Analyzing and systematizing the content of sources of personal origin and archival materials, it was possible to explore the ways of solving the task in combination with other circumstances in the life path of the writer, and to establish his personal contribution to the preservation of the creative heritage of Taras Shevchenko.

The scientific novelty consists in the analysis and systematization of unexplored and little-researched sources, which highlight the details of Serhiy Pylypenko's travels through the territories of the former USSR. These materials provide an opportunity to trace the role and contribution of Serhiy Pylypenko in the concentration of Taras Shevchenko's creative work in Kharkiv and Shevchenko studies in general. The study lies in the need to reconstruct the contribution of the Ukrainian writer Serhiy Volodymyrovych Pylypenko to the development of Shevchenko studies in the 1920s and 1930s. This period was marked by the ideological intervention of party functionaries in numerous areas of science and culture. The study of the personality and creative work of Taras Shevchenko was also subject to ideological influence, so his image periodically underwent transformation on the pages of the Ukrainian Soviet press. Serhiy Pylypenko, who at the end of the first third of the twentieth century held the most influential publishing and editorial positions in the then capital Kharkiv, also covered and popularized the Kobzar's heritage, which is an interesting direction for analysis. At the same time, the most important is the study of Serhiy Pylypenko's collecting activities, his organizational activity and direct participation in expeditions to the places of memory of Taras Shevchenko with the aim of concentrating Shevchenko's heritage in Kharkiv.

Conclusions. Based on archival materials, sources of personal origin and historiographic works, scientific information about the specific development of Shevchenko studies in 1920-1930, which underwent an ideological transformation, was summarized. The role of the exploratory journeys of the Ukrainian writer and public figure S.V. Pylypenko for the purpose of gathering the creative heritage of Taras Shevchenko and its localization in Kharkiv. The article highlights the personal contribution of the activist to the development of Shevchenko studies, which took place in parallel with the destructive processes against Ukrainian science and culture.

Key words. *Serhii Volodymyrovych Pylypenko, Taras Shevchenko, Taras Shevchenko Kharkiv Institute, personality, Ukrainian national revival, expeditions, cultural heritage, museum.*

References

1. Galchenko S.A. (2003) Department of manuscript funds and textology. Institute of Literature named after T.G. Shevchenko of the National Academy of Sciences of Ukraine 1926-2001. *Pages of history.* Kyiv: Scientific opinion. (in Ukrainian)
2. Gomotyuk O. E. (2014) Image of Taras Shevchenko in the public and individual memory of Ukrainians. *Psychology and society.* Special issue. Taras Shevchenko and modern national education. (in Ukrainian)
3. Gorenko L.I. (2014) Shevchenko studies in the historical and cultural space of Ukraine and Russia in the 19th and early 20th centuries. *Psychology and society.* Special issue. Taras Shevchenko and modern national education. (in Ukrainian)
4. (1980) There is a common son in two republics. *Magazine "Ukraine"* №. 35. (in Ukrainian)
5. Zhulynskyi M.G. (2003) On the occasion of the seventy-fifth anniversary. Institute of Literature named after T.G. Shevchenko of the National Academy of Sciences of Ukraine 1926-2001. *Pages of history.* Kyiv: Nauk. Dumka. (in Ukrainian)
6. Zhulynskyi M.G. (1990) *From oblivion to immortality: (pages of the forgotten heritage).* Kyiv: Dnipro. (in Ukrainian)
7. Kardinalovska T.M. (1992) *The irrevocable past.* Kyiv: Maidan. (in Ukrainian) [in Ukrainian]
8. Kardinalovska-Pilypenko T.M. (1990) Memories from the 1920s and 1930s. *Modernity.* February. Part 2. (346) (in Ukrainian)
9. Karpinchuk H. (2018) "The deeds of the good will be renewed." To the 125th anniversary of the birth of Mykhailo Novytskyi. *Outlook.* №1(69). (in Ukrainian)
10. Yu.I Kovaliv (2018) On academic prospects. *Word and time.* №11. (in Ukrainian)
11. Konstankevich I. T. (2014) Shevchenko in Mykola Khvylovy's system of cultural authorities. *Philological Volyn: text and context.* №18. (in Ukrainian) (in Ukrainian)
12. Pylypenko S.V. (1927) On the grave of T. Shevchenko. *"Plow" magazine.* № 5. (in Ukrainian)
13. Pylypenko S.V. (1929) Shevchenko drawings. *"Plow" magazine.* № 2. (in Ukrainian)
14. Pylypenko S.V. (1925) Shevchenko and communism. *Peasant truth.* №25 From March 4, 1925. (in Ukrainian)
15. Serhii Pylypenko. (2007) *Selected works. In order.,* preface, note. Rostislav Melnikova. Kyiv: Smoloskip. (in Ukrainian)
16. Prokopenko M. (2017) All that we now know about Kobzar. Interview with Mykola Zhulynskyi. *"Day" newspaper.* №183-184 dated 12.10.2017. URL: https://day.kyiv.ua/article/istoriya-i-ya/vse-shcho-my-zaraz-znayemo-pro-kobzarya (in Ukrainian)
17. Svydin I.N. (1978) *The peninsula of fate of the poet.* Alma-Ata: Kazakhstan. (in Russian)
18. Khinkulov L. (1979) T.G. Shevchenko on Mangyshlak. *Literary Ukraine.* From 13.07.1979. (in Ukrainian)
19. Cymbal Ya. Kobzar upside down, or Shevchenko without a mandate. Ukrainian week. From 03.09.2016. URL: https://tyzhden.ua/kobzar-shkerebert-abo-shevchenko-bez-mandata/ (in Ukrainian)
20. Archive of the Taras Shevchenko National Museum.
21. Institute of Manuscripts of the V.I. Vernadsky National Library of Ukraine.
22. Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine.
23. Central State Archive of Public Associations of Ukraine.
24. Central State Archive-Museum of Literature and Art of Ukraine.

Текст надійшов до редакції 25.09.2024. / The text was received by the editors 25.09.2024.
Текст затверджено до друку 26.10.2024. / The text is recommended for printing 26.10.2024.

DOI: https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-39-11
УДК 811.161.2:398+929 Сумцов

Р. Л. СЕРДЕГА,
канд. філол. наук, доц., доцент кафедр українознавства та української мови
e-mail: ruslan.serdega@karazin.ua; ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7064-4547
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
площа Свободи, 4, м. Харків, 61022

МИКОЛА СУМЦОВ І МОВА ФОЛЬКЛОРУ

Мета статті: проаналізувати праці Миколи Федоровича Сумцова про усну народну словесність, з'ясувати його внесок у дослідження мови фольклору та встановити значення його фольклористичних здобутків для подальшого становлення лінгвофольклористичної науки в Україні.

Методологія дослідження: застосовано загальнонаукові методи аналізу й синтезу, а також спеціально-історичні – хронологічний і порівняльно- історичний.

Наукова новизна. Уперше в українській науці напрацювання відомого харківського вченого-гуманітарія Миколи Федоровича Сумцова розглянуто крізь призму лінгвофольклористики. Визначається його роль у становленні цього наукового напряму.

Висновки. М. Ф. Сумцов заклав у своїх працях підґрунтя для майбутніх мовознавчих студій у царині лінгвофольклористики. Фольклор українського народу він розглядає як явище самобутнє, оригінальне й неповторне, спираючись при цьому на широкий міжнародний контекст. В українській мові він вбачав «найкращу яву народного життя», «скарбницю народного духа». Задовго до виокремлення лінгвофольклористики в окрему галузь лінгвістичної науки, яка почалося формуватися в 70-х рр. XX століття, М. Ф. Сумцов окреслив пошукові завдання цієї галузі знання. При дослідженні творів усної народної словесності він закликає пильно придивлятися до їхньої мови, насамперед мови пісень, казок і приказок, і шукати в ній, тобто мові фольклору, найхарактерніші риси, в яких і криються глибинні джерела народної творчості як такої. Як дослідник фольклору і загалом як учений М. Ф. Сумцов вражає різноаспектністю своїх досліджень. Його наукові здобутки загалом і надбання в царині дослідження фольклору зокрема вражають своєю багатогранністю, глибинним розумінням досліджуваних проблем, міждисциплінарним підходом у їх вирішенні. Дослідник бере до уваги різнорідний фольклорний матеріал – апокрифи, весільні пісні, думи, історичні пісні, казки, колискові, колядки, купальські пісні, легенди та інші прояви народної словесної творчості.

Ключові слова: *М. Ф. Сумцов, мова фольклору, лінгвофольклористика, усна народна творчість, лінгвістика.*

Як цитувати: Сердега Р. Л. Микола Сумцов і мова фольклору. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. 2024. Вип. 39. С. 100-104.* DOI: https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-39-11

In cites: Serdeha R. L. (2024). Mykola Sumtsov and the language of folklore. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin. History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences, Issue 39, (100-104).* DOI: https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-39-11 (in Ukrainian)

©Сердега Р. Л., 2024
This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Одним із найяскравіших представників Харківської філологічної школи є Микола Федорович Сумцов. Його наукова спадщина вражає багатогранністю дослідницьких пошуків. Він увійшов в історію науки як філолог, фольклорист, етнограф, музеєзнавець. Серед його здобутків можна назвати заснування першого в Україні Етнографічного музею, що представив духовну та матеріальну культуру Слобідського краю. М. Ф. Сумцов підготував рекомендації для збирання різних етнографічних відомостей про писанкарство, кобзарів і лірників, про життя й побут селян. Фактично він одним із перших у вітчизняній гуманітаристиці розробив професійні програми щодо організації етнографічних та фольклорних експедицій. Серед його заслуг і закладення фундаменту для комплексного вивчення культури Слобожанщини. Вражає й проблематика його наукових фольклористичних праць, спрямованих на дослідження різножанрових творів народної словесності. М. Ф. Сумцова цікавлять етнографічні особливості життя не тільки українського, а й інших слов'янських етносів і навіть окремих народів Європи. Він досліджує ритуальну організацію їх життєдіяльності, цікавиться міфосимволікою. Наукова спадщина М. Ф. Сумцова надзвичайно велика. М. П. Вовк зазначає, що загальна кількість праць цього науковця «перевищує 1500 найменувань» [1, с. 13].

З діяльністю М. Ф. Сумцова пов'язане становлення не тільки вітчизняної фольклористики, а й відносно нової галузі сучасного гуманітарного знання лінгвофольклористики. Термін «лінгвофольклористика» виникає в 70-х рр. XX ст., але задовго до цього й до виникнення відомої курської лінгфольклористичної школи, яка почала активно досліджувати мову фольклору, харківський учений окреслив необхідність вивчення мови творів усної народної словесності: «Розбираючись в народній словесности, треба пильно придивлятись до мови пісень, казок і приказок і в самій мові шукать найбільше характерні їх риси, щоб цілком увійти в течію того старого життя, в котрім криються здебільша джерела народної творчости» [4, с. 2]. Досліджував й аналізував М. Ф. Сумцов різнорідний фольклорний матеріал – апокрифи, весільні та купальські пісні, колядки, думи, казки й легенди, колискові, історичні пісні та інші прояви народної словесності.

Микола Сумцов звертав увагу на проблему тлумачення символів, наявних у мові фольклору, і пояснював їх із застосуванням порівняльно-історичного методу. Спеціальних теоретичних праць, безпосередньо присвячених фольклорним символам як поняттям чи явищам культури або мови у нього не було, але у своїх працях із застосуванням широкого матеріалу, переважно обрядового, він постійно звертається до проблеми тлумачення та інтерпретації тих або тих символів, зокрема в праці «О свадебныхъ обрядахъ, премущественно русскихъ» (1881) при дослідженні весільної обрядовості М. Ф. Сумцов цікавився передусім символічним навантаженням ключових елементів цього обряду, проте науковий аналіз цієї обрядодії здійснював на широкому порівняльному тлі, залучаючи до нього відомості про весільний ритуал західних і південних слов'ян, давніх індусів, греків, римлян, германців та інших народів. Такий підхід і досі лишається актуальним для дослідження семантичної наповненості елементів культури певного народу. Науковці й сьогодні продовжують використовувати його, розглядаючи те або те явище в системі різних етнічних культур [2, с. 80].

У весільних символах М. Ф. Сумцов убачав виразні залишки солярного культу. Весільна каблучка, на його думку, символізує сонце, вінок виступає солярним символом дівоцтва, стрілу вчений ототожнює з променем сонця. Свічка – це теж знак сонця, який проводжає та зустрічає молоду. Загалом вогонь у весільній обрядодії виконує, на думку М. Ф. Сумцова, очисну та захисну функції, освячуючи молодих, він захищав їх від чаклунства, зурочення, перешкоджав дії заклинань. Символом сонця, на його думку, у весільних обрядах виступає також яблуко.

Одним із найперших учений звернув увагу на такі атрибути весілля, як батіг і ціпок, вважаючи їх теж солярними символами. Батіг, на думку М. Ф. Сумцова, символізує весняне проміння, що освітлює землю, робить її плодючою. Ціпок ототожнюється з ученим із променем сонця. Хоча стосовно цієї реалії він вагається і зазначає, що, можливо, ціпок, як і вильце, символізує дерево життя [6, с. 95]. Квітки дзвоників М. Ф. Сумцов розглядає як

весільний символ грому [6, с. 96]. Працюючи над дослідженням проблеми «символ і фольклор», залучає дослідник також матеріал колядок і щедрівок [5]. Він зауважує, що господар у зазначених фольклорних текстах уподібнюється місяцю, господиня – сонцю, а діти – зіркам.

Ключовою для М. Ф. Сумцова як представника міфологічної школи стає і проблема інтерпретації тих міфічних елементів, що наявні в мові фольклору. М. Ф. Сумцов на основі порівняльних студій намагався здійснити спробу власної реконструкції давніх уявлень, розтлумачити значення звичаїв, обрядів, і хоча вчений немає окремих теоретичних розробок стосовно сутності міфу, як і символу, але він постійно, ще зі студентських років, заглиблюється в обрядовий матеріал, народні вірування, яким приділяє постійно увагу протягом усієї своєї творчої діяльності. Наприклад, у виданих у 1889 році «Етнографічних замітках» вміщено розвідку про місце й роль сон-трави в піснях та повір'ях, розглядається докладно символіка цієї рослини. У вищезгаданих замітках розглянуто також символіку волошок, розмарину. Тут же М. Ф. Сумцов докладно аналізує народні уявлення про червоний колір. Для з'ясування символіки цього кольору він підключає дані діалектів, історії мови, фольклорний матеріал, зазначаючи, що цей колір набуває ще значення «гарний», красивий». На підтвердження цього наводить переконливий приклад, уживаний у народних піснях, «дѣвицы красная» [3, с. 19]. Аналіз символіки цього кольору також здійснює із залученням даних інших мов (чеської, китайської, киргизької, фінської) та приходить до висновку, що в багатьох народів цей колір асоціюється з красою. Крім того, зазначає, що в українській народній поезії означення «красний» (червоний) узгоджується з назвами небесних світил, короваєм, використовується для опису-характеристики дівчини, парубка. На думку М. Ф. Сумцова, символічні значення червоного кольору зумовлюються його співвіднесенням із вогнем. Саме тому вони автоматично переносяться на ті, рослини, що мають яскраво-червоне забарвлення, передусім горобину та калину. Спостереження М. Ф. Сумцова про полісемантичність символіки червоного кольору є актуальними, такими, що можуть стати в пригоді для сучасної лінгфольклористики. Загалом учений видав цілу низку розвідок, які стосуються повір'їв, пов'язаних із тваринами, предметами побуту, та особливостей функціонування цих реалій у складі усної народної словесності. Серед них «Тур в народній словесності» (1897), «Сир у повір'ях і обрядах» (1890), «Заєць у народній словесності» (1891), «Миша в народній словесності» (1891), «Жаба і «лягушка» в народних повір'ях і казках» (1897).

Заглиблюючись у найдавніші пласти народної культури, учений відшукував язичницьке коріння, наприклад, залишки сонцепоклонництва в хліборобських традиціях українців [7]. При вивченні народних обрядів і пісень М. Ф. Сумцов завжди залучає історичні дані, наприклад, у праці «Хліб в обрядах і піснях» з'ясовує, які хлібні рослини вирощувалися в давнину, за часів Київської Русі, але разом із тим він не обминає мовний матеріал. З'ясовує походження слів, ужитих у мові фольклору. Назву такої злакової рослини, як жито, виводить зокрема від слова «жити», наголошуючи на його слов'янському походженні. До слів праслов'янського походження зараховує й такі лексеми, тісно пов'язані з сільським побутом і хліборобською працею, як *дріжджі*, *квас*, *калач*, *каша*, *кисіль*, *коровай*, *леміш*, *орання*, *пиріг*, *плуг*, *рало*, *ратай, тісто*, *толокно*, *хліб* й ін.

Цікавився М. Ф. Сумцов і прислів'ями українського народу, для дослідження яких пропонував залучити археологічний метод, тобто такий, що базується на історико-порівняльному підході, який дозволяє здійснювати реконструкцію давніх як історичних, так і суто мовних явищ. Особливу увагу, на його думку, треба приділяти іменам. Ті імена, що називають у прислів'ях відомих діячів, прямо вказують на певну історичну добу, на час виникнення таких мовних утворень. Це переважно Імена Антіна Головатого, Яреми Вишневецького, Миколи Потоцького, цариці Катерини ІІ та інші. Складніше встановлювати, на думку М. Ф. Сумцова, походження прислів'їв, що мають загальний характер, але навіть вони, як слушно зауважує дослідник, можуть мати у своїй структурі таку лексему, яка стане ключовою для з'ясування виникнення того чи того прислів'я. М. Ф. Сумцов наголошує на

важливості порівнянь і зіставлень українських народних прислів'їв із подібними утвореннями у фольклорі інших народів. Такий підхід закладає фундамент для порівняльного й кроскультурного напрямів сучасної лінгвофольклористики.

Приділяв увагу М. Ф. Сумцов і дослідженню анекдотів. У роботі «Дослідження в галузі анекдотичної літератури» (1898) дослідник слушно зауважив, що тексти цього жанру можуть ставати основою для більших за розміром творів. За нашими спостереженнями, наприклад, анекдоти, можуть слугувати канвою для соціально-побутових казок. Слушним для міркувань про місце й роль власних імен у мові фольклору є спостереження М. Ф. Сумцова стосовно особового імені людини. Він помітив, що людське ім'я може втрачати функцію індивідуалізації і набувати в такому випадку узагальнювальних рис, зокрема символізувати певну людську ваду. На цю думку його наштовхнув той факт, що в анекдотах про нерозумних людей дурників часто позначають антропонімом *Іван*.

Становленню й розвитку лінгвофольклористичних ідей в Україні сприяла й праця М. Ф. Сумцова «Малюнки з життя українського народного слова» (1910). Метою цієї праці слугує, як зазначає сам автор, є народна словесність [4, с. 154]. У вступі М. Ф. Сумцов пише про сучасні завдання історії української народної словесності, далі про зародження українського народу, головні етапи становлення та розвитку української мови, подає інформацію про співців і байкарів, діячів українського фольклору, аналізує зразки давньої української народної творчості, відзначає важливість українських народних пісень та намагається простежити їх вплив на мову письменників.

Отже, М. Ф. Сумцов зробив чималий внесок у дослідження проблем фольклор і символ, міф і фольклор. До найважливіших здобутків його діяльності належить те, що він розглядав українську словесну народну творчість у зіставленні з іншими народами, із залученням широкого міжнародного контексту, який дав змогу вченому підкреслити самобутність, неповторність та оригінальність української національної культури. Своїми працями разом із своїм учителем О. О. Потебнею М. Ф. Сумцов закладає фундамент для появи й розвитку того нового напряму, що в 70-х рр. XX ст. отримав назву «лінгвофольклористика».

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автор повністю дотримується етичних норм, у тому числі неприпустимості плагіату, фальсифікації даних і подвійної публікації.

Список використаної літератури

1. Вовк М. П. Вивчення фольклористичної спадщини викладачів класичних університетів України (XIX-XX ст.). Київ: Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України, 2014. 70 с.

2. Мандебура О. Микола Сумцов і проблеми соціокультурної ідентичності: монографія. Київ: ІПіЕНД, 2011. 276 с.

3. Сумцов Н. Ф. Этнографическія замѣтки (Изъ «Этнографическаго Обозрьнія», кн. Ш). Москва: Русская типо-литографія, 1889. 23 с.

4. Сумцов Н. Малюнки з життя українського народного слова. Харьків: Печатне Діло, 1910. 144 с.

5. Сумцов Н. Ф. Научное изучение колядок и щедривок. *Киевская старина.* 1886. Т. XIV. *№ 2*. С. 337–266.

6. Сумцов Н. Ф. О свадебныхъ обрядахъ, премущественно русскихъ. Харьковъ: Типографія П. В. Попова, 1881. 209 с.

7. Сумцов Н. Ф. Хлѣб въ обрядах и пѣсняхъ. Харьковъ: Типографія М. Зильберга, 1885. 137 с.

R. L. SERDEHA, Ph.D (Philology), associate professor,
Associate Professor of the Department of Ukrainian Studies and Ukrainian Language
e-mail: ruslan.serdega@karazin.ua; ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7064-4547
V. N. Karazin Kharkiv National University,
4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine

MYKOLA SUMTSOV AND THE LANGUAGE OF FOLKLORE

The purpose of the article: is to analyse the works of Mykola Fedorovych Sumtsov on oral folklore, to find out his contribution to the study of the language of folklore and to establish the significance of his folklore achievements for the further development of linguistic and folklore science in Ukraine.

Research methodology: general scientific methods of analysis and synthesis, as well as special historical methods-chronological and comparative historical-were used.

Scientific novelty. For the first time in Ukrainian science, the works of the famous Kharkiv humanitarian scientist Mykola Fedorovych Sumtsov examined through the prism of linguofolklore. His role in the formation of this scientific field is determined.

Conclusions. In his works, M. F. Sumtsov laid the groundwork for future linguistic studies in the field of linguofolklore. He sees the folklore of the Ukrainian people as an original, original and unique phenomenon, based on a broad international context. He saw in the Ukrainian language «the best manifestation of national life», «the treasury of the national spirit». Long before the separation of lingo-folklore studies into a separate branch of linguistic science, which began to take shape in the 70s of the twentieth century, M. F. Sumtsov outlined the search tasks of this field of knowledge. When studying works of oral folk literature, he calls for a close look at their language, especially the language of songs, fairy tales, and proverbs, and to look for the most characteristic features in it, that is, the language of folklore, which hide the deep sources of folk art as such. As a researcher of folklore and as a scholar in general, M. F. Sumtsov impresses with the diversity of his research. His scientific achievements in general and those in the field of folklore studies in particular are striking in their versatility, deep understanding of the problems under study, and interdisciplinary approach to their solution. The researcher takes into account heterogeneous folklore material: apocrypha, wedding songs, dumas, historical songs, fairy tales, lullabies, carols, shchedrivkas, Kupala songs, legends, and other manifestations of folk verbal creativity.

Key words: *M. F. Sumtsov, language of folklore, lingo-folklore studies, oral folklore, linguistics.*

References.

1. Vovk M. P. (2014). The Study of Folklore Heritage of Teachers of Classical Universities of Ukraine (XIX-XX centuries)]. Kyiv: Institute of Pedagogical Education and Adult Education of the NAPS of Ukraine. (in Ukrainian)

2. Mandebura O. (2011). Mykola Sumtsov and the Problems of Socio-Cultural Identity: a monograph. Kyiv: IPiEND. (in Ukrainian)

3. Sumtsov N. F. (1889). Ethnographic Notes (from «Ethnographic Review», book III). Moskov: Russian typo-lithography. (in Russian)

4. Sumtsov N. (1910). Pictures from the life of the Ukrainian folk word. Kharkiv: Printed business. (in Ukrainian)

5. Sumtsov N. F. (1886). Scientific study of carols and schedrivkas. *Kyiv antiquity*. Volume XIV. Issue 2. P. 337–266. (in Ukrainian)

6. Sumtsov N. F. (1881). About wedding ceremonies, predominantly Russian. Kharkiv: Typography P. IN. Popova. (in Ukrainian)

7. Sumtsov N. F. (1885). Bread in rituals and songs. Kharkiv: Typography M. Silberg. (in Ukrainian)

Текст надійшов до редакції 04.10.2024. / The text was received by the editors 04.10.2024.
Текст затверджено до друку 03.11.2024. / The text is recommended for printing 03.11.2024.

DOI: https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-39-12
УДК (UDC): 821.161.2-92Шевельов.09:321.01

К. Д. КАРУНИК,
канд. філол. наук, доцент кафедри українознавства
e-mail: karunyk@gmail.com, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-3157-7833
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна

СТРАТЕГІЧНІ ЗАВДАННЯ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В ІСТОРІОСОФСЬКІЙ КОНЦЕПЦІЇ ЮРІЯ ШЕВЕЛЬОВА

Мета. Простежити на матеріалі невідомих та маловідомих публікацій Юрія Шевельова 1940-1950-х років його історіософську концепцію та виокремити визначені ним стратегічні завдання для української гуманітарної науки в контексті відновлення та втримання України як самостійної держави.

Методи. У статті використано міждисциплінарні підходи, що включають методологічні елементи історіографічного дослідження, політичної філософії, культурології, текстології, дискурсивного аналізу та порівняльних студій.

Результати. Аналіз маловідомих і невідомих досі статей Ю. Шевельова з ділянки політичної філософії істотно доповнює дотеперішнє знання про автора як політичного мисленика. Ці публікації не були принагідною реакцією на поточні події чи дискусії, вони пропонують осмислену й стрункy ідеологічну концепцію, збудовану довкола історично та психологічно зумовлених проблем української нації, яка впродовж довгих віків свого існування повнокровно вкладалася в розбудову сусідньої імперії, вирізняючись вродженим державотворчим хистом. Есеїст з'ясовує причини таких національних вад, як провінційність, запроданство, але й підносить "патос будування імперії" та культурно-інтелектуальну європейськість українців. Український націоналізм він розглядає не в річищі войовничих акцій чи політичної програми, а радше в парадигмі різноаспектного культурного досвіду, в якому народ сам виформувався у свідомий своєї спільності організм.

Висновки. Простудійовані тексти Ю. Шевельова кінця 1940-х – початку 1950-х на тлі інший відомих його есеїв і наукових праць дають змогу узагальнити й реставрувати авторську історіософську концепцію творення української нації. Авторитетами для нього були не лише західні філософи, але й українські інтелектуали XX ст., візії котрих есеїст по-своєму синтезував. Він був прихильником тяглої неперервної історії, котра відстежує поступування народу на тлі перекроєння державних кордонів упродовж століть – народу, який переростає в націю, на зразок *unitas multiplex*, з усвідомленою потребою відновлювати й виборювати власну державу. Ба більше, автор накреслює стратегічні завдання для науковців-гуманітаріїв, які мали б зосередити свої дослідження в царині росієзнавства та східноєвропейських студій, а водночас і для політичних діячів, котрі мають подбати про створення антиросійської коаліції з Україною в центрі задля убезпечення їх від потенційної аґресії Москви.

***Ключові слова**: Ю. Шевельов, історіософська концепція, політична філософія, українське націєтворення, стратегічні завдання історії, росієзнавство, східноєвропейські студії, українська публіцистика XX ст.*

©Каруник К. Д., 2024
This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Як цитувати: Каруник К. Д. Стратегічні завдання державотворення в історіософській концепції Юрія Шевельова. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2024. Вип. 39. С. 105-114. DOI: https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-39-12

In cites: Karunyk K. (2024). Strategic state-building points in George Y. Shevelov's historiosophical stance. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin. History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences*, *Issue 39, (105-114).* DOI: https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-39-12 (in Ukrainian)

Публіцистична спадщина Юрія Шевельова (Шереха) уприступнюється в численних передруках і студіюється ще з середини 1990-х років. Відомі передусім збірки есеїв, що включають і низку матеріалів під узагальненням "ідеологія": «Не для дітей» (1964), «Третя сторожа» (1991), «Поза книжками і з книжок» (1998), тритомовик «Пороги і запоріжжя» (1998), «Історія незакінченої війни» (2009). Виразниками авторової концепції про призначення України вважаються його есеї «Над озером. Баварія» (1949) і «Москва, Маросєйка» (1954). Бібліографія Шевельова засвідчує низку рідкісних публікацій 1940-х рр., не опрацьованих і навіть не передрукованих досі, з його розумуваннями довкола питань націєтворення, націоналізму та політичного місця України на мапі Європи. Була ще серія його газетних виступів за підписом *Ст. Юрський* / *Юр. Юрський* на шпальтах газети «Українські Вісті» в 1949 р. Ці матеріали істотно доповнюють дотеперішню концепцію Шевельова про національні вади українців, про їхній хист у справі державотворення, про їхнє прагнення долучатися до розбудови імперій, про їхню задавнену європейськість.

В історіософському баченні Шевельова задавнений українсько-російський конфлікт постає перед очима читача в хитросплетенні причин і наслідків, а рецепт для їх подолання вочевиднюється констатацією постійних зазіхань Росії на сусідні народи та країни, що зумовлює неминучість збройного зіткнення українців із нею й так само конечну потребу протидіяти їй і на фронтах науковому та культурному. Розгортає він і схему такої протидії.

Здоровий організм нації, народу – міцна та відлагоджена держава. Українці ж століттями були бездержавні, попри присутні в них державотворчі сили й прагнення. Хоч і готові вони були тисячами й мільйонами йти на смерть за свою свободу та свою землю, але тяжко їм завжди давалися здобуття й розбудова державности (як тяжко даються ще й сьогодні). По кількасотрічних змаганнях цілості своєї Україна не виборола. Причин цього Шевельов волів шукати не в зовнішніх обставинах чи в аґресії сусідніх народів супроти України, а радше в національній вдачі українців. Але зважати треба й на натуру росіян, якої українські владні діячі не розуміють, дарма що часто на них озираються. Коли в лютому-березні 2014 р. Росія анексувала Крим і частину Донеччини та Луганщини, для численних політиків і аналітиків це стало великою несподіванкою: мовляв, "хто ж міг подумати?", "хто ж міг передбачити?" [4] Натомість Шевельов (та й не лише він один) думав про це ще сімдесят років тому, й напад північної сусідки на Україну для нього був не серед передбачень, а серед невідворотних загроз. Він думав про це й боявся цього й пізніше в 1990-х рр., коли незалежність несподівано й легко далася українцям.

Раз-у-раз воєнний сценарій приборкання України Росією зринає в його листуванні з літературознавцем Юрієм Луцьким, з яким він ділився своїми побоюваннями, зокрема, 24 жовтня 1992 р.: "Справжня небезпека, на мою думку, тільки з півночі – якщо там прийдуть до влади "фундаменталісти" і спорядять другу експедицію Муравйова. Бо не думаю, щоб ми [українці] воювали, а навіть якби так сталося, щоб у тому мали успіх. Інша справа, що для того, щоб ліквідувати малоросійську крамолу, треба було б їм подвоїти Сибір" [27, с. 457].

Іще чіткіше свої передчуття Шевельов висловив перегодом: "Я не надто вірю в заворушення. Інша справа – аґресія з Москви. Це можливість дуже реальна, її боюся" [27, с. 469]. А вже в січні 1994 р. він із жахом усвідомив, що "кожний третій росіянин за негайне відновлення імперії! У застосуванні до нас – за військову окупацію України […]. Але шовінізм Росії й росіян справді страшний" [27, с. 501]. Привести це могло тільки до чергової російської

військової навали на Україну (з усіма дальшими її наслідками): “Мабуть, уже час Росії на бонапартизм, а світові – на третю світову!” [27, с. 551]. Чому філологові – навіть не історикові з фаху – такий поворот подій бачився очікуваним і закономірним? Бодай приклади наївних сподівань на вигідне співіснування та співпрацю з росіянами Лазаря Барановича [8], Стефана Яворського [20; 32] чи Теофана Прокоповича [30] – українських інтелектуалів XVII – початку XVIII ст., які, прислужившись Москві, нічого доброго не домоглися для власного народу, – вели його до висновку про невідкличну хибність такого вибору.

Історія, лінґвістика та літературознавство постачали Шевельову достотні відомості, та по науку він додатково звертався і до своїх “названих” учителів-філософів. За взірець йому правили розважання Артура Шопенгауера, Фрідріха Ніцше, Освальда Шпенґлєра, Хосе Ортеги-і-Ґасета, Бенедетто Кроче [9, с. 70], що на них він часто покликався у своїх есеях, а ідеям Ніцше ще й присвятив осібну статтю [7]. Шпенґлєра шанував, за те, що “був послідовний і не боявся власних висновків” [17, ч. 51]. У наукових розвідках, зокрема й англомовних, дослідник тримався засади синтезувати вартісні здобутки західних авторитетів з українськими й рясно покликався на Олександра Потебню й Костя Михальчука, на Всеволода Ганцова, Василя Сімовича й Олену Курило – мовознавців європейського кшталту та вишколу. Подібно й у публіцистиці він ставив поряд кращі взірці української думки та європейської. Тим то в нього органічно сусідують Ніцше, Ортега-і-Ґасет, Шпенґлєр та В’ячеслав Липинський, Симон Петлюра, Юрій Липа, Микола Хвильовий, – бо вони “не були провінційні” [26, ч. 36]. Але й до рівня непомильних авторитетів, він не підносив нікого, від кожного брав вартісне й продуктивне. Він не вагався заявити, приміром: “[…] жадного українського світогляду як такого нема, це тільки фразеологія, а ті українські світогляди, що існують, […] Липинського, Хвильового й Донцова, – безверхі. Вони більшою чи меншою мірою блискучі, поки перебувають на рівні публіцистики, вони часом вражають об’явленням психологічних правд, але жадний з них не піднісся поза імпровізацію, жаден не створив філософії в точному й повному розумінні слова” [19].

Та все ж найбільше Шевельову дали спостереження над історією стосунків України з її сусідами крізь призму притаманної йому прицільної уваги до розвиткових тенденцій і нестійкості традицій. Правлячи про перші, він мав на оці національний характер і світогляд, наскільки вони тверді чи гнучкі, якою мірою формують і спрямовують національні політичні та культурні прагнення.

Цим зумовлюється й система зв’язків і взаємодії народу як цільної самосвідомої одиниці з іншими народами в історичній тяглості. Шевельов добачав паралель між мовною та загальною історією. На його переконання, українська мова в її діалектному вимірі – це континуум, де діють внутрішні природні тенденції розвитку, натомість перерозподіл мов писемних (літературних), що відбувався впродовж століть, ілюструє мінливість, нестабільність і перериваність традицій. Цей контраст переноситься й на історію людства: кожен народ є одиницею сталою та має своє неперервне тривання (вимір тяглости); натомість держава як історична одиниця не є стабільною, адже такі утворення можуть поставати, змінювати свої межі, розростатися до імперій та зникати тимчасово чи назавжди (вимір несталості, балансування). Шукаючи синтезу між поглядами народницьким і державницьким [пор. 3, с. 1-6], він опонував і противився універсалістським, космополітичним і безнаціональним схемам на кшталт пропонованої Арнольдом Тойнбі, ставлячи руба питання: “[…] як примирити історизм, що означає змінність людини, з незрушністю національної істоти, яка має визначати історію? Як можна взагалі незмінне визначати змінним?” [15, с. 8].

Достотність у викладі та тлумаченні історії чи вже в сьогоденні, чи в майбутті вимагає відмовитися від звичного перебирання історичних зрізів, пов’язаних із державними утвореннями (не кажучи вже про виокремлення суспільств, цивілізацій чи культур); потрібне зміщення перспективи, щоб натомість зосередитися на нерозривній поетапній історії народу, на його покроковому визріванні з пересувом кордонів різних держав, що вчленовують або

розчленовують цей народ[9]. “Я не кажу про відмову від історії на користь історіософії […]. Я говорю про орієнтацію на філософію історії в кожному історичному епізоді” [31, p. 69]. До такого лінійного перебігу історії з його внутрішньою переємністю, як гадав Шевельов, слід додати й урахування зв’язків з іншими народами, тобто переємність зовнішню, зокрема й у культурі, – і для українців щонайперше тут ідеться про народи європейські (хоча контакти з турками й татарами теж залишили свій слід).

Прагнучи бути консеквентним у своїй історіософській візії, цей підхід він застосував і без менторського накидання перевів у діло на матеріалі процесів, що проходили в українській мові перших чотирьох десятиріч ХХ ст. [12]. Такого усвідомленого й викінченого бачення історії він дійшов уже в зрілому віці, але ще його давніші розумування над питаннями геополітики, філософії та місця України в світі сповнені примітних зауваг, що з них прозирає намагання Шевельова по-своєму розглядати й оцінювати події минувшини. За цими публіцистичними нарисами й можна відстежити обстоювану ним позицію: мати в осередді уваги сам український народ (не лише в адміністративних межах, а й далеко поза ними, включно з етнічними острівцями), виявляти його посутні риси (не поминаючи й вад) і його державотворчу спромогу, зважати на його хист поєднувати культурні надбання інших народів з власними. Він спростовує тезу: “[…] поскільки особливості національної вдачі існують, вони є вислід історичного розвитку, та аж ніяк не рушій його” [15, с. 8], – й обґрунтовує протилежне співвідношення між ними, себто залежність руху історії від волі й чину національної одиниці. Щоправда, цілісної історії він не виписує, хіба насвітлює принагідно поворотні епізоди і править головно про споконвічні державотворчі прагнення українців та про їхні національні комплекси, що часто здійсненню таких намірів стоять на перешкоді. Формулює він, наприклад, сміливий погляд на українців як учасників розбудови імперії російської. Зворотним боком цієї заангажованости в чуже стає тривала недозрілість українців до самоствердження в своїй національній державі. Дошукується Шевельов в історії пояснення загадкового та водночас неспростовного феномена “телюричних сил” [13, с. 93, 133, 437] української землі, – вияв антеїстичного екзистенціалізму [1, с. 92; пор. 14, ч. 56].

Його національно зорієнтованому підходові, звісно, можна закинути надмірний психологізм – та чи вдасться без того витлумачити історичні перелами, що їм і ліку нема? Він пробував відкинути геть усякі психологічні трактування, прийнявши структурну методологію в мовознавстві, та на ділі, зокрема в ділянці історичної фонології, раз-у-раз оступався [28, p. 172-173]. Пробував відкинути психологізм і Дмитро Чижевський [6, с. 265], проте в історіософському плані схилявся до визнання національного характеру як рушія історії; ба більше, залучав і чинник долі, фатуму в химерному поєднанні раціонального з ірраціональним [1, с. 116-117]. Можливо, не обійшлося без впливу Чижевського на Шевельова (хай без фаталістичних обертонів).

Усілякі вади й ґанджі національної вдачі, не раз і не два повторювані промахи українців у державотворчих змаганнях – наскрізний мотив шевельовської публіцистики. Із викриття цих вад виростає його програма міцної України, програма, сперта на твердий ґрунт. Важливим її складником є усвідомлення неминучості збройного зіткнення з Росією. Це не пророцтво, не засторога; це – констатація. Визначає Шевельов і ті засоби та заходи, що ними українці можуть послаблювати загарбницьки наставленого сусіду, – й то мала б бути запорука перемоги й утвердження України як рівноправного члена світової спільноти.

Досліджуючи симптоматику політично кволої, хоч і войовничої національної одиниці, Шевельов розглядає цей організм як цілість, як комплекс декількох взаємоузгоджених і взаємозалежних систем (суспільно-політичної, ідеологічної, культурної, наукової, економічної), та водночас як живу, мінливу в своєму розвиткові істоту. Два ключові критерії:

[9] То не був традиційний народницький підхід, який, за окресленням Бориса Крупницького, вів “істориків-народників до звуження кругозору, до певного суб’єктивізму” [3, с. 3]. Натомість Шевельов ніколи не мислив український народ етнографічною масою чи “ізольованою монадою” [пор. 2], а шукав у ньому рух, поступ і державотворчі потуги, присутні здавна.

збалансованість системи та її постійний рух і розвій. Плюс третій критерій – зовнішній, – адже кожен організм неминуче взаємодіє з іншими. У мовознавчих студіях цей підхід він називає динамічна синхронія [18]. Цілком логічно той самий підхід, ті самі засади аналізи він застосовував і в есеях на ширші теми. Наукова концепція історії, приміром, визнає "клубок взаємосуперечних тенденцій і змагань, з рівнодії яких виростає рух і зміна. Хаос зроджує порядок, порядок розсотується в хаос. Знати треба не тільки сили порядку, а й різноспрямовані сили хаосу" [10, с. 73]. Шевельов прагнув ухопити та від чути нитку "живого руху історії" [16, ч. 6], показати її внутрішні механізми, її коліщата, показати Україну в цьому русі. Відстеження динаміки поступу, тенденцій, наявних і потенційних властивостей, нахилів, що проступають у мінливості чи вже мовних, чи – ширше – суспільних явищ, виводять на площину моделювання наступного етапу розвитку на підставі знання про попередні стадії та природу самого організму. Цю футуристичну візію Шевельов назвав мало не граматичної тональності терміном "майбутнє в минулому" – *future in past* [29, p. 367, 369, 372]. Безвідносно до теоретичних узагальнень Шевельова в мовознавчій ділянці схожу інтерпретацію його політично зорієнтованої публіцистики дав Ігор Михайлин: "Це мала бути футуристична ідея про функції України в сучасних і майбутніх духовних пошуках людства, про створення і висунення такої концепції, яка б дозволяла українству захопити стале лідерство серед народів світу" [5, с. 16].

На тлі аналізу національних комплексів Шевельов висуває сміливу тезу про державотворчі потенції, притаманні українству, та про його потяг до розбудови імперії. Висловлені ним міркування про визначальну роль українців у створенні російської держави, можливо, спрощують дійсний перебіг історичних подій, переяскравлюючи одну з його сторін, але для нього то був спосіб намацати слабкі місця в позиції опонентів і вторувати шляхи для спростування російських міфів довкола історії Руси, показати нісенітність концепції про спільний східнослов'янський простір (що її маркерами є окреслення "давня Русь", "давньоруська мова", гасло про Київ як "мать городов русских" тощо). Зрештою, своє вільнодумство з історико-філологічним забарвленням сам автор трактував радше як визначення дослідницьких пріоритетів, що на них конче треба зважати еміґраційній інтелектуальній спільноті.

У 1948 р. під псевдонімом Ст. Юрський Шевельов виписав для неї цілу політичну програму дій. Викладено її в статті «Головна небезпека і завдання української науки», оприлюднену на сторінках газети «Українські Вісті» у чотирьох частинах [22; 25; 24; 23]. Автор зосереджуються на потребі для сучасної української науки "переключитися на нове, складніше і тяжче завдання: на завдання, що виходить за межі україністики в вузькому значенні слова й окреслюється, з одного боку, як загальна славістика, а з другого, – як наука про простір і народи Східньої Европи. Це те поле бою, на якому може бути розгорнена об'єктивна й усебічна характеристика становища України в світі" [22].

Такі заходи сприяли б усамостійненню української науки та поступовому вибиванню політичних козирів з рук Росії, яка здавна має заведенцію підгрібати під себе історію та простір України. Отже, стратегія Шевельова – не замикатися на українських етнічних теренах, а зважитися на студії ширшого засягу: "Головним завданням вільної української науки ми вважаємо об'єктивну розбудову загальнослов'янських і східньоевропейських концепцій" [22]. Ключовим складником задуманої розбудови Шевельову бачилося переосмислення історії та ролі самої Росії в цій частині світу: "Не менше значення має спеціяльне вивчення Росії, її історії й культури, її розвитку. […] проблема існування України не буде розв'язана, доки не буде розв'язана проблема її стосунків з Росією" [22]. Такі росієзнавчі студії, з одного боку, вибивали б ґрунт із-під ширених Москвою на ввесь світ маніпулятивних імперських наративів, де слава й блиск упосліджених нею народів постають "исконно русским" спадком, а з другого боку, – доносили б до світу альтернативу, спонукаючи його до переоцінки вартостей. Для цього потрібне сумлінне дослідження дійсних фактів, як вони є, поставлених у властивий контекст: "На всю широчінь стоїть перед нашою наукою завдання поруч українознавства організувати об'єктивне росієзнавство і – як надрядне над обома – вивчення проблем

східньоевропейського простору як цілости: східньоевропознавство. Відмовлення від цих завдань означало б провінціялізм нашої науки і, кінець-кінцем, її банкрутство" [23].

Отже, російські студії набувають для нас стратегічного значення. І як сама Росія розкидала впливову аґентуру по всьому світу, так само Україна мусить заради власної безпеки та для притомного розуміння світом її проблем складати Росії солідну конкуренцію й відповідно вжитися в роль ґенератора ідей як представниця Сходу Європи та східного слов'янства, пропонуючи об'єктивну версію росієзнавства. Це завдання є і науковим, і політичним. Іще 1948 р. Шевельов виносив у порядок денний завдання "творити нову єдність у Східній Європі, *свою* єдність, відповідно до геополітичної структури східньоевропейського світу" [23].

У своїй реконструкції Шевельов випинає українців як стрижневу силу: "[…] початки не тільки української, а й російської держави завдячені українцям", бож "державотворчим елементом у Росії були українці" [24]. Три хвилі започаткування держави-імперії українськими руками називає Шевельов-Юрський, і кожна з них була не поверненням до втраченого, а творенням нового. Так поставали Суздаль і Новґород, і Москва. Особливої величі й розмаху сягнула українська творча розбудова Москви в XVII ст. Експлуатуючи ресурси культурно-освітнього осередку на Дніпрі, "з України дістає Москва (ще в XVI ст.) друкарство. Україна диктує стилі й жанри літератури. З України приходять початки наук. Театр у Москві постає за українськими зразками та заходами українців (і білорусів)" [23]. Українці дійсно були постачальниками на Північ європейських здобутків і цінностей, а на додачу ще й інтелектуальної верхівки, що її жадібно перетягала до себе Москва: "Витворювалося трагічне зачароване коло: українську імперію […] мали будувати ті сили, які відзначалися провінційністю і до імперського мислення здебільшого не підносились; а українські конструктивно-імперські сили і далі великою мірою йшли на службу чужим" [26, ч. 36]. Парадоксальне національне самозречення українців, які, "розбудовуючи чужу державу, не зберегли своєї" [24].

Зі свого боку, з-поміж народів, які в попередні століття вдовольнялися участю в розбудові цієї східної імперії, значна частина (зокрема й українці), уже від XIX ст. плекають у собі дедалі виразніше прагнення усамостійнитися: "Від того часу в українській історії поволі, але з невідворотною неухильністю ростуть сили, спрямовані на розрив з імперією, яка, бувши розбудована українцями, стала їх ворогом, на розлам цієї імперії та на розподіл її" [23].

Попервах ці самостійницькі настрої виявляються хіба в площині запального слова "будителів", в площині закликів і гасел. Усі намагання імперії заглушити навіть найменший вияв незалежництва у підсумку скрахували. Уже в 1920–30-х рр. у письменстві (Улас Самчук, Юрій Яновський) формується викінчена візія українського світу як екзистенційної мети: "[…] хід історії завернено. Наше існування стверджено. Ми є на політичній мапі світу. Хай з вимріяними недійсними кордонами, але є" [11, ч. 514, с. 10].

Національна ідентичність в'яжеться в українців з усвідомленням власної споконвічної посутньої європейськости. Коли те й друге приходить, це означає, що прислуговувати імперії далі нема сенсу. У трактуванні здорового націоналізму Шевельову присвічувала ідея єдности в розмаїтті: "Давно вже відомо, що національне, ба навіть націоналістичне, зовсім не означає заперечення вселюдського. […] Кожному ясно, що в наш час людство становить собою єдність, *unitas*, але це є *unitas multiplex*. І в цьому критерій, щоб викривати імперіялістичні націоналізми за декламацією про вселюдське: коли за тими розмовами ховається уявлення про людство, як *unitas simplex*, то завжди можна твердити, що практично ці розмови є тільки замаскований вияв імперіялістичного й панівного націоналізму. І, навпаки, якщо за розмовами про національне ховається уявлення людства як *unitas multiplex*, то завжди ознака націоналізму здорового, творчого, життєздатного" [15, с. 9]. Шевельов доносив до української еміґрації потребу усвідомлювати себе саме як *unitas multiplex* і поєднувати це усвідомлення з місією розбудовувати Україну тут і зараз – на всіх теренах свого перебування. Сьогоднішні українські громадяни, розсіяні по світах через війну в Україні, мають перейняти на себе цю місію, як у політичному, так і в культурному вимірах.

Реалізацію власне державотворчої потуги українців Шевельов добачав у концепції об'єднання східно-європейських держав проти Росії в антиросійську коаліцію на чолі з Україною. Об'єднання не кон'юнктурного, а такого, що виформує стале співтовариство держав, географічно розташованих по західних і південних кордонах Росії. Словами самого Шевельова: "Новий варіянт організації східньоевропейського простору може бути здійснений як блок усіх неросійських – і тим самим протиросійських – народів східньоевропейського простору та здвигнення санітарного кордону проти російської держави, яка скомпромітувала себе в очах усіх інших народів методами […] своєї політики, що має характер не імперіяльний, а виразно імперіялістичний" [23].

Нинішня війна Росії проти України несе пряму загрозу не тільки Європі, а й іншим сусідам імперіалістичної держави. Гібридними засобами – політичними й культурно-економічними – Росія вже сьогодні завдає шкоди європейським країнам. Уже віддавна вона вносить розкладовий фермент у політичну та суспільну організацію демократичного світу. І саме тепер створення ефективної протиросійської коаліції було б рятівним рішенням і запобіжником від ширення російської аґресії навсібіч. Чи виникне такий антиросійський блок з Україною в осередді, заповіджений Шевельовим іще 1948 р.?

Плекавши трохи нахил і до футурології, – із міцним науковим підґрунтям, – Шевельов не цурався зазирати далеко вперед, і пильний погляд на внутрішні механізми історії ще 1946 р. дав йому прочуття майбутньої воєнної навали Росії на Україну. Він навіть наважився був на сміливий напівпрогноз того, яких результатів можна сподіватися від міжнародного блоку довкола України в тій боротьбі, що точитиметься вже на полі бою: "[…] припустімо, що спільними зусиллями цих держав у майбутній війні Росія буде розбита й окупована. Перенесімся в ту хвилину думкою і розважмо, що́ це означатиме для нас" [21]. Об'єктивно від 2022 р. війна з Росією поставила Україну, що пішла шляхом боротьби й вигризання власної свободи, в таку позицію, де порядок денний для сусідніх країн багато в чому формується її діями. І підтримка союзників – у різних формах і з різною мірою рішучості, але назагал дедалі осмисленіша, – дає підстави казати, що рецепт антиросійського блоку, хай, може, з дещо відмінним переліком складників, уже пішов на реалізацію й має шанси довести свою дієвість.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автор повністю дотримується етичних норм, у тому числі неприпустимості плагіату, фальсифікації даних і подвійної публікації.

Список використаної літератури.

1. Артюх В. О. Тяглість історії й історія тяглості: українська філософсько-історична думка першої половини XX століття. Суми, 2010.
2. Бер В. З циклю: Засади історії. Народництво. *Час*. 1947 (2 лютого).
3. Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України (збірник статтей). Мюнхен, 1959.
4. Лемко І. Історія полюбляє бути довгою. *Збруч. Інтернет-видання*. 2020. URL: https://zbruc.eu/node/98200.
5. Михайлин І. "Судилося бути Україною", або головна публіцистична ідея Юрія Шереха (Шевельова). *Вісник Харківського університету*. 1999. № 426: Творчий доробок Юрія Шевельова і сучасні гуманітарні науки. С. 15-19.
6. Чижевський Д. Фонологія та психологія. *Збірник Харківського історико-філологічного товариства*. Харків, 2009. Т. 13. С. 261-278.
7. [Шевельов Ю.] Велетень думки. *Дозвілля*. 1944. Ч. 37. С. 7-9.
8. Шевельов Ю. Меч, труби, лютня. *Наші Дні*. 1944. Ч. 1. С. 7, 10.
9. Шевельов Ю. На берегах хроніки поточних подій. *Сучасність*. 1989. Ч. 11. С. 70-89.
10. Шевельов Ю. У довгій черзі: проблеми реабілітацій. *Сучасність*. 1990. Ч. 12. С. 69-79.

11. Шевельов Ю. Україна – Европа – Культура – Посмішка. Міркування довкола форуму. *Нові Дні*. 1993. Ч. 514. С. 10-12; Ч. 515. С. 11-13.

12. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1940): Стан і статус. Б. м., 1987.

13. Шевельов Ю. (Юрій Шерех). Я – мене – мені … (і довкруги): спогади. Харків; Нью-Йорк, 2017. [Частина] 1: В Україні.

14. Шевчук Г. Її величність – маленька людина. *Українські Вісті*. 1948. Ч. 56 (10 липня); Ч. 57 (14 липня).

15. Шевчук Гр. До питань націоналізму. *Тризуб*. 1948. № 11 (серпень-вересень). С. 7-9.

16. Шевчук Гр. Рахунок самим собі. *Наш Вік*. 1949. Ч. 4 (21 травня); Ч. 5 (4 червня); Ч. 6 (18 червня); Ч. 7 (9 липня); Ч. 8 (23 липня).

17. Шевчук Гр. Тойнбі чи Хвильовий, або про межі оракулів сучасности. *Українська Трибуна*. 1948. Ч. 51 (19 серпня); Ч. 52 (22 серпня).

18. Шерех Ю. Праця про український наголос (Ярослав Рудницький Український наголос як функційна проблема. Другий наклад. Місце і рік видання не зазначені). *Час*. 1946. Ч. 50 (19 грудня).

19. Шерех Ю. Про незмінне й дочасне, своє й чуже і проповіді в храмах, де розпаношилися крамарі. *Українські Вісті*. 1955. Ч. 90 (27 жовтня).

20. Шерех Ю. Степан Яворський та ідеологічна боротьба в добу Петра І. *Українські Вісті*. 1952. Ч. 59 (20 липня); Ч. 60 (24 липня).

21. Юрський Ст. В полоні звичних схем (з приводу новорічних підсумків). *Українські Вісті*. 1949. Ч. 7 (23 січня).

22. Юрський Ст. Головна небезпека і завдання української науки. *Українські Вісті*. 1948. Ч. 58 (17 липня).

23. Юрський Ст. Дві дії історії Сходу Европи і яка буде третя. *Українські Вісті*. 1948. Ч. 63 (4 серпня).

24. Юрський Ст. Українці і держави на Сході Европи. *Українські Вісті*. 1948. Ч. 61 (28 липня).

25. Юрський Ст. Чи вся Росія – Росія? *Українські Вісті*. 1948. Ч. 60 (24 липня).

26. Юрський Юр. Гоголь, Кравченко, Донцов, Керенський. *Українські Вісті*. 1949. Ч. 35 (1 травня); Ч. 36 (5 травня).

27. Colloquia Epistolaria. Юрій Шевельов і Юрій Луцький. Листування (1950–2000 рр.) / Упоряд. Ольги Лучук. Харків, 2020. Кн. 2: 1985-2000 рр.

28. Karunyk K. How do phonemes work in historical phonology? The approach of George Y. Shevelov. *Tradition and Innovation in the History of Linguistics* / Ed. by C. Assunção, G. Fernandes, R. Kemmler. Münster, 2016. P. 165-175.

29. Shevelov G. Y. On Predicaments, Predictability and Futurism in Phonology: Ten Theses for a Conference. *Philologie der Gegenwart. Vorträge und Diskussionen anläßlich der Internationalen Phonologie-Tagung in Wien, 30. VIII. – 3. IX. 1966* / Ed. by Josip Hamm. Graz, etc., 1967. P. 367-373.

30. Shevelov G. Y. On Teofan Prokopović as Writer and Preacher in His Kiev Period. *Harvard Slavic Studies*. 1954. No. II. P. 211-223.

31. Shevelov G. Y. Reflections of a Linguist on Ukrainian History. *Journal of Ukrainian Graduate Studies*. 1979. Vol. 4. Iss. 1. P. 62-69.

32. Shevelov G. Y. Stefan Yavorsky and the Conflict of Ideologies in the Age of Peter I. *The Slavonic and East European Review*. 1951. Vol. XXX. No. 74. P. 45-50.

K. D. KARUNYK,
PhD (philology), associate professor at the Department of the Ukrainian Studies
e-mail: karunyk@gmail.com; ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-3157-7833
V. N. Karazin Kharkiv National University,
4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine

STRATEGIC STATE-BUILDING POINTS IN GEORGE Y. SHEVELOV'S HISTORIOSOPHICAL STANCE

The purpose. On the basis of unknown and rare George Y. Shevelov's newspaper publications of the 1940s-1950s the paper intends to trace his historiosophical stance and to single out his strategic points for the Ukrainian scholars concerning re-establishing and strengthening Ukraine as an independent state.

Approaches. The paper relays on a set of interdisciplinary approaches which involve elements of historiographical research, of political philosophy, of cultural studies, of text and discourse analysis, and some comparative approaches as well.

Research achievements. The insight into George Y. Shevelov's publications in the scope of political philosophy substantially complement up-to-date image of the author as a political thinker. These essays of his were not just a minute reaction to the current events or discourse, but they rather offer sustainable ideological vision of historical and psychological prerequisites of the Ukrainian nation-building process, albeit the Ukrainians themselves, baring natural state-building potential, for centuries found it fascinating to construct the alien empire. The essayist reveals the reasons of such psychological drawbacks of the people as provincialism or treachery, at the same time he uplifts their "eagerness to build empire" as well as their cultural and intellectual European-mindedness. Shevelov treats the Ukrainian nationalism neither in a sense of militant activity, nor as political agenda, but rather in a paradigm of multisided cultural experience due to which the people, having felt consciously their unity, matured finally into the distinct organism.

Conclusions. The insight into this set of Shevelov's publications allows to sum up and complete the author's historiosophical stance of the Ukrainian nation-building process. In his writings the tribute was paid to the Western philosophers together with the Ukrainian intellectuals of the 20th century whose ideas Shevelov synthesized in his special way. He postulated continuing, interrupted history, which shows the people's fostering after numerous border changes – the people which matures into a nation, a kind of *unitas multiplex*, with conscious will to establish and struggle for their own state. Besides, the author gives a set of strategic tasks to the Ukrainian scholars who could focus on Russian and East European studies and to politicians who can initiate and manage the anti-Russian coalition preventing any aggression from Moscow.

***Key words**: George Y. Shevelov, historiosophical stance, political philosophy, the Ukrainian nation-building process, strategic tasks in historical studies, Russian and East European studies, the Ukrainian journalism of the 20th century.*

References

1. Artiukh V O. Continuity of history and history of continuity: The Ukrainian Philosophy of history thought in the first half of the 20th century. Sumy, 2010. (in Ukrainian)
2. Ber V. From the cycle "Fundamentals of history. The nation-building approach". *Chas.* 1947 (February, 2). (in Ukrainian)
3. Krupnyts'kyi B. Historiological problems of the Ukrainian history (selected essays). Munich, 1959. (in Ukrainian)
4. Lemko I. History tends to be over-prolonged. *Zbruch. The Internet periodical*. 2020. URL: https://zbruc.eu/node/98200. (in Ukrainian)
5. Mykhailyn I. "It was destined to be Ukraine," or George Shevelov's key idea in his essays. *Visnyk Kharkivs'koho Universytetu*. 1999. No. 426. George Y. Shevelov's scholarly oeuvre and modern humanities. P. 15-19. (in Ukrainian)
6. Chyzhevs'kyi D. Phonology and Psychology. *Zbirnyk Kharkivs'koho istoryko-filolohichnoho tovarystva*. 2009. Vol. 13. P. 261-278. (in Ukrainian)
7. [Shevel'ov Yu.] A giant of thought. *Dozvillia*. 1944. Iss. 37. P. 7-9. (in Ukrainian)
8. Shevel'ov Yu. Sward, trumpets, lute. *Nashi dni*. 1944. Iss. 1. P. 7, 10. (in Ukrainian)

9. Shevel'ov Yu. On the margins of a chronicle of current events. *Suchasnist'*. 1989. Vol. 11. P. 70-89. (in Ukrainian)

10. Shevel'ov Yu. In a long queue: the problems of rehabilitation. *Suchasnist'*. 1990. Vol. 12. P. 69-79. (in Ukrainian)

11. Shevel'ov Yu. Ukraine – Europe – Culture – Smile. Thinking over the Forum. Novi Dni. 1993. Issue 514. P. 10-12; Issue 515. P. 11-13. (in Ukrainian)

12. Shevel'ov Yu. The Ukrainian language in the first half of the twentieth century (1900-1941): State and status. S.l., 1987. (In Ukrainian)

13. Shevel'ov Yu. (Yurii Sherekh). I – Me – Myself… (and all around): Memoirs. Kharkiv; New York, 2017. [Part] 1: In Ukraine. (in Ukrainian)

14. Shevchuk H. Her majesty the odd person. *Ukrains'ki Visti*. 1948. No. 56 (July, 10); No. 57 (July, 14). (in Ukrainian)

15. Shevchuk Hr. Toward the question of nationalism. *Tryzub*. 1948. Iss. 11. P. 7-9. (in Ukrainian)

16. Shevchuk Hr. Charges to ourselves. *Nash Vik*. 1949. No. 4 (May, 21); No. 5 (June, 4); No. 6 (June, 18); No. 7 (July, 9); No. 8 (July, 23). (in Ukrainian)

17. Shevchuk Hr. Toynbee vs. Khvyl'ovyi, or the limits of modern oracles. *Ukrains'ka Trybuna*. 1948. No. 51 (August, 19); No. 52 (August, 22). (in Ukrainian)

18. Sherekh Yu. The paper on the Ukrainian stress (Yaroslav Rudnyc'kyi. The Ukrainian stress as a functional problem. 2nd ed. S.l., s.a). *Chas*. No. 50 (December, 19). (in Ukrainian)

19. Sherekh Yu. On things eternal and timeless, native and foreign, and the prophecies in temples, full of chandlers. *Ukrains'ki Visti*. 1955. No. 90 (October, 27). (in Ukrainian)

20. Sherekh Yu. Stephan Yavors'kyi and conflict of ideologies under Peter I. *Ukrains'ki Visti*. 1952. No. 59 (July, 20); No. 60 (July, 24). (in Ukrainian)

21. Yurs'kyi St. In a trap of common schemes (on the New Year's summaries). *Ukrains'ki Visti*. 1949. No. 7 (January, 23). (in Ukrainian)

22. Yurs'kyi St. The main danger and tasks for the Ukrainian Scholarship. *Ukrains'ki Visti*. 1948. No. 58 (July, 17). (in Ukrainian)

23. Yurs'kyi St. Two acts in the history of the Easter Europe, and what'll be the third one? *Ukrains'ki Visti*. 1948. No. 63 (August, 4). (in Ukrainian)

24. Yurs'kyi St. The Ukrainians and the states in the Eastern Europe. *Ukrains'ki Visti*. 1948. No. 61 (July, 28). (in Ukrainian)

25. Yurs'kyi St. Is all Russia – really Russia? *Ukrains'ki Visti*. 1948. No. 60 (July, 24). (in Ukrainian)

26. Yurs'kyi St. Gogol, Kravchenko, Dontsov, Kerens'kyi. *Ukrains'ki Visti*. 1949. No. 35 (May, 1); No. 36 (May, 5). (in Ukrainian)

27. Colloquia Epistilaria. Yurii Shevel'ov and Yurii Luts'kyi. Correspondence (1950-2000). Ed. by Ol'ha Luchuk. Kharkiv, 2020. Vol. 2: 1985-2000. (in Ukrainian)

28. Karunyk K. How do phonemes work in historical phonology? The approach of George Y. Shevelov. *Tradition and Innovation in the History of Linguistics* / Ed. by C. Assunção, G. Fernandes, R. Kemmler. Münster, 2016. P. 165-175.

29. Shevelov G. Y. On Predicaments, Predictability and Futurism in Phonology: Ten Theses for a Conference. *Philologie der Gegenwart. Vorträge und Diskussionen anläßlich der Internationalen Phonologie-Tagung in Wien, 30. VIII. – 3. IX. 1966* / Ed. by Josip Hamm. Graz, etc., 1967. P. 367-373.

30. Shevelov G. Y. On Teofan Prokopović as Writer and Preacher in His Kiev Period. *Harvard Slavic Studies*. 1954. No. II. P. 211-223.

31. Shevelov G. Y. Reflections of a Linguist on Ukrainian History. *Journal of Ukrainian Graduate Studies*. 1979. Vol. 4. Iss. 1. P. 62-69.

32. Shevelov G. Y. Stefan Yavorsky and the Conflict of Ideologies in the Age of Peter I. *The Slavonic and East European Review*. 1951. Vol. XXX. No. 74. P. 45-50.

Текст надійшов до редакції 01.10.2024. / The text was received by the editors 01.10.2024.
Текст затверджено до друку 18.11.2024. / The text is recommended for printing 18.11.2024.

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

DOI: https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-39-13

Рецензія на книгу:

Ададуров Вадим, Бабинський Анатолій, Зайцев Олександр. Образи митрополита Андрея Шептицького в публіцистиці й історіографії української діаспори, 1944–1989 рр. / Колективна монографія за ред. Вадима Ададурова. Львів: Видавництво УКУ, 2023. 260 с. ISBN 978-617-7608-64-5

П. В. ЄРЕМЄЄВ, канд. іст. наук, доц.,
доцент кафедри історії Східної Європи, доцент кафедри українознавства
e-mail: p.v.eremeev@karazin.ua; OCRID ID: https://orcid.org/0000-0003-0300-2645
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
майдан Свободи 4, м. Харків, 61022, Україна

В 2023 р. у видавництві Українського католицького університету за редакцією Вадима Ададурова вийшла друком колективна монографія «Образи митрополита Андрея Шептицького в публіцистиці й історіографії української діаспори, 1944–1989 рр.».

Автори книги – відомі українські історики, причому сфера зацікавлень кожного з них пов'язана з різними аспектами піднятої у колективній монографії проблематиці. Професор Українського католицького університету Вадими Ададуров знаний як фахівець у галузі імагології, історії наполеонівських війн та імперських ідентичностей в українській історії XVIII – першої половини XIX століть. Ще у своїй знаковій роботі «"Наполеоніда" на Сході Європи: Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX століття» Вадим Ададуров деконструював низку міфів, які були створені українським істориком в еміграції Ільком Борщаком (1894–1959) [1, 10-11, 33-55]. А в 2024 р. вийшла друком спеціальна монографія Вадима Ададурова, присвячена інтелектуальній біографії Ілька Борщака [2]. Саме Ільку Борщаку належить перша спроба створення повної біографії Андрея Шептицького західною мовою. Ця спроба, як і загальна трансформація ставлення Ілька Борщака до митрополита Андрея, стала темою написаного Вадимом Ададуровим першого розділу рецензованої монографії.

Ще один співавтор книги, Анатолій Бабинський, є науковим співробітником та викладачем Інституту історії Церкви УКУ, постдоком богословського факультету Університету Нотр-Дам (Інідана, США). Вчений є спеціалістом у галузі історії українських церков у діаспорі та східної політики Ватикану. Він виступив в якості автора другого розділу, присвяченого образам митрополита Андрея Шептицького в публіцистиці української діаспори.

Третій розділ, що стосується образів Андрея Шептицького в українській діаспорній історіографії, був написаний професором Українського католицького університету Олександром Зайцевим, відомим спеціалістом у галузі історії українського націоналізму. Зокрема, вчений був співавтором та редактором колективної монографії «Націоналізм і релігія: Греко-Католицька Церква та український націоналістичний рух у Галичині (1920–1930-ті роки)», що у 2011 р. вийшла друком у видавництві Українського католицького університету [5].

Характерною є ілюстрація, вміщена на обкладинці рецензованої книги: фото фрески Юліана Буцманюка «Митрополит Андрей Шептицький в образі Бога Отця» з катедри святого Йосафата в Едмонтоні. Таке зображення одразу акцентує увагу читача на певній міфологізації образу митрополита, що, як показано у книжці, мало місце як у публіцистиці, так і в історіографії української діаспори.

©Єремєєв П.В., 2024
This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Загалом, у книзі охоплено понад чотири десятиріччя інтелектуальної історії – від часу смерті Андрея Шептицького до публікації збірки «Мораль і реальність» (1989 р.), що підбив підсумок попередньої еволюції образів митрополита серед українців за кордоном. При цьому, автори свідомо концентрують свою увагу на північноамериканському та західноєвропейському ареалах української діаспори [3, с. 10-11].

Заслуговує на увагу формулювання дослідницьких завдань у вступі. Посилаючись на визначення образу, що його запропонував Жан-Поль Сартр, та дослідження Сержа Московічі у галузі соціальної психології, автори вказують, що «образи митрополита вступали в динамічну взаємодію, часом спростовували один одного, часом накладалися навзаєм, але постійно розвивалися, достосовуючись до конкретних обставин та очікувань різних діаспорних середовищ і діячів» [3, с. 14]. Ставиться питання про те, у який спосіб виявлені нейробіологами та психологами прийоми конструювання образів людською уявою (комбінування, аглютинація, гіперболізація, літотація, акцентування, алегоризація, схематизація, типізація та метафоризація) проявилися в процесі еволюції уявлень про Андрея Шептицького. Варто зазначити, що подібні принципи вивчення образів були використані Вадимом Ададуровим у вже згаданій вище роботі «“Наполеоніда” на Сході Європи: Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX століття», на яку в рецензованій книзі міститься пряме посилання. Вказуючи, що образи уяви «значно більшою мірою відображають суб’єктивні психічні процеси їхній творців, ніж описувані в них зовнішні об’єкти», автори одночасно не впадають у крайнощі постмодернізму, в найбільш показових випадках розглядаючи відповідність досліджуваних уявлень «реальному Шептицькому», реконструюючи його біографію за допомогою критичного дослідження джерел та наукових напрацювань [3, с. 13-14].

У першому розділі, спираючись на глибоке знання інтелектуальної біографії Ілька Борщака та загальних контекстів його діяльності, Вадим Ададуров демонструє істотну зміну у ставленні цього публіциста до владики від цілковитої зневаги у 1920-х рр. до глибокої поваги (с. 33-34). Серед іншого, переконливо доведений вплив першого очільника Греко-католицької української місії у Франції о. Якова (Жака) Перрідона (1900–1965) на конструювання образу Андрея Шептицького Ільком Борщаком [3, с. 37-45]. Зазначаючи, що твір Ілька Борщака «Український предстоятель: митрополит Андрей Шептицький (1865 – 1944)» був спрямований перш за все на французького читача, Вадим Ададуров з’ясовує наміри, які стояли за творенням образу митрополита, виявляє джерела інформації публіциста та способи його аргументації [с. 45-46].

Як зазначає Вадим Ададуров, сконструйований у роботі Ілька Борщака образ Андрея Шептицького мав типові ознаки християнських святих, хоча, звісно, з відчутним світським елементом (с. 57, 66). Публікація «Українського предстоятеля» знаменувала початок перетворення постаті Шептицького на універсальний об’єднувальний символ українства незалежно від конфесійних поділів, хоча цей процес загалом йшов важко [3, с. 83-84].

Вадим Ададуров показує, які аспекти біографії Андрея Шептицького замовчувалися Ільком Борщаком, виявлено причини подібного замовчування (с. 51, 54). Більше того, доведено, що загалом схильний до містифікацій Ілько Борщак у своїй роботі про Андрея Шептицького також вдавався до відвертих вигадок, стверджуючи про наявність особистих контактів із митрополитом. Вадим Ададуров називає подібний підхід аморальним та характеризує його як міфологічну стратегію самопрезентації за формулою «слон і я» [3, с. 54-55, 60-61, 66-68]. Демонструється вплив радянофільства Ілька Борщака на його опис останніх років життя митрополита [3, с. 63]. Розмірковуючи щодо трансформації ставлення Ілька Борщака до постаті Андрея Шептицького, Вадим Ададуров зазначає, що зазначені зміни могли свідчити як про гнучкість психіки Борщака, так і його патологічну нещирість [с. 96].

Простежуючи реакцію публіки на нарис Ілька Борщака, Вадим Ададуров демонструє, що у французькому середовищі твір був сприйнятий схвально [3, с. 69-74]. Одночасно, аналізується причини скептичного сприйняття Борщакового нарису в середовищі українців [3, с. 74-88].

У другому розділі рецензованої монографії Анатолій Бабинський демонструє, у який спосіб дискусії в українській діаспорі другої половини ХХ ст. вплинули на переосмислення публіцистами образу митрополита Андрея Шептицького. Серед іншого, показано, яким чином прихильники і супротивники патріархального руху серед українських греко-католиків зверталися до образу владики, намагаючись зобразити свої візії устрою церкви як логічне продовження ініціатив митрополита. Таким чином, як зазначає автор, відбувалася інструменталізація образу Андрея Шептицького, що виривався з відповідного історичного контексту [3, с. 98-104]. Одночасно, продемонстровано, у який спосіб в рамках полеміки 1960–1970-х рр. щодо проголошення патріаршого статусу УГКЦ нових коннотацій набували більш давні обрядові, екклезіальні та суспільно-політичні суперечки всередині ГКЦ, і яким чином це переосмислення старих дискусій впливало на конструювання образу Анбрея Шептицького [3, с. 105].

Розглядаючи інструменталізацію образу Андрея Шептицького в контексті дискусій серед українських греко-католиків, у той же час автор наголошує на формуванні певного узагальненого і загальновизнаного образу митрополита в соціальній уяві понадгрупового характеру, що загалом відповідав описаному Джозефом Кемпбеллом мономіфу про «подорож героя» [с. 113-117]. Наголошується на типовості порівнянь Андрея Шептицького із біблійними персонажами, поширення образу матрополита як мученика, батька і некоронованого князя України, апостола духовної єдності та передвісника Другого Ватиканського собору [3, с. 122-151]. При цьому, автор постійно рефлексує щодо того, яким чином реальні обставини життя та діяльності Андрея Шептицького, будучи переосмислені в новій історичній ситуації, впливали на формування певних рис його образу.

Характеризуючи сприйняття та репрезентацію образу Андрея Шептицького українськими греко-католиками у діаспорі, автор звертається до теоретичних досліджень взаємозв'язку міграційних процесів та рівня релігійності, переконливо показуючи, яким чином загальні риси діаспорної релігійності проявилися у конструюванні образу Андрея Шептицького греко-католицькими публіцистами [3, с. 106-122].

Як вже було зазначено вище, третій розділ рецензованої монографії, написаний Олександром Зайцевим, присвячений образам митрополита Андрея Шептицького в українській діаспорній історіографії. Критерієм розрізнення історіографії та публіцистики в даному контексті став комплексний критерій: наявність покликань на використані джерела та літературу, а також наявність бодай спроб критичного підходу до джерел [3, с. 17]. При цьому, як зазначає Олександр Зайцев, в діаспорній історіографії життя й діяльності Андрея Шептицького, особливо на ранньому етапі розвитку шептицькознавства, агіографічний підхід нерідко брав гору над прийнятими у професійній спільноті правилами критики джерел та прагненням до наукової достовірності [3, с. 154].

Показано вплив початку процесу беатифікації Андрея Шептицького на специфіку відображення його біографії у діаспорній історіографії [3, с. 161]. Автор демонструє, у який спосіб в історіографії української діаспори утвердилися образи Андрея Шептицького як національного лідера та благовісника церковної єдності. При цьому прослідковується вплив суспільно-політичних поглядів істориків на конструювання ними образу митрополита, підкреслення або навпаки замовчування певних аспектів його біографії [3, с. 165-195).

Спеціально аналізується дисертація Любомира Гузара «Андрей Шептицький, Митрополит Галицький (1901–1944) – провісник екуменізму», яку майбутній глава УГКЦ захистив у 1973 р. Олександр Зайцев звертає увагу на конструювання образів Андрея Шептицького у православному наративі, вказуючи, що деякі українські вчені православного віросповідання високо оцінювали діяльність митрополита, проте були й приклади різко негативних характеристик (наприклад, з боку автора чотиритомної полеміко-публіцистичної праці про ГКЦ Василя Кудрика) [3, с. 195-201].

У 1980-х рр., як зазначає Олександр Зайцев, у діаспорному шептицькознавстві науково-критичний підхід переважив «агіографічний». Визначаючи причини цього процесу, автор аналізує праці Павла-Роберта Магочія, Богдана Будуровича та Івана-Павла Химки, звертає

увагу на організовану 1984 р. в Торонтському університеті конференцію «Андрей Шептицький: його життя та праця», а також виданий за результатами конференції збірник «Мораль і реальність: життя і часи Андрея Шептицького» [3, с. 201-213]. Олександр Зайцев пише, що цей збірник «став не перевершеним і донині підсумком розвитку діаспорної історіографії життя і діяльності митрополита Андрея Шептицького» [3, с. 213]. Загалом, як зазначає автор, саме в діаспорі склався «канонічний» образ митрополита Андрея, що й донині панує в українському історіописанні [3, с. 215].

Загальні висновки до рецензованої книги мають характерний підзаголовок: «Від соціальних образів до міфу». Даючи переконливі відповіді на дослідницькі питання, поставлені у вступі, автори вказують на міфологізацію образу митрополита у діаспорній публіцистиці та історіографії, характеризуючи її в рамках класифікації історичних міфів Араша Абізаде (с. 226-227). Вказуючи на появу в історіографії 1980-х рр. образу митрополита Андрея як «трагічного героя», що все життя мусив вирішувати дилему поєднання універсальних моральних принципів та життя в реаліях жорсткої доби, автори завершують свої висновки тезою, з якою важко сперечатися: «Такий образ митрополита, хоча, можливо, й втратив дещо у величі й непомильності, виявився людянішим і багатограннішим, ніж попередні монументальні портрети “Велетня зі Святоюрської гори”» (с. 229).

Як і будь-яка хороша книга, рецензована монографія дає змогу поставити нові дослідницькі питання. Враховуючи великий обсяг текстів, присвячених біографії Андрея Шептицького, плідним, на нашу думку, може стати використання методів контент-аналізу для статистичної характеристики типовості різноманітних контекстів, у яких згадувався Андрей Шептицький різними представниками діаспорної публіцистики та історіографії.

Дослідження представників Кембриджської школи інтелектуальної історії поставили на порядок денний питання про можливість використання концепції мовленнєвих ігор Людвіга Вітгенштайна для осмислення історичної змінюваності сенсового наповнення термінів, що використовуються для опису реальності [9; 10]. При цьому, сам концепт «мовленнєвих ігор» був переосмислений Жаном-Франсуа Ліотаром, який критикував будь-яку уніфікацію чи тоталізацію «мовних ігор» у метадискурс і описував «мовні ігри» як окремі системи, що виробляють незалежні правила для своєї діяльності [8]. В цьому контексті, на нашу думку, плідним може стати постановка питання про контекстуальну змінюваність тих термінів, що використовувалися діячами діаспорної публіцистики та історіографії задля характеристик Андрея Шептицького, а також про можливість інтерпретації цієї змінюваності як мовленнєвих ігор (в інтерпретації Людвіга Вітгенштайна або Жана-Франсуа Ліотара).

Немає сумніву, що постать владики набувала рис сакралізації в уявленнях низки інтелектуалів. У зв'язку з цим постає питання: в якій мірі ця сакралізація вписується у класичну дихотомію сакрального та профанного, описану в рамках феноменології релігії? [4] Сама категорія сакрального нині активно використовується у релігієзнавчих студіях [7]. Тож постає питання: в якій мірі сакралізація образу митрополита відповідала загальним закономірностям подібного процесу?

Метафоризація образу Андрея Шептицького у рецензованій книзі описується з опорою на теоретичні підходи Джорджа Лакоффа і Марка Джонсона [3, с. 221]. Зважаючи на існування інших теорій метафори у сучасному мовознавстві [6], може бути плідним більш докладне висвітлення питання про те, в якій мірі метафоризація образу владики відповідала закономірностям, що описуються в рамках цих теорій.

На нашу думку, додаткових досліджень вартує зв’язок особистої релігійності Ілька Борщака із його характеристиками Андрея Шептицького. У першому розділі рецензованої книги зазначається, що впродовж 1920-х рр. Ілько Борщак дотримувався антиклерикальних поглядів [3, с. 33]. При цьому, він ідентифікував себе як православного, а упродовж 1930-х рр. був адміністратором хору при автокефальній парафії [3, с. 38, 79]. Втім, залишається відкритим питання: наскільки релігія була особисто важливою для Ілька Борщака, наскільки на його світосприйняття та повсякденне життя впливали віра у загробне життя, силу молитви тощо? Чи актуалізувалися ці питання у ході взаємодії з клерикальними колами та вивчення

біографії Андрея Шептицького? Чи можна прослідкувати певні зміни у ставленні Борщака до релігії після 1930-х рр.? В якій мірі це впливало на специфіку опису біографії митрополита Андрея?

Загалом, рецензована книга – це, без сумніву, яскраве явище у сучасній історіографії. Без звернення до цієї праці важко уявити подальші дослідження у галузі шептицькознавства, інтелектуальної історії української діаспори, історії Української Греко-Католицької Церкви. Крім того, запропонована авторами методика вивчення образів може бути прикладом досліджень у галузі інтелектуальної історії інших регіонів та періодів.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автор повністю дотримується етичних норм, у тому числі неприпустимості плагіату, фальсифікації даних і подвійної публікації.

Список використаної літератури

1. Ададуров В. "Наполеоніда" на Сході Європи: Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX століття. Вид. 2-ге, доп. і переробл. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету 2018. 624 с.

2. Ададуров В. "Переставляючи слова у століттях": Інтелектуальна біографія Ілька Борщака. Львів: Видавництво УКУ, 2024. 539 с.

3. Ададуров В., Бабинський А., Зайцев О. Образи митрополита Андрея Шептицького в публіцистиці й історіографії української діаспори, 1944–1989 рр. / За ред. В. Ададурова. Львів: Видавництво УКУ, 2023. 260 с.

4. Еліаде М. Священне і мирське; Міфи, сновидіння і містерії; Мефістофель і Андрогін; Окультизм, ворожбитство та культурні уподобання / пер. Г. Кьоран, В. Сахно. Київ, 2001. 592 с.

5. Зайцев О., Беген О., Стефанів В. Націоналізм і релігія: Греко-Католицька Церква та український націоналістичний рух у Галичині (1920—1930-ті роки) / Заг. ред. О. Зайцева. Львів: Видавництво УКУ, 2011. 384 с.

6. Сахнюк О. С. Теорії метафори. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія»,* Вип. 6 (74), 2019, 30-33. DOI: 10.25264/2519-2558-2019-6(74)-30-33

7. Evans M. The Sacred: Differentiating, Clarifying and Extending Concepts. Review of Religious Research. 2003. Vol. 45. No. 1 (Sep., 2003). Pp. 32–47. DOI: https://doi.org/10.2307/3512498

8. Lyotard J.-F. The Postmodern Condition: A Report on Knowledge. University Of Minnesota Press, 1984. 144 p.

9. Pocock J. Virtue, Commerce and History: Essays on Political Thought and History, Chiefly in the Eighteenth Century. Cambridge, 1985. 332 p. DOI: https://doi.org/10.1017/CBO9780511720505

10. Skinner Q. Meaning and Understanding in the History of Ideas. *History and Theory*, Vol. 8, 1963, pp. 3-53. DOI: https://doi.org/10.2307/2504188

References

1. Adadurov V. 'Napoleonide' in the East of Europe: Perceptions, Projects and Actions of the French Government in Relation to the Soth-Western Borderlands of the Russian Empire at the dawn of the 19th century. Lviv: UCU Publishing House, 2018. 624 p. (in Ukrainian)

2. Adadurov V. "Rearranging Words in the Centuries": An Intellectual Biography of Ilko Borshchak. Lviv: UCU Publishing House, 2024. 539 p. (in Ukrainian)

3. Adadurov V., Babynskyi A., Zaitsev O. Images of Metropolitan Andrei Sheptyts'kyi in ukrainian Diaspora Journalism and Historiography, 1944–1989. / Edited by V. Adadurov. Lviv: UCU Publishing House, 2023. 260 p. (in Ukrainian)

4. Eliade M. Sacred and Profane; Myths, dreams and mysteries; Mephistopheles and Androgyne; Occultism, divination and cultural preferences / trans. H. Kyoran, V. Sakhno. Kyiv, 2001. 592 p. (in Ukrainian)

5. Zaitsev A., Behen O., Stefaniv V. Nationalism and Religion: The Greek Catholic Church and the Ukrainian Nationalist Movement in Galicia (1920s-1930s). Lviv: UCU Publishing House, 2011. 384 p. (in Ukrainian)

6. Sakhniuk O. S. Theories of metaphors. *Scientific Proceedings of Ostroh Academy National University: Philology Series,* Vol. 6 (74), 2019, pp. 30-33. DOI: 10.25264/2519-2558-2019-6(74)-30-33 (in Ukrainian)

7. Evans M. The Sacred: Differentiating, Clarifying and Extending Concepts. Review of Religious Research. 2003. Vol. 45. No. 1 (Sep., 2003). Pp. 32–47. DOI: https://doi.org/10.2307/3512498

8. Lyotard J.-F. The Postmodern Condition: A Report on Knowledge. University Of Minnesota Press, 1984. 144 p.

9. Pocock J. Virtue, Commerce and History: Essays on Political Thought and History, Chiefly in the Eighteenth Century. Cambridge, 1985. 332 p. DOI: https://doi.org/10.1017/CBO9780511720505

10. Skinner Q. Meaning and Understanding in the History of Ideas. *History and Theory*, Vol. 8, 1963, pp. 3-53. DOI: https://doi.org/10.2307/2504188

Текст надійшов до редакції 04.10.2024. / The text was received by the editors 04.10.2024.
Текст затверджено до друку 06.11.2024. / The text is recommended for printing 06.11.2024.

DOI: https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-39-14

«…ПОБАЧИТИ ЖИВИХ ЛЮДЕЙ…»: ДОБА, МІСТА, ПОДІЇ ОЧИМА ІСТОРИКА. Рецензія на книгу: Турченко Ф. Г. Перед викликами епохи. Спогади історика. Запоріжжя: Видавничий дім «Гельветика», 2023. 400 с.

Д. М. ЧОРНИЙ, д. іст. наук, проф.,
професор кафедри українознавства
e-mail: d.chornyi@karazin.ua OCRID ID: https://orcid.org/0000-0001-9149-9203
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
майдан Свободи 4, м. Харків, 61022, Україна

Нещодавно мені пощастило познайомитися із спогадами відомого історика, доктора історичних наук, професора Федора Григоровича Турченка. Розпочав читати їх із другого розділу «У Харківському університеті», два параграфи якого – «Студент» та «Конфлікт із «Системою» обіцяли занурити в атмосферу життя історичного факультету університету, до якого я вступив через якихось шість років після того, як Ф.Г. Турченко завершив навчання. І я не помилився із вибором. Знайомі викладачі, правдивість відтвореної автором атмосфери стали запорукою того, що автор чесно, неупереджено, відверто пише про своє життя, свої настрої, емоції. Цей розділ став лакмусовим папірцем довіри до тексту і спонукав до подальшого уважного читання.

Спогади охоплюють період від дитинства автора до подій 2022 р., складаються з 11 розділів, зокрема крім зазначеного вище, «На малій батьківщині», «Транзит: Харків-Сумщина-Харків», «У Запорізькому пединституті», «Становлення університету», «Перебудова і проголошення Незалежності України», «На чолі історичного факультету», «Мої шкільні підручники з історії», «Між наукою і політикою (2001-2010)», «В умовах проросійського реваншу і його провалу (2010-2014)», «Тилове життя в умовах новітньої російсько-української війни» (та 27 параграфів), а також «Передмови», «Замість післямови». В «Іменному покажчику» до книги зафіксовано понад 700 імен, з яких не менше половини – безпосередні герої спогадів, з якими Ф. Г. Турченко перетинався на своєму життєвому шляху. Автор приділив увагу односельцям і однокурсникам, тим, з ким працював на комсомольській роботі в Сумській області і в партійних осередках Запоріжжя, в університетських аудиторіях Харкова і Запоріжжя, співробітникам різноманітних державних установ регіонів та Києва. Розділи і параграфи мемуарів, як наприклад, «На малій батьківщині», «Конфлікт із «Системою», «Мої шкільні підручники з історії», «Моя революція», «В умовах проросійського реваншу і його провалу (2010-2014)», «Історія у школі і в університеті» відзначаються динамічністю та закрученістю сюжету і часом читаються як захоплюючий детектив. Ретельно і з любов'ю підібрані фото, якими проілюстровані всі розділи книги, фактично є самостійним джерелом інформації.

У «Передмові» Ф. Г. Турченко пише: «Як професійного історика мене цікавили не лише дати і події, а епоха і моє її бачення. У широкому сенсі – це доля покоління через призму індивідуального сприйняття» [с. 6]. На с. 171 Ф.Г. Турченко сформулював авторське кредо, яке він сповідував, працюючи над докторською дисертацією: «хотілося побачити живих людей». Цей фокус він втілив у життя і в своїх спогадах.

Теплота і увага до кожного з членів своєї родини – одна з рис характеру автора мемуарів. Не можуть не запам'ятатися рядки про батьків історика: «Якщо наша мати була берегинею роду, то батько – його матеріальною і, до певної міри, інтелектуально-психологічною основою» [с. 9-20, 29-31]. І це не лише оціночне судження. Воно підкріплене конкретними фактами повсякденного життя родини в слобожанському селі другої половини XX ст. Так само тепло і

©Чорний Д. М., 2024
This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

докладно він пише про родину дружини [с. 93-95]. Не покидає автора виняткова коректність та людяність і щодо тих членів сім'ї, позиція яких його засмутила. Навіть коли зіткнувся із ставленням молодшої сестри, що опинилися в Росії, він скоріш із сумом, ніж засудженням переказує її позицію: «Кілька днів з Ніною йшли довгі розмови сам на сам, але вони ні до чого не привели: Ніна була переконана, що «іх там нєт», а ми перебуваємо в полоні американської пропаганди, невдовзі довідаємося всю правду і одумаємося. Із цим вона і повернулася до Санкт-Петербурга, а я – до Запоріжжя» [с. 346].

Розповідаючи про початки свого студентського життя, Ф.Г. Турченко називає п'ять адрес проживання в Харкові в перші місяці перебування в статусі студента історичного факультету. Одне це вже само по собі віддзеркалює складнощі повсякденного життя студента в середині 1960-х років. Зокрема, дуже соковито і точно передає Ф.Г. Турченко атмосферу та особливості життя людей в районі поблизу Благовіщенського базару – провулку Лопанському, вул. Коцарській. Цей район добре знайомий мені і довідатись про враження людини, яка вперше потрапила до мого рідного міста, було дуже цікаво. Якби інформація була упередженою, можна було б заперечувати. В даному випадку я отримав правдиві оцінки.

Розповідаючи про своїх колег по навчанню, Ф.Г. Турченко зазначає: «Курс виявився фрагментованим: старші (як правило, комуністи-стажники і демобілізовані з армії, що пройшли, по суті, поза конкурсом), і недавні випускники, які поділилися на кілька груп…. Цей поділ на групи сформувався ще у вересні 1965 року, коли курс перебував на сільгоспроботах у Буринському районі Сумської області» [с. 47]. Можу сказати, що так само було і на нашому курсі в середині 1970-х років – і фрагментація, і спосіб формування груп спілкування. Хіба тільки з тією різницею, що нас було майже вдвічі більше, а на сільгоспроботах ми опинилися в с. Бакшеївка Вовчанського району Харківської області.

Дізнатися про атмосферу, в якій жили студенти університету в другій половині 1960-х років: диспути щодо бардівської пісні, сталінізму, знайомство із самвидавом, було важливо, адже в мої студентські роки подібного діапазону дискусій не було. Мабуть, настання доби застою позначилося на повсякденні студентів 1970-х років. Наприклад, мені найбільше вкарбувалося в пам'ять обговорення проблем НЛО і знайомство з деякими, віддрукованими на друкарській машинці, текстами на цю тему [с. 54, 66].

Дуже коротко, на жаль, у спогадах згадано про керівника факультету: «Декан – професор Степан Іванович Сидельников – інвалід війни, сувора, але справедлива людина» [с. 46]. Мені, наприклад, він запам'ятався завдяки захопливим розповідям студентів старших курсів, які обіцяли вишукані страви в його виконанні в рамках дисципліни, яку він викладатиме.

Як свідчить текст спогадів, доволі привабливу інтелектуальну атмосферу на історичному факультеті створювали викладачі. «Ми дізнавалися багато принципово нового. Викладачі, у межах «припустимого», спонукали нас до дискусій» – згадує Федір Григорович, і додає: «Багато «родзинок», матеріалів для роздумів дарували нам й інші викладачі». В даному випадку маються на увазі представники загальноуніверситетських кафедр. «Усе це було цікаво і пізнавально, хоча й не завжди давалося легко» – підсумовує автор спогадів [с. 52, 53]. Він згадує доцентів Валентину Шиловцеву, Володимира Івановича Кадєєва, професорів Кирила Карповича Шияна, Георгія Миколайовича Попова. Зокрема, останній – професор, доктор історичних наук – викладав історію КПРС. «Але мене цікавила не стільки історія компартії, скільки особистість професора, його «експресивні» форми спілкування з аудиторією» – пише Ф.Г. Турченко і розповідає про особливості особистості Г.М. Попова [с. 57]. «Із філософією на факультеті ми познайомилися на другому курсі, коли «діалектичний матеріалізм» у нас викладав доцент Г. М. Садовський, а «історичний матеріалізм» – доцент І.Д. Ковальова» – пише Ф.Г. Турченко і присвячує багато теплих слів цим викладачам [с. 57, 58-59]. До речі, нам діамат також читав Г.М. Садовський.

Особливу роль у житті Ф.Г. Турченка, його становленні як особистості та фахівця, відіграв професор, доктор історичних наук І.К. Рибалка. Зі сторінок книги можна простежити, як відбувався рух назустріч один одному цих двох яскравих представників історичної науки, формувалася взаємна приязнь, довіра, співпраця.

Про свого майбутнього учителя [с. 6] майбутній студент почув після вступного іспиту, який, до речі, був складений на відмінно. Езаменатор Роман Лях розповів, що І.К. Рибалка – «найкращий знавець історії України в Радянському Союзі» [с. 44]. «На третьому курсі необхідно було визначатися зі спеціалізацією. Я обрав кафедру історії України, якою керував професор Іван Рибалка», – зазначає Ф.Г. Турченко. Можна припустити, що це був «запрограмований» вибір, вибір долі. Адже, визнає автор спогадів, «про Івана Климентійовича я до третього курсу знав небагато. Він викладав нам історію України 1917-1961 рр. Запам'ятався академічний стиль, який поєднувався з людяністю, простотою в спілкуванні. Лекції читав українською мовою (як і решта викладачів цієї кафедри). На факультеті це був виняток» [с. 62].

Ф. Г. Турченко пише, що велике значення для нього мали неформальність відповідей з боку І. К. Рибалки на гострі запитання, грунтовний характер бесіди із професором під час заліку, велика увага до кожного студента. «У нього був зошит, – зазначає Ф. Г. Турченко, – де були прізвища студентів за багато років, а також інформація про їхню успішність. Для нього навчальний процес був альфою і омегою університетського життя» [с. 63]. Дуже точні враження, маю констатувати. У нас І. К. Рибалко читав курс Історії України XIX – початку XX ст. Всупереч усталеній практиці, що лектор веде семінарські заняття в першій групі, яка завжди вважалася найсильнішою на курсі, він взяв нашу, третю групу, і дуже цікаво відпрацював семестр.

Привертало симпатії автора спогадів те, що І.К. Рибалка відверто висловлював свою позицію щодо співвідношення навчання і громадської роботи в житті студента, яка не подобалася членам компартії [с. 64]. Винятково уважно поставився І.К. Рибалко до автора мемуарів, коли мала місце спроба відрахувати Федора Григоровича з університету. У параграфі «Конфлікт із «Системою» описано, як І.К. Рибалка ходив до проректора, був присутнім на засіданні комітету комсомолу і використав весь свій авторитет, щоби захистити здібного студента. Надалі він надавав Федору Григоровичу практичні поради щодо того, як подолати цю кризову ситуацію і підбадьорив його словами, що чекає в аспірантуру [с. 78], допомагав із вибором теми кандидатської дисертації і роботою над нею. Під час навчання в аспірантурі «робота над кандидатською дисертацією, дискусії з колегами, консультації з Василем Микитовичем [Довгополом – Д.Ч.] і розмови з Іваном Климентійовичем дозволили мені, нарешті, підійти до розуміння вузлових проблем української історії, і остаточно зрозуміти, що Україна має власний історичний шлях, що вона справді не Росія і ніколи не була Росією», – зазначає Ф.Г. Турченко. Як свідчать спогади, величезну роль у формуванні Ф.Г. Турченка як науковця відіграли саме студентські роки, особливо отриманий науковий багаж завдяки курсу «Історіографія історії України», який викладав І.К. Рибалка [с. 65, 124, 169-170, 215, 217-219], співпраця із яким не припинялася у подальші роки [с. 170-171]. У Запоріжжі працюючи завідувачем кафедри, деканом історичного факультету Ф.Г. Турченко завжди намагався підтримувати в колективі виняткову атмосферу людяності, фахового підходу, наукового пошуку. Про це свідчать сторінки тексту про принципи підбору кадрів викладачів, виховання молодих науковців, організацію наукових досліджень [с. 175-176, 206]. Тож спогади переконливо доводять, наскільки базовою є університетська освіта, атмосфера на факультеті, роль уважного і щирого наставника в усьому подальшому житті людини.

Інтелектуальна «пожива» студентів-істориків 1960-х років теж не менш важлива для розуміння формування особистості автора мемуарів. Ф. Г. Турченко пише про такі монографії, як «Свое и чужое» філософа, письменника з НДР Альфреда Курелли [с. 59-60], американського соціолога і публіциста Скотта Нірінга «Свобода: обещание и угроза» [с.83]. Інтерес до західної думки, як свідчать спогади, допоміг у виборі його подальших кроків на науковому і життєвому шляху.

Величезний період життя автора мемуарів пов'язаний із Запоріжжям. Про це місто мені відомо, здавалось, багатенько, адже в рамках своїх урбаністичних досліджень неодноразово торкався його історії. Але відчути дух міст та глибину його трансформації протягом XX ст. я зміг тільки прочитавши спогади Ф. Г. Турченка. Ось як подає враження від простору міста автор мемуарів: «Як наслідок цілеспрямованої діяльності місцевої комуністичної верхівки у Запоріжжі було сформоване історичне середовище, яке слугувало закріпленню в історичній пам'яті жителів

радянських міфів і стереотипів. Так, головний проспект обласного центру називався ім'ям Леніна. Проспект закінчувався площею Леніна, на якій стояв пам'ятник Леніну. Пам'ятник вказував рукою на Дніпрогес, якому ще в 30-х рр. присвоїли ім'я Леніна. Перед греблею утворилося озеро, якому також дали ім'я Леніна. На озері височів острів Леніна. Нарешті, один із районів Запоріжжя також назвали іменем Леніна. І це при тому, що Ленін ніколи не відвідував не лише Запоріжжя, а й Україну взагалі. Водночас радянська влада так і не спромоглася гідно увічнити пам'ять Т. Г. Шевченка, який свого часу побував у Запоріжжі і присвятив його минулому багато безсмертних творів» [с. 147]. Як свідчить весь подальший текст спогадів таке нав'язане історичне середовище дуже сильно впливало на еліту і багатьох рядових мешканців. Воно не могло не позначитися на глибокій вкоріненості радянських та імперських стереотипів, практик життя та діяльності. Сторінки спогадів, що торкаються складнощів подолання спадку минулого, до чого був причетний автор як професор, декан, проректор Запорізького університету, депутат Обласної ради, член демократичних проукраїнських партій і організацій міста, стають чіткими, коли починаєш відчувати атмосферу простору міста. Читаючи спогади, стає зрозумілим, що невипадково прощання із монументальними і ментальними слідами тоталітарного минулого відбувалося у Запоріжжі протягом тривалого часу. Автор спогадів зазначає: «Визначним стало 19 лютого 2016 року, коли міська рада прийняла рішення про демонтаж (протягом місяця) пам'ятника Леніну на площі Леніна перед Дніпрогесом. Із 20 лютого площа Леніна була перейменована на Запорізьку площу, а 17 березня після 30-годинних демонтажних робіт найбільший в Україні пам'ятник Леніну за допомогою спеціальної техніки і тросів було знято з постаменту» [с. 345]. А перед тим навіть в січні 2014 р. символічно виглядало перебування на площі міста, контрольованій силовиками, однієї єдиної людини: журналіста Володимира Москаленка, що був представником руху опору системі і який на прискіпливі питання правоохоронців змушений був відповідати «Шукаю олівець»! [с. 327].

Створення новітніх шкільних підручників з історії України залишається мало відомою широкому загалу. Ф. Г. Турченко був, що називається, всередині цього процесу, добре обізнаний із мотивами дій різних політиків та науковців, перебігом подій. Залаштунковим і «відкритим» перипетіям їх появи присвячені восьмий розділ спогадів, останній параграф книги «Історія у школі і в університеті» [с. 227-262, 365-381]. Ці сторінки вельми актуальні сьогодні, по-перше, в контексті тих змін, які пропонується вносити в шкільне викладання історії України в 2024 р. По-друге, після звільнення Харківщини від російських окупантів громадськість отримала докази того, що шкільний підручник агресор розглядає як знаряддя своєї боротьби із всім українським. Тому вважаємо, до міркувань Ф.Г. Турченка з даного питання слід дослухатися. Вони виглядають дуже повчальними.

Автор спогадів відверто пише про риси, притаманні регіональній еліті півдня України. Їх не можна назвати проявом «множинної лояльності», про існування якої в радянські часи згадує Ф. Г. Турченко [с. 79]. На наш погляд мова йде швидше про мімікрію еліти. Такий спосіб поведінки дуже яскраво проілюстрований на прикладі В.О. Богуслаєва, знакового для міста підприємця.

Автор спогадів вперше стикнувся із ним на початку роботи над новими підручниками для української школи: «Під час роботи над обґрунтуванням постало питання фінансування, і в мене виникла ідея залучити до роботи над проєктом місцеве підприємство – гігант авіаційного моторобудування, який за ініціативою молодого і енергійного директора В'ячеслава Олександровича Богуслаєва одержав нову назву – «Мотор-Січ». Цю обставину я сприйняв як прояв інтересу директора до козацької проблематики. Відбулася зустріч ректора В. О. Толока, директора В. О. Богуслаєва, на якій був присутнім і я. Директора зацікавила наша ініціатива…» [с. 203]. Як показали наступні події, особливо під час повномасштабного російського вторгнення в Україну, В. О. Богуслаєв у жовтні 2022 р. був арештований. «Йому інкримінували колабораціонізм і діяльність на користь держави-агресора. Стаття – «Державна зрада». Багато жителів міста, які добре знали про антидержавну діяльність В. Богуслаєва, згадали вислів: «Скільки ниточці не витися, а кінець все одно буде». Щодо проросійського середовища, то воно використало цей арешт колаборанта для спроби політичної дестабілізації. Почали поширюватися

чутки, що тепер підприємство і весь Шевченківський район стануть мішенню для ракетних атак росіян. Була спроба навіть збирати підписи працівників «Мотор-Січі» на підтримку директора, звинуваченого в державному злочині. Провокатори стверджували, що «Мотор-Січ», який «годує пів міста і має домовленість із Путіним про збереження заводу», припинить працювати» [с. 387].

Подібні настрої проросійського середовища підтримувалися на багатьох рівнях в місті та області. Персоніфікували їх іноді дуже специфічні постаті. Так, Ф. Г. Турченко згадує про свою роботу в обласній раді: «Мене включили в комісію з питань законності, боротьби з корупцією, депутатської етики, прав людини, інформації та свободи слова. Цією комісією керував молодий, років сорока, регіонал з дивним прізвищем – Олесь Запорожець. Цим прізвищем він привернув до себе увагу, і я почав придивлятися до нього. Виявилося, що цей О. Запорожець був колись Олексієм Якушевим і починав під цим прізвищем навчання на одному курсі історичного факультеті ЗДУ з Олександром Старухом. Потім переїхав до Москви, там здобув вищу освіту і повернувся до Запоріжжя з новим прізвищем. Із чим була пов'язана ця метаморфоза, я у нього не питав. Пам'ятаю лише, що після Революції Гідності він кудись зник» [с. 311].

На наш погляд, книга спогадів Ф.Г. Турченка має бути широко відома в Україні. Можливо, її варто перевидати, збільшивши тираж. Якщо це буде можливо, ми б порадили відкоригувати в деяких місцях стиль подання матеріалу [с. 179, 201, 259]. Наприклад, розповідаючи про боротьбу за українську версію історії України, в книзі зазначено: «На цей час вже закінчилося анкетування вчителів. Але його результати не виправдали очікування ініціаторів. На засіданні колегії обласного управління освіти, яке відбулося 22 березня 1995 р., було оголошено, що з концепцією підручника не погодилися 30 відсотків респондентів. Насправді, більшість на ключове запитання «Согласны ли Вы с исторической концепцией учебника?» не відповіли чітко: «В чем-то да, в чем-то нет» [с. 259]. Тож незрозумілою залишається позиція вчителів: чого в ній було більше – підтримки підручників, невизначеності чи засудження.

На наш погляд необхідно унормувати вживання деяких термінів. Прочитання спогадів переконало мене, що слід, наприклад, відмовитися від використання терміну «губернатор» [с. 302, 332 та ін.] щодо голів обласних адміністрацій в Україні, адже це означає фактичне підігрування імперським традиціям. Ми розуміємо, що вживання терміну губернатор міцно увійшло в повсякденну практику, але з цим треба теж розірвати.

Проте всі наші зауваження мають винятково частковий характер. Можемо констатувати, що задум автора повністю реалізовано: читач може побачити живих людей, що творили Українську історію в другій половині XX – на початку XXI століття. Спогади легко читаються, інформативно насичені, емоційно забарвлені та містять великий обсяг даних, які можуть бути корисними сучасним і майбутнім дослідникам, що працюють в царині історії повсякдення радянської та пострадянської доби, політичної історії України другої половини XX – початку XXI ст., урбаністичних студій, інтелектуальної історії, постколоніальних студій.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автор повністю дотримувався етичних норм, включаючи неприпустимість плагіату, фальсифікації даних та подвійної публікації.

Текст надійшов до редакції 05.10.2024. / The text was received by the editors 05.10.2024.
Текст затверджено до друку 08.11.2024. / The text is recommended for printing 08.11.2024.

DOI: https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-39-15

ГОЛОСИ МАРІУПОЛЯ-2022: КУЛЬТУРНО-АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ЗРІЗ УСНОІСТОРИЧНИХ СВІДОЦТВ

Рецензія на книгу: Голоси війни. Маріуполь / упоряд. Денис Волоха; ГО «Харківська правозахисна група». Харків: ТОВ «Видавництво „Права людини“», 2023 . 276 с.

М. М. КРАСІКОВ,
канд. філол. наук, доц., професор кафедри українознавства, культурології та історії науки
e-mail: mmkrasikov@gmail.com; ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5645-3215
Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»
вул. Кирпичова, 2, м. Харків, 61000, Україна

Маріуполь став у 2022 році локусом болю й одним із найзначніших символів російсько-української війни. 86 днів тривала його оборона, десятки тисяч мирних мешканців загинули, більша частина будинків були зруйновані чи пошкоджені. Те, що там відбувалося на початку війни, відбито у численних статтях, світлинах, кількох книгах та документальних фільмах, один із яких здобув 2024 року «Оскара». За щоденниками маріупольської журналістки Надії Сухорукової (які вона протягом кінця лютого – у березні 2022 року вела у соцмережах російською [4], а потім, у 2023 році, опублікувала в українському перекладі в вигляді книги «Маріуполь. Надія» [6]) литовський режисер Андрюс Саулюс (Вільнюський драматичний театр) поставив виставу.

Серед цього різноманіття документалістики, що базується переважно на усноісторичних свідченнях, не загубиться книга **«Голоси війни. Маріуполь»**, упорядкована Денисом Волохою і видана ГО «Харківська правозахисна група» у 2023 р. [2]. Її складають 24 інтерв'ю, записані та розшифровані упорядником. Відео бесід із інформантами разом із текстовими розшифровками викладені на інформаційному порталі Харківської правозахисної групи «Права людини в Україні» в розділі «Голоси війни» [3]. Важливими доповненнями до текстів, уміщених у книзі, є: 1) «Часова шкала», де різними кольорами позначений час перебування кожного з оповідачів у Маріуполі та на окупованій території або на території Росії чи Білорусі; 2) Перелік топонімів – з поясненнями не тільки географічного, але й історичного характеру; 3) дві карти Маріуполя та околиць; 4) Передмова упорядника; 5) світлини Маріуполя 2022 р. Євгена Сосновського; 6) репродукції картин маріупольського художника Матвія Вайсберга 2022 р. (щоправда без назв, датування, зазначення техніки та розміру); 7) фото (на жаль, ніяк не атрибутоване) сторінки зі щоденника 8-річного племінника Є. Сосновського з фразою, яка облетіла весь світ: «и уменя умерло две собаки и бабушка галя и любимий город мариуполь за ето всьо время на чиная с 24 ч». Чого бракує – так це фотографій оповідачів. Чи варто доводити, що вони вкрай необхідні у такому виданні? На сайті маріупольської громади є сторінка «Меморіал Маріуполь», де лише фото жертв війни, прізвище, ім'я та дати життя. Деяких фото нема – і там чорний силует [5]. Щодо збірки «Голоси війни. Маріуполь» – звісно, можна зайти на сайт ХПГ і побачити інформантів на відео [3], але ж книга – окремий продукт, і не кожен читач схоче чи зможе розшукувати додаткову інформацію на сайті.

У передмові Д. Волоха зазначає мету Харківської правозахисної групи, з якою вона почала записувати усні історії маріупольців – «зрозуміти, що відбувалося у відрізаному місті без світла та зв'язку, та зафіксувати злочини, які вчиняли росіяни і сліди яких вони прагнуть чимшвидше знищити» [2, с. 6]. Свою роль Денис бачить «у встановленні взаємокорисного зв'язку між читачем та оповідачем. Перші мають змогу дізнатися про історичну трагедію з перших вуст, тоді як другі – відчути полегшення від того, що їх чують та будуть чути протягом століть» [2, с. 7].

©Красіков М. М, 2024
This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Хоча упорядник і зазначає, що не буде давати власних оцінок наведеним наративам, він не може утриматися від суб'єктивної оцінки зібраних ним інтерв'ю: «Вони надихають. Вони демонструють захоплюючу здатність зберігати людяність у найтяжчих умовах» [2, с. 7]. Насправді далеко не всі наративи демонструють такі позитивні явища, про що говорить, наприклад, назва інтерв'ю з Андрієм Потаєнком – «Люди в паніці кидали своїх лежачих родичів». Це теж надихає і захоплює?

На жаль, у передмові нічого не сказано про методологію роботи, про принципи розшифровки та публікації текстів. А варто було б це зробити, бо текст подається як пряма мова інформантів, і пересічний читач гадає, що саме це і саме так сказала людина. Насправді всі тексти даються в літературній обробці, більше того — чистою літературною українською мовою, якою взагалі мало хто розмовляє в побуті. Усі русизми старанно замінюються українськими синонімами, а якщо інформант взагалі говорить російською, ніде про це не зазначається, а текст дається українською, наче це і є його мова. Зрозуміло, таке прагнення показати маріупольців «правильними українцями» антинаукове, бо тільки спотворює уявлення про реальну мовну картину на Донбасі, про справжнє володіння мешканцями Маріуполя державною мовою.

Крім того, упорядник зазвичай розшифровував не все сказане, а випускав деякі слова, фрази і навіть цілі фрагменти, які йому здавалися зайвими чи нецікавими. Це його право, однак у такому випадку ці купюри в наукових та науково-популярних виданнях (а саме до останньої категорії слід віднести книгу «Голоси війни. Маріуполь») позначаються знаком вилучення, наприклад, так: <...>. Іноді до вилучених потрапляли взагалі ключові фрази, наприклад: «Мужчины начали объединяться и ходить за дровами» [3]. Історія про жінку, яка втекла з міста після обстрілу, кинувши паралізованого чоловіка, в книзі завершується так: на другий день «донька приходить, батька свого питає:"Ой, а де мама?" Він каже: „Я не знаю, я спав. Коли прокинувся — її вже нема". Він один. Він ні встати – нічого не може» [2, с. 182]. З відеозапису інтерв'ю ми дізнаємося продовження історії: «И потом дочка за ним каждый день ухаживала, еды приносила» [3]. Невже це зайва подробиця?

Зневага до автентичного слова інформанта часто призводила і до прямих помилок, і до трансформації сенсів. Якщо в оригіналі Андрій Потаєнко каже, що його родичі тікали з «тачечкой», на яку поклали «рюкзачки», то в книзі вони йдуть з «тачкою», на якій лежать «рюкзаки». Погодьтеся, в обох випадках наша уява малює зовсім інші картини. У книзі розповідається про жінку, яка під обстрілами героїчно поховала свого чоловіка, але в Україні стикнулася з бюрократами: «Правда, коли вже в Україну вона приїхала, через добу їй довелося доводити його смерть, тому що кажуть: „Ви неправильно його похоронили, незаконно"» [2, с.184]. Насправді Потаєнко каже, що «через суд ей пришлось доказывать его смерть» [3]. Слово «суд» почулося упорядникові як «сутки» – звідси й виникла «доба». Інформант каже про «вкус первой лепешки» – це перекладається як «смак першого коржика, коли вже тиждень не їв хліба» [2, с. 178]. але наведений у тексті опис приготування «лепешки» свідчить, що перекласти краще було словом «перепічка», бо саме перепічки й пекли нашвидкоруч господині в традиційному українському селі, коли хліб вже закінчився, а нового ще не учиняли.

А ось так Д. Волоха «воює» з русизмами чи просто з авторськими виразами Євгена Сосновського, який в цілому добре володіє українською (навіть коли він час від часу каже «не знаю, як українською сказати», майже завжди за мить знаходить адекватне українське слово): «все хуже і хуже» – «все гірше і гірше», «і туди влітає снаряд» – «саме туди поцілив снаряд», «вони дійсно находились всі там» – «вони справді були там», «так вже не повезло» – «так вже не пощастило», «бо потолок був побитий, посічений» – «бо стелі не було», «вони матами гнали» – «вони матюками виганяли», «ми зрозуміли, що проізошло щось жахливе» – «що відбулося щось жахливе», «був вбитий снайпером прямо в висок» – «прямо в скроню», «жили на восьмому етажі» – «жили на восьмому поверсі» тощо.

Усі ці недоліки одразу помічають професійні фольклористи, культурні антропологи, історики, філологи та інші фахівці, для яких авторський текст (усний чи письмовий) – святиня, його недоторканність аксіоматична, «нелітературність», часом кострубатість – нормальні, і сама форма висловлювання думки часто не менш важлива, ніж її зміст.

Однак все одно книга має значення хай і недосконалого, але важливого документального джерела. Отже, стисло схарактеризуємо з точки зору культурної антропології контент даного видання усноісторичних свідчень.

Безперечна цінність книги «Голоси війни. Маріуполь» полягає в тому, що вона дає багатий матеріал для дослідження теми, яка має назву «Антропологія війни». Можливо, майбутній історик російсько-української війни знайде в цій книзі важливі факти, які допоможуть йому відтворити, день за днем, події, пов'язані з захопленням Маріуполя окупантами. Для соціального психолога тут теж багато цікавого. Соціолога скоріш за все зацікавить диференціація оповідачами типів окупантів (*росіяни, чеченці, донецькі*), спільне та відмінне в їх поведінці, а філософ чи фахівець з етики дивуватиметься діапазону морально-етичних оцінок ворогів жертвами війни, від «Це не люди, вони не розуміють нічого людського. Куля, снаряд, ракета» [2, с. 79] до «Я не бажаю смерті нікому. Ні хлопцям, яких змусили воювати з боку Росії, ні нашим хлопцям, які нас оберігають…» [2, с. 17]. або «Мене вбивали! Мене вбивали, але не вбили. Чесно кажучи, дуже було шкода тих військових. Вони були дуже відкриті, вони розповідали, що вони з Дагестану… <...> Кавказькі народи дуже поважають жінок, а коли жінка старша, то взагалі» [2, с. 68].

Але найбільше дякуватиме Д. Волосі культурний антрополог, бо фактично все, про що йдеться в інтерв'ю, – про побут в екстремальних умовах. У книзі майже нема героїки, проте кожен оповідач говорить про те, як він вибудовував власну стратегію й тактику виживання та спасіння в критичній і вкрай небезпечній ситуації.

У збірнику зафіксовані факти актуалізації фольклорної свідомості та звернення до традицій народної культури українців, історичного досвіду людей, які пережили Другу світову війну, голод 1946—1947 років, скруту 1950-х років. Наприклад, коли закінчився чай, одна бабуся наламала гілок вишні, заварила їх у казанку на вогнищі біля під'їзду, і сусіди з задоволенням пили ароматний і красивий чай [2, с. 28]. Бабця просто згадала своє повоєнне дитинство – адже саме такий чай (а також чай із гілочками чи листям смородини або малини) пили селяни, зокрема на Слобожанщині, за нашими польовими дослідженнями, ще в 1960-ті роки, а дехто й зараз п'є переважно саме такий напій.

Інтерес становлять також відбиті в усних історіях відроджені колективістські практики виживання та гендерні ролі чоловіків і жінок, часом амбівалентні, часом «перевернуті» у порівнянні з мирним життям. Наприклад, на подвір'ях великих будинків на вогнищах «загалом готували чоловіки, тому що жінки чи сиділи з дітьми, чи боялися виходити», причому готували на кілька родин в одному посуді одразу, в складчину, як це прийнято було під час свят та інших ритуалів у сільській місцевості (наприклад, на Проводи під час колективних поминок біля цвинтаря або при святкуванні «Майової каші»).

Взагалі ***ритуали єднання*** в умовах «підвального життя» набували особливого сенсу, мали психотератевтичний ефект. Про це виразно розповідає Ольга Шевченко: «У першу ніч, коли ми з дитиною спустилися до підвалу, де сиділи в жахливому відчаї і плакали, проходили дівчата, мама і дві доньки, і розносили розфасоване печиво і цукерки дітям. <...> Вони вручили йому [сину Ольги – *М.К.*] цей пакуночок, і ми його розтягували до самого кінця. І це трішки підняло нам настрій і дух, плакати ми перестали» [2, с. 49]. Такий розповсюджений звичай пригощати солодощами дітей, знайомих і незнайомих (відгомін найархаїчнішого ритуалу обміну дарами), в умовах тотального дефіциту їжі сприймався не так як серйозна гуманітарна допомога, а як акт людської солідарності.

Обмін дарунками – один із найдавніших ритуалів єднання, поширений в усіх куточках світу. Звісно, не міг він не актуалізуватися на початку війни в Маріуполі: «Ми пригощали сусідку, вона – нас. Також обмінювалися продуктами» [2, с. 122].

І ще про один ритуал розповідає Ольга: «У нас із чоловіком була свічка, родинне вогнище, величезна. Ми вже 12 років у шлюбі і жодного разу її не палили. І ми палили цю свічку і грали в лото з сусідами. Світло дуже слабке від неї, свічка декоративна. Але в підвалі темрява: хоч якийсь проблиск світла» [2, с. 49]. Розшифрувальник інтерв'ю не зрозумів, про що йдеться – інакше б він написав слова «Родинне вогнище» отак. У сучасній весільній обрядовості є така обрядодія, опис якої можна знайти, наприклад, на сайті, де продаються декоративні свічки «Родинне вогнище»: «У нашому магазині пропонуємо купити весільні свічки для обряду «Родинне вогнище», суть якого

полягає в передачі сімейного тепла і затишку від мам нареченого і нареченої до нової сім'ї. Для обряду використовується три свічки, найголовніша – велика свічка символізує молоду пару, а дві тонші – сім'ї батьків, що вже відбулися» [1]. Висота великої свічки 15 см, діаметр 8 см, висота двох бічних свічок 24,5 см, діаметр 2 см. Свічка «Родинне вогнище», запалена в підвалі, де люди, рідні й чужі, рятувалися від бомб, справді додала, наскільки це було можливо, «сімейного тепла і затишку» людям, які у найтяжчий час свого життя стали однією родиною.

Трагічний досвід, зафіксований у книзі інтерв'ю «Голоси війни. Маріуполь», є екзистенційно важливим не тільки для науковців, які кожний зі своєї дзвіниці може досліджувати його холодно й безсторонньо, але й для всіх українців, на чию землю прийшла війна, бо доля Маріуполя вже спіткала Бахмут, Авдіївку, Вовчанськ, сотні сіл, від яких майже нічого не залишолося, і ніхто не знає, які випробування чекають кожного з нас попереду.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автор повністю дотримується етичних норм, у тому числі неприпустимості плагіату, фальсифікації даних і подвійної публікації.

Список використаної літератури

1. Весільні свічки для обряду "Родинне вогнище". URL: https://e-svadba.com.ua/ua/svadebnye-aksessuary/svadebnye-svechi/svadebnye-svechi-dlya-obryada-semeynyy-ochag.html

2. Голоси війни. Маріуполь / упоряд. Денис Волоха; ГО «Харківська правозахисна група» . Харків: ТОВ «Видавництво „Права людини“», 2023 . 276 с.

3. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи «Права людини в Україні». URL: https://khpg.org/1608813718

4. «Мамочка, я не хочу умирать!» Щоденник з пекла. Автор – журналістка Надія Сухорукова. 21 березня 2022 р. URL:https://www.0629.com.ua/news/3354660/mamocka-a-ne-hocu-umirat-sodennik-z-pekla-avtor-zurnalistka-nadia-suhorukova

5. Пам'ятаємо кожного маріупольця, кого вбила російська воєнна агресія. Меморіал Маріуполь. URL: https://www.0629.com.ua/photo/645

6. Сухорукова Н. Маріуполь. Надія. Київ: Лабораторія, 2023. 224 с.

References

1. Wedding candles for the rite “Family hearth”. URL: https://e-svadba.com.ua/ua/svadebnye-aksessuary/svadebnye-svechi/svadebnye-svechi-dlya-obryada-semeynyy-ochag.html (in Ukrainian)

2. Voices of the War. Mariupol/ compiled by Denys Volokha; CO “Kharkiv right defense group”, Kharkiv: “ “Human Rights” Publishment” Ltd, 2023. 276 p. (in Ukrainian)

3. Kharkiv right defense group “Human rights in Ukraine” informational portal. URL: https://khpg.org/1608813718 (in Ukrainian)

4. «Mommy, I don’t want to die!» The diary from hell. Author- Nadia Sukhorukova, the journalist. March, 21, 2022. URL: https://www.0629.com.ua/news/3354660/mamocka-a-ne-hocu-umirat-sodennik-z-pekla-avtor-zurnalistka-nadia-suhorukova (in Ukrainian)

5. We remember each Mariupol citizen killed by russian war aggression. Memorial Mariupol. URL: https://www.0629.com.ua/photo/645 (in Ukrainian)

6. Sukhorukova N. Mariupol. Hope. Kyiv: Laboratory, 2023. 224 p. (in Ukrainian)

Текст надійшов до редакції 02.10.2024. / The text was received by the editors 02.10.2024.
Текст затверджено до друку 30.10.2024. / The text is recommended for printing 30.10.2024.

ХРОНІКИ НАУКОВОГО ЖИТТЯ

IX ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ БІОГРАФІСТИКИ: ДО 170-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ МИКОЛИ ФЕДОРОВИЧА СУМЦОВА»

АКСЬОНОВА Н. В.
в.о. завідувача кафедри українознавства
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
E-mail: aksyonova@karazin.ua; ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8876-2197
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна

ВОВК О. І.
заступник директора Центра українських студій та краєзнавства
імені академіка П. Т. Тронька
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
E-mail: o.i.vovk@ karazin.ua; ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1991-4385
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна

10 травня 2024 р. у Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна відбулася IX Всеукраїнська наукова конференція «Теоретичні та прикладні аспекти біографістики: до 170-річчя від дня народження Миколи Федоровича Сумцова». Захід був присвячений пам'яті видатного історика, етнографа, музейного працівника, випускника і професора Харківського університету, який зробив неоціненний внесок у вивчення матеріальної та нематеріальної культурної спадщини Слобожанщини. У зв'язку з воєнними обставинами захід відбувся в онлайн-форматі із використанням телекомунікаційних технологій (на платформі Zoom).

Співорганізаторами конференції виступили філософський факультет, кафедра українознавства та Центр українських студій і краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька.

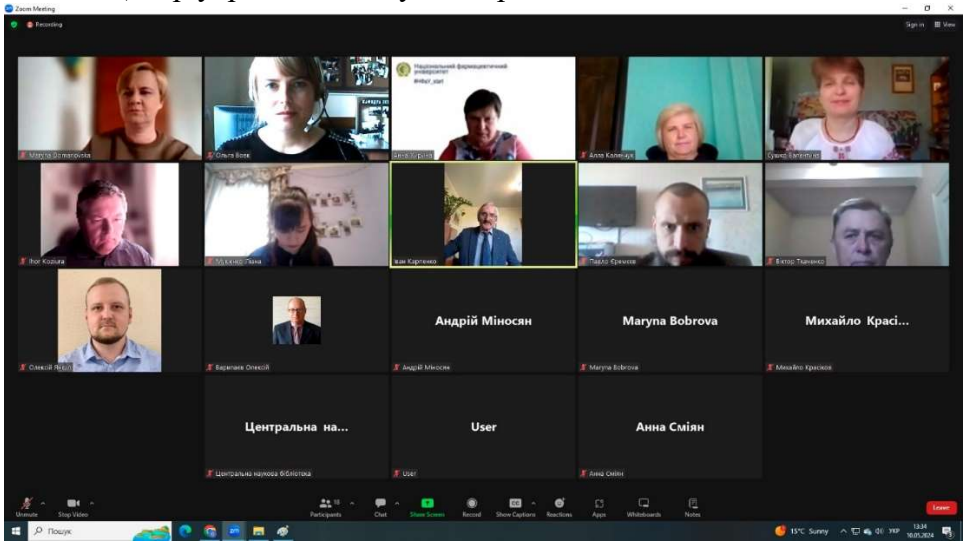

Рис. 1. Пленарне засідання конференції. Учасників вітає голова оргкомітету, декан філософського факультету проф. І. В. Карпенко

©Аксьонова Н.В., Вовк О.І., 2024
This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

На пленарному засіданні учасників привітав голова оргкомітету конференції, декан філософського факультету, доктор філософських наук, професор Іван Васильович Карпенко. Він подякував команді організаторів заходу і відзначив його значущість для вивчення історії та культури Слобідської України. Заступниця директора Центру українських студій і краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька, кандидат історичних наук Ольга Ігорівна Вовк нагадала присутнім слова Миколи Сумцова, які не втратили актуальності й до сьогодні: «Найкращим шляхом для політичного, національного і соціального відродження повинен буть просторий шлях загальної освіти, науки і поширення її у всіх верствах суспільства».

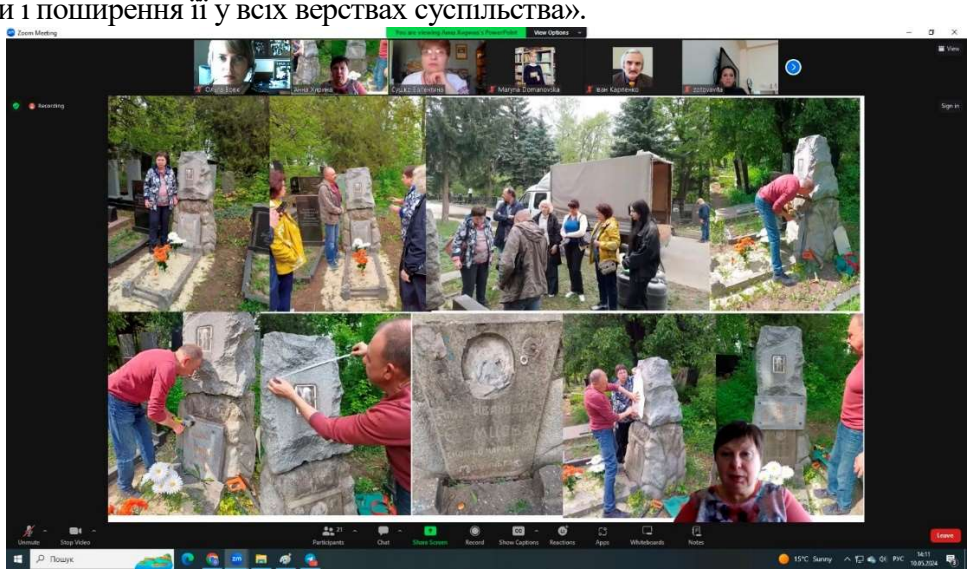

Рис. 2. Із доповіддю виступає спадкоємиця роду Сумцових доц. А. В. Хіріна. На фото – процес реставрації надгробку М. Ф. Сумцова на Тринадцятому міському кладовищі (м. Харків) у 2024 р.

Спадкоємиця роду Сумцових, кандидат історичних наук, доцент Національного фармацевтичного університету, старший науковий співробітник Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова Ганна Олександрівна Хіріна прочитала доповідь «Микола Сумцов – постать в контексті історії та сучасності». кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України Валентина Анатоліївна Сушко виступила з доповіддю «Український Харків у працях академіка М. Ф. Сумцова».

Завідувач відділу книжкових пам'яток, цінних видань і рукописів Центральної наукової бібліотеки, кандидат історичних наук Наталія Василівна Проць представила увазі присутніх книжкову виставку до 170-річчя М. Ф. Сумцова. Також на пленарному засіданні конференції відбулася презентація науково-довідкового видання «Vasili Nazarovici Karazin. Biobibliografie» (Кишинеу, 2023), відзначеного дипломом XXIII загальноуніверситетської виставки-конкурсу навчальної та наукової літератури.

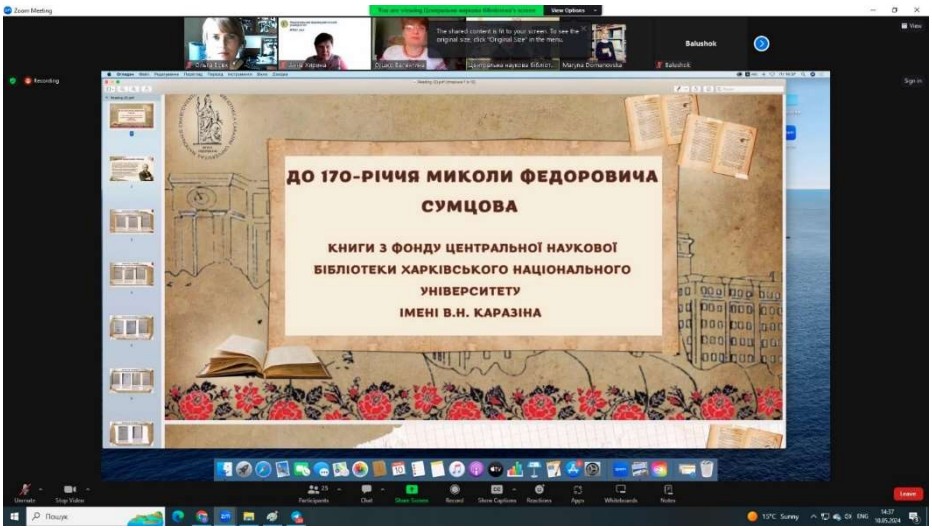

Рис. 3. Презентація тематичної книжкової виставки із фондів Центральної наукової бібліотеки Каразінського університету (доповідач – к.і.н. Н. В. Проць).

Далі робота конференції продовжилася у двох секціях: «Микола Сумцов – професор і громадянин» і «Біографістика: теоретичні та прикладні студії». Загалом у роботі конференції взяли участь більш ніж 50 учасників – істориків, філософів, філологів, етнологів, педагогів, економістів, фахівців у галузі державного управління. Вони представили наукові установи, заклади вищої освіти, архіви, музеї, бібліотеки, громадські організації із Харкова, Києва, Львова, Луцька, Полтави, Ужгорода, Бережан (Тернопільська обл.).

Після закінчення конференції усі учасники отримали сертифікати. Інформація про захід була опублікована на офіційних веб-ресурсах ХНУ імені В. Н. Каразіна та в газеті «Каразінський університет».

Конфлікт інтересів

Автори заявляють, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автори повністю дотримуються етичних норм, у тому числі неприпустимості плагіату, фальсифікації даних і подвійної публікації.

Текст надійшов до редакції 02.11.2024. / The text was received by the editors 02.11.2024.
Текст затверджено до друку 16.11.2024. / The text is recommended for printing 16.11.2024.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ВІСНИК

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»

ВИПУСК 39

Збірник наукових праць

Українською та англійською мовами

Підписано до друку 25.11. 2024. Формат 64х80 1/8. Папір офсетний. Друк цифровий.
Ум. друк. арк. 13,18. Обл.-вид. арк. 16,48.
Тираж 50 пр. Ціна договірна Зам. №39/24

Видавець і виготовлювач

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,

61022, Харків, майдан Свободи, 4.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК No 3367 від 13.01.09

Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна

Тел. 705-24-32